

Науково-дослідний інститут правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 2

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заступник директора Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України з наукової роботи (головний редактор);

АТАМАНЧУК Наталія Іванівна, доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

ДЗЕРА Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

ДУРНОВ Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, заступник начальника управління координації пенсійних питань та соціальної роботи Департаменту персоналу МВС України, полковник поліції;

КАРАГУСОВ Фархад Сергійович, доктор юридичних наук, професор Інституту приватного права Каспійського університету (Алмати, Республіка Казахстан);

КОЛЕСНИК Тетяна Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення Донецького юридичного інституту МВС України;

КОСТЮЧЕНКО Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України, директор Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

КОХАНОВСЬКА Олена Велеоніівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

КУЗНЕЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

МОНАЄНКО Антон Олексійович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

МОСКАЛЕНКО Олена Вячеславівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін і трудового права імені проф. О. І. Процевського Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

НАЗАРОВ Іван Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

НОСІК Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

ОНІЩЕНКО Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, радник президії Національної академії правових наук України;

ПОГРІБНИЙ Сергій Олексійович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, суддя Верховного Суду, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

САЙМОНС Вільям Бредфорд, доктор юридичних наук, почесний професор Лейденського університету (Лейден, Нідерланди);

ФЕДОРЧЕНКО Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

ШАКУН Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України;

ШУМИЛО Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України.

Журнал ухвалено до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України
30 березня 2023 р., протокол № 3

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 25449-15489ПР від 27.02.2023 року)

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»
Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 081 – Право.

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ISSN 2710-4818 (Print)
ISSN 2710-4826 (Online)

© Науково-дослідний інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії правових наук України, 2023

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Гуйван П. Д.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ:
ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ОБЧИСЛЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ.....7

Кот О. О., Чорний І. В.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВОВА ПОСЛУГА»
ТА «ПРАВОВА ДОПОМОГА» В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН.....14

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Брановицький В. В.

НОРМОТВОРЧІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
З ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА
ГРОМАДЯН НА КОРИСТУВАННЯ ПРИРОДНИМИ ОБ'ЄКТАМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
НАРОДУ УКРАЇНИ.....22

Derkach Serhiy, Datsko Kateryna, Lomzhets Yuliia

INTERNATIONAL STANDARDS REGARDING THE LEADERSHIP ROLE OF A LEADER
IN PREVENTING AND DETECTING BRIBERY.....29

Левицький О. О.

КАРАНТИННІ ТА ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ ЗАХОДИ ЯК ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА
ОСОБИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ.....38

Монаєнко А. О.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЄВРОПОЛУ ТА ЄВРОЮСТУ
У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДЕЯКИМ ВИДАМ ПРАВОПОРУШЕНЬ В ЄС.....46

Муза О. В.

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ» ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ.....55

Островська Б. В.

ДІТИ ВІЙНИ: НЕЗАКОННА ДЕПОРТАЦІЯ,
НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЯ.....60

Пархоменко П. І.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ
ВНАСЛІДОК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА.....73

Проць О. Є., Копельців-Левицька Є. Д.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ КОМУНІСТИЧНОГО
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1991–2023 РР.).....81

Тернавська В. М.

ПРАВАЗАСТОСУВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....92

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Константінов С. Ф.

ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА ПІДГОТОВКА ПРАВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....98

Костицький М. В. МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ЯК НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ.....	104
Костюченко О. Є. НОРМИ Й ПРАВИЛА ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЯК НЕОБХІДНІ СКЛАДНИКИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....	108
Красицька Л. В. БІНАРНЕ ЗАНЯТТЯ ЯК ІННОВАЦІЙНА ФОРМА ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПРАВНИКІВ.....	116
Кухарев О. Є. ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СПАДКОВЕ ПРАВО».....	121
Максимюк О. Д., Грекул-Ковалик Т. А. ОСОБЛИВОСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....	128

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

Прус І. М. ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЖІНОК ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	134
---	-----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Говорун Є. О. ПРОБЛЕМАТИКА РЕГАЛМЕНТАЦІЇ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТУ ПРОКУРОРУ.....	140
Кузнецов В. В. БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ.....	146
Шакун В. І. АНАЛІЗ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ.....	154
Шеліховська І. Ю. НАГЛЯД ЗА ВИЯВЛЕННЯМ ТА РОЗСЛІДУВАННЯМ НАРКОЗЛОЧИНІВ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ НАПРЯМ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	163
Юріков О. О. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВопорушень ПРОТИ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ (ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВопорушень).....	170

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

Тимчишин А. М. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	176
--	-----

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВЗАСТОСУВАННЯ

Хороновський О. І. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ УГРУПОВАНЬ НА ШКОДУ ЕКОНОМІЧНИМ ІНТЕРЕСАМ ДЕРЖАВИ.....	185
--	-----

CONTENTS

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Guyvan Petro

RULES REGULATING THE LIMITATION OF ACTION: FEATURES OF ITS CALCULATION AND APPLICATION.....7

Kot Oleksii, Chorny Ihor

THE CORRELATION OF THE CONCEPTS OF "LEGAL SERVICE" AND "LEGAL ASSISTANCE" IN THE CONTEXT OF CIVIL-LEGAL REGULATION OF CONTRACTUAL RELATIONS.....14

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Branowicki Wikto

LOCAL SELF-GOVERNMENT BODY LAWMAKING POWERS RELATING TO ADMINISTRATIVE AND JURISDICTIONAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF THE RIGHT OF CITIZENS TO USE NATURAL OBJECTS OF PROPERTY RIGHTS OF THE PEOPLE OF UKRAINE.....23

Derkach Serhiy, Datsko Kateryna, Lomzhets Yuliia

INTERNATIONAL STANDARDS REGARDING THE LEADERSHIP ROLE OF A LEADER IN PREVENTING AND DETECTING BRIBERY.....29

Levitskyi Oleh

QUARANTINE AND ANTI-EPIDEMICAL MEASURES AS A GUARANTEE OF ENSURING THE PERSON'S RIGHT TO HEALTH CARE IN UKRAINE.....38

Monaienko Anton

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF EUROPOL AND EUROJUST IN THE FIELD OF CERTAIN TYPES OF OFFENSES COMBATING IN THE EU.....46

Muza Oleh

THE PROSPECTS FOR THE APPLICATION OF THE LAW OF UKRAINE «ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE» DURING ADMINISTRATIVE OFFENCES PROCEEDINGS.....55

Ostrovsk Bohdana

CHILDREN OF WAR: UNLAWFUL DEPORTATION, FORCIBLE TRANSFER, AND REPATRIATION....60

Parkhomenko Pavlo

INTERNATIONAL STANDARDS AND ADMINISTRATIVE-LEGAL PRINCIPLES FOR THE FORMATION OF GUIDELINES FOR DOCUMENTING THE VIOLATION OF CHILDREN'S RIGHTS AS A RESULT OF SEXUAL VIOLENCE.....73

Prots Oleksandra, Kopeltsiv-Levytska Elizaveta

LEGAL REGULATION OF REHABILITATION OF VICTIMS OF REPRESSIONS OF THE COMMUNIST TOTALITARIAN REGIME IN UKRAINE (1991-2023).....81

Ternavska Viktoriia

LAW ENFORCEMENT AS FORM OF IMPLEMENTING THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL POLICY OF UKRAINE.....92

TOPICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION

Konstantinov Serhii

LEGAL EDUCATION AND TRAINING OF LAWYERS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....98

Kostytskyi Mykhailo

KNOWLEDGE METHODOLOGY IN JURISPRUDENCE AS A SCIENTIFIC AND PRACTICAL COMPLEX.....104

Kostiuchenko Olena

NORMS AND RULES OF ETHICAL BEHAVIOR AND ACADEMIC INTEGRITY AS NECESSARY COMPONENTS OF THE DEVELOPMENT OF LEGAL EDUCATION IN UKRAINE.....108

Krasytska Larysa

BINARY STUDY SESSION AS AN INNOVATIVE FORM OF HOLDING LECTURES WHILE TRAINING LAWYERS.....116

Kukhariev Oleksandr

MAIN AREAS FOR IMPROVING TEACHING OF "INHERITANCE LAW" ACADEMIC SUBJECT.....121

Maksymiuk Olesandr, Hrekul-Kovalyk Tetiana

PECULIARITIES OF DIGITALIZATION OF LEGAL EDUCATION.....128

ALTERNATIVE DISPUTE RESOLUTIONS

Prus Igor

WOMEN'S LEGAL PROTECTION MECHANISM DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....134

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS

Hovorun Yevgeniya

THE PROBLEM OF REGULATING THE TERMS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS AFTER THE RETURN OF THE INDICTMENT TO THE PROSECUTOR 140

Kuznetsov Vitalii

COMBAT IMMUNITY: PROBLEMS OF REGULATORY CONSOLIDATION AND IMPLEMENTATION.....146

Shakun Vasyl

CRIME ANALYSIS: PROBLEMS OF TERMINOLOGY.....154

Shelikhovska Iryna

SUPERVISION OF THE DETECTION AND INVESTIGATION OF DRUG RELATED CRIMES AS A SPECIFIC DIRECTIONS OF THE PROSECUTORIAL ACTIVITY.....163

Yurikov Oleksandr

CRIMINAL RESPONSIBILITY OF POLICE OFFICERS FOR COMMITTING CRIMINAL OFFENSES AGAINST THE ESTABLISHED PROCEDURE FOR CARRYING OUT MILITARY SERVICE.....170

TOPICAL ISSUES OF CRIMINALISTICS AND CRIMINAL-EXECUTIVE LAW

Tymchyshyn Andriy

PECULIARITIES OF USING SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION.....176

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT

Khoronovskyi Oleg

FOREIGN EXPERIENCE IN COUNTERING THE ACTIVITIES OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIMINAL GROUPS TO THE HARM OF THE STATE ECONOMIC INTERESTS.....185

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.1>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ОБЧИСЛЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ

Гуйван Петро Дмитрович,

заслужений юрист України,

докторант

Інституту держави і права імені В. М. Корецького

Національної академії наук України

Дана стаття присвячена дослідженню актуального питання про правове застосування інституту позовної давності у практичному полі, виходячи з особливостей обчислення початкового терміну даного строку та інших особливостей його перебігу. Наголошується, що для встановлення початкового моменту давнісного перебігу мусить обов'язково враховуватися суб'єктивний чинник – обізнаність особи про порушення своїх суб'єктивних прав. Така обізнаність презумується, але обов'язок доведення часу, з якого особі стало (могло стати) відомо про порушення права, покладається на позивача. В роботі на підставі ретельного аналізу напрацювань Європейського суду з прав людини встановлено взаємопов'язаність чотирьох юридично значимих явища, визначальних для застосування досліджуваного інституту: порушення права, усвідомлення даного факту носієм, матеріально-правова охоронна вимога та початок перебігу позовної давності. Враховуючи і об'єктивний, і суб'єктивний критерії, все ж початок позовної давності має бути чітко визначений, аби досягти виваженості у правозастосуванні та запобігти різній оцінці в аналогічних випадках. В даному контексті оцінено правило ч. 7 ст. 261 ЦК України, яке запроваджує виключення з загального правила про початок спливу давнісного строку. Піддано критиці занадто широке тлумачення цього правила, що доволі часто має місце, як у доктринальних працях, так і на практиці. На прикладі за давності вимог кредиторів спадкодавця до спадкоємців показаний реальний зміст та темпоральні їхні характеристики. Нарешті, у статті глибоко досліджене питання, що довгий час викликало суперечки, про те, чи потрібно суду у разі фіксації факту пропуску позовної давності з'ясовувати інші обставини, що мають значення для справи, та відображати це у рішенні. Автор наголошує, що так, позовна давність може застосовуватися виключно, якщо позовні вимоги судом визнано обґрунтованими та доведеними. Ба, більше того, коли суд встановив факт пропуску давності, він автоматично визнав наявність у позивача права на позов в матеріальному сенсі, проте це право вже погашене давністю і не підлягає примусовій реалізації. Іншими словами, суд підтверджує належність порушеного регулятивного права особі та факт його порушення відповідачем, але відмовляє в його захисті.

Ключові слова: початок перебігу давнісного строку, об'єктивний та суб'єктивний критерії.

Guyvan Petro. Rules regulating the limitation of action: features of its calculation and application

This article is devoted to the study of the actual issue of the legal application of the statute of limitations in the practical field, based on the features of calculating the initial term of the given term and other features of its course. It is emphasized that in order to establish the initial moment of the ancient course, a subjective factor must be present – the objectivity of the person about the violation of his subjective rights. Such awareness is presumed, but it is mandatory to prove the time when the person became (could have become) aware of the violation of the right

placed on the plaintiff. In the work, based on the final analysis of the work of the European Court of Human Rights, the interrelationship of four legally significant phenomena determining the application of the institute under study was established: violation of the law, awareness of this fact by the carrier, material legal protection requirement and the beginning of the statute of limitations. Taking into account both objective and subjective criteria, everything from the beginning of the statute of limitations must be clearly defined in order to achieve balance in law enforcement and prevent different assessments in similar cases. In this context, the rule of Part 7 of Art. 261 of the Civil Code of Ukraine, which introduces an exception to the general rule on the beginning of the expiration of the older term. The overly broad interpretation of this rule, which often takes place at will, both in doctrinal writings and in practice, has been criticized. The real content and their temporal characteristics are shown on the example of the creditors' assignment of the heirs' demands to the heirs. Finally, the article deeply explores the question, which has long caused applications, about whether the court, in the case of fixing the fact of the statute of limitations, needs to find out other facts that are important to the case and reflect this in the decision. The author emphasizes that yes, the statute of limitations can be declared by the authorized person, if the claims are recognized by the court as well-founded and proven. Moreover, when the court established the fact that the statute of limitations had passed, it automatically recognized that the plaintiff had a right to sue in the material sense, but this right has already expired by statute of limitations and is not subject to enforcement. In other words, the court confirms the appropriateness of the violated regulatory right of the person and the fact of its violation, but refuses to protect it.

Key words: *the beginning of the course of the ancient line, objective and subjective criteria.*

Суб'єктивне право на позов може виникнути лише після порушення регулятивного відношення, поки порушення немає – вказане право відсутнє. Правила інституту позовної давності поширюються на переважну більшість вимог, котрі впливають з порушення суб'єктивного матеріального права особи. Інакше кажучи, задавнюються майже всі позовні домагання. Та для того, аби обчислити тривалість матеріального права на позов, слід чітко встановити початковий момент перебігу давнісного строку [1, с. 17]. Загалом, це зробити неважко з урахуванням досить чіткого правила ч. 1 ст. 261 ЦКУ: перебіг позовної давності починається з часу, коли особа дізналася чи могла (читай – мусила) дізнатися про порушення свого суб'єктивного матеріального права чи особу порушника. За загальним правилом перебіг позовної давності починається від часу усвідомлення особою порушення свого суб'єктивного права. Це дає можливість перебіг позовної давності обчислювати з дня, коли особа довідалася не лише про сам факт порушення його права, а і про особу порушника, адже саме за наявності двох цих складових відкривається реальна можливість відновити порушене право в судовому порядку [2]. Тобто мусить враховуватися суб'єктивний чинник - обізнаність особи про стан своїх суб'єктивних прав. Така обізнаність презумується, отже

обов'язок доведення терміну, з якого особі стало (могло стати) відомо про порушення права, покладається на позивача.

Є певні особливості з реалізації матеріального права на позов юридичними особами. Оскільки такий позивач набуває та здійснює свої права й обов'язки через свої органи, то його можливість такого усвідомлення слід розглядати через призму обізнаності його органів та інших осіб, до повноважень яких належав сфера діяльності [3]. Як приклад, ЄСПЛ не зважив на особливості усвідомлення державною установою факту правопорушення і відхилив вимоги заявників про сплив позовної давності у справі «Богдель проти Литви» [4]. Суд підтримав позицію Верховного Суду Литви, який дійшов висновку, що у справі заявників не було пропущено строку позовної давності, позаяк, на його думку, позовна давність почала спливати тільки від дня, коли за підсумками експертизи Державне ревізійне управління дійшло висновку про протизаконність договору купівлі-продажу. Таким чином, Суд визнав пріоритетним публічний інтерес у справі, оскільки йшлося про охорону культурної спадщини [5, с. 30].

При цьому слід враховувати особливості щодо змісту охоронюваного права та способу впливу порушення на нього. Так, за вимогами про компенсацію моральної шкоди давнісний строк починається від

моменту, коли почалися страждання, але не раніше, ніж потерпілий усвідомить причинний зв'язок між стражданнями, які він зносить, і порушенням його права. Тож, цілком логічно, що у юридичній літературі домінує думка про те, що матеріальне право на позов пов'язане, в першу чергу, з моментом порушення (усвідомлення даного факту) регулятивного права [2]. Саме від цього терміну (з урахуванням можливості управленої особи довідатися про порушення чи особу порушника) починається перебіг позовної давності за відповідними вимогами, що складають зміст охоронного права.

Таким чином, чотири юридично значимі явища за часом свого виникнення тісно взаємопов'язані: порушення права, усвідомлення даного факту носієм, матеріально-правова охоронна вимога та початок перебігу позовної давності. Утім, враховуючи і об'єктивний, і суб'єктивний критерії, все ж початок позовної давності має бути чітко визначений, аби досягти виваженості у правозастосуванні та запобігти різній оцінці в аналогічних випадках. Це вкрай важливо, відтак Європейський суд з прав людини наголошує, що він «визнає порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, стверджуючи, що очевидні суперечності у прецедентній практиці Касаційного суду та невиконання механізму, спрямованого на забезпечення гармонізації практики в цьому суді призвели до того, що дії заявників проти підрядників були оголошені невчасними, тоді як інші особи в подібній ситуації мали можливість розраховувати, що їх справи будуть розглянуті по суті» [6]. Виключення з загального правила про початок спливу давнісного строку встановлюються законом (ч. 7 ст. 261 ЦК України). Логічно, що вказані виключення віддаляють початковий термін перебігу на наступний період від моменту порушення. Також має враховуватися соціальне призначення даного строку як необхідного та достатнього періоду для реалізації охоронного домагання. Так, у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства», що розглядалася ЄСПЛ, оскаржувався шестирічний строк позовної давності (обраховуваний від дня повноліття) для позовів про шкоду, умисно завдану здоров'ю неповнолітньої особи.

Суд визнав, що установлення такого строку мало легітимну мету, а саме – забезпечити правову визначеність і остаточність, а також захистити відповідачів від задованих претензій. Тож було встановлено, що порушення § 1 ст. 6 ЄКПЛ не мало місця [7].

З іншого боку, навряд чи можна погодитися з позицією, що підставами відстрочення спливу строку позовної давності є такі обставини: 1) домовленість боржника та кредитора під час виконання зобов'язання; 2) відсутність представника у недієздатної особи [8, с. 4]. За певних обставин поважні причини можуть впливати на відновлення давності за ч. 5 ст. 267 ЦК, а не зміни початкового терміну строку. Це повністю відповідає сутності всіх цивілістичних доктрин: немає правопорушення, немає і матеріального права на позов (охоронного матеріально-правового домагання). А саме це домагання, тільки воно і ніяке інше матеріальне чи процесуальне суб'єктивне право, підлягає задоволенню.

Проте, в цивільному законодавстві іноді мають місце правові конструкції, коли позовна давність починає свій перебіг до або незалежно від фактичного порушення суб'єктивного права. Наприклад, згідно з буквальним тлумаченням припису ч. 5 ст. 261 ЦК – за зобов'язаннями, строк яких не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли у кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання – маємо абсолютно неприйнятний результат: право на позов кредитор отримує за даними зобов'язаннями у момент виникнення самого зобов'язання. Мусимо зазначити, що чинне законодавство у цій царині має бути відкориговане. Викладені претензії у повній мірі відносяться і до недбалості нормотворця у інших ситуаціях. Прикладом акту, який встановлює початковий момент перебігу давнісного строку, незалежно від того, що особа не знала і не могла знати на цей час про порушення чи порушника, є ч. 1 ст. 863 ЦКУ (правило про початок перебігу давнісного строку за вимогами щодо неналежної якості роботи).

Застосування позовної давності має бути очікуваним. Як наголошує Європей-

ський суд з прав людини, положення національного права повинні бути достатньо доступними, чіткими й передбачуваними в їхньому застосуванні. Індивід повинен бути здатним – у разі потреби за допомогою необхідних порад – передбачити (у тій мірі, у якій це є розумним за даних обставин) наслідки, які може потягнути певна дія [9]. У даному контексті проблемою, що потребує уваги, виглядає складність в окремих випадках визначення початкового терміну давнісного перебігу з огляду на нормативну невизначеність моменту правопорушення. Відтак досягти правильного результату можна, лише здійснивши юридичний аналіз реальної сутності взаємин та їхніх темпоральних ознак. В якості прикладу візьмемо правове регулювання пред'явлення вимог кредитором спадкодавця до спадкоємців. У статті 1281 ЦКУ йдеться про порядок та строки звернення з такими вимогами. Дане правило веде мову про реалізацію кредитором протягом певних строків свого регулятивного права – набути статус кредитора щодо спадкоємців, які прийняли спадщину. Інакше кажучи, про здійснення правовстановлювального (секундарного) повноваження.

Вказані періоди аж ніяк не можуть кваліфікуватися як позовна давність, позаяк не опосередковують тривалості охоронного домагання. Однак, кредитор спадкодавця не позбавлений можливості захистити своє право в судовому порядку у разі його порушення спадкоємцями. Порушенням же у даному випадку слід вважати незадоволення спадкоємцями вимоги кредитора, пред'явленої протягом встановлених строків. Утім, закон не вказує, який період слід вважати належним для виконання регулятивної вимоги вірителя. Тож мусимо керуватися загальними принципами розумності: лише після невиконання вимог спадкоємцями у розумний строк виникає матеріальне право на позов. Давність за такими домаганнями, можливий зміст яких визначатиметься характером порушення та залежатиме від самого порушеного права, буде трирічною, позаяк закон не запроваджує інший, ніж загальний, строк.

При цьому необхідно чітко розуміти, що регулятивне право кредитора спадкодавця вимагати виконання обов'язку від

спадкоємців, а отже, і позовне домагання його до останніх у разі невиконання вказаної вимоги може виникнути лише після відкриття спадщини. Сказане справедливо навіть у тому разі, коли ще до смерті спадкодавця почався перебіг давності за відповідними вимогами до нього. Смерть припиняє охоронно-правове відношення разом з перебігом давнісного строку. Виникає нове: учасниками якого стають кредитор спадкодавця та спадкоємці. При цьому вони є учасниками вже не охоронного зобов'язального правовідношення, а регулятивного. До його складу входить секундарне право вірителя, здійснення якого відбувається шляхом вчинення односторонньої активної дії упродовж встановленого часу.

Як ми вже згадували, ч. 7 ст. 261 ЦКУ та відповідні статті цивільних кодексів інших країн передбачають можливість початку перебігу позовної давності в інший момент, ніж це встановлено за загальним правилом. Власне, мова йде про запровадження правила, згідно з яким правопорушення та початок перебігу позовної давності можуть не співпадати у часі. Такий правовий підхід іноді не знаходить позитивного відгуку серед науковців [10, с. 216]. Однак, аргументація подібних заперечень не завжди є виваженою. Наприклад, критикуючи запропоноване правило, вказується, що воно може призвести до того, що право на захист деякий час існує, але не може бути реалізованим з-за відсутності давнісного перебігу, в зв'язку з чим втрачається сенс його існування в цей період.

Навряд чи можна з цим погодитися. Як би там не було, але цивільне законодавство України та інших країн визначає певні випадки, коли в порядку виключення із загального правила позовна давність починається не від часу усвідомлення правоволодільцем факту порушення [11, с. 270]. Більше того, таке відхилення у часі може бути досить тривалим. Було б зовсім недоцільно вважати, що протягом періоду від правопорушення і до початку давнісного перебігу існує позовне домагання, котре не може реалізуватися. Навпаки, очевидно логічним є висновок, що законодавець в окремих, чітко вказаних випадках, відстрочив не тільки давність, але й настання матеріального

права на позов. Це тим більш важливо, якщо врахувати, що момент виникнення права на позов як елемента охоронного відношення пов'язується саме з моментом правопорушення (його усвідомлення носієм права). Такий висновок ще раз підтверджує нерозривність правової сутності двох взаємопов'язаних об'єктивних правових явищ: домагання і позовної давності. Давність є строком існування матеріального права на позов, відтак охоронно-правове домагання може здійснитися лише протягом перебігу давнісного строку.

Разом з тим де-факто ситуації, коли особа отримала право на судовий захист, проте не може його здійснити досить поширені. І пов'язані вони зовсім не з відстроченням давнісного перебігу, а з відсутністю у суб'єкта права на позов в процесуальному сенсі (приміром, у разі обов'язковості застосування претензійного порядку). І усунення цього недоліку перебуває в площині удосконалення законодавства, що опосередковує саме претензійні взаємини.

Встановлення початкового терміну існування матеріального права на позов, безумовно, має визначальний вплив на обчислення його тривалості. Саме впродовж даного строку може бути реалізованим секундарне позовне право вірителя. Якщо правозастосовний орган встановить факт пропуску позовної давності, він має відмовити в задоволенні позовних вимог з посиланням на дану обставину [12, с. 47]. Тож, набула поширення теза, що відмова позивачеві у задоволенні його вимог у разі пропуску позовної давності має мотивуватися правозастосовним органом саме втратою матеріального права на позов і не потребує іншої додаткової аргументації. Така ж позиція викладена і в постанові Верховного Суду.

На практиці доводиться чути, що вказаний підхід не дозволяє досягти правильного результату, у літературі давно триває полеміка з приводу того, чи потрібно в такому разі суду з'ясувати інші обставини, що мають значення для справи, та відобразити це у рішенні. Зокрема, то стосується обов'язковості дослідження питання про наявність у позивача суб'єктивного матеріального права, за захистом якого він звертається,

а також питання про його порушення саме відповідачем. Нарешті, існує також думка, що аналіз матеріальної обґрунтованості позову може здійснюватися судом лише тоді, коли про це в своєму клопотанні заявляє відповідач. Ми також вказували свою позицію з даного приводу [13, с. 84–83; 14, с. 113].

Нарешті, виважена позиція з урахуванням доктринальних напрацювань і пропозицій була вироблена. Вона виражена у постанові ВП ВС від 04.12.2018 по справі № 910/18560/16 (12-143гс18), у якій сказано, що позовна давність може застосуватися виключно, якщо позовні вимоги судом визнано обґрунтованими та доведеними: «застосування положень про позовну давність та відмова в позові з цієї підстави здійснюється в разі, коли суд попередньо встановив наявність порушеного права, на захист якого подано позов, та обґрунтованість і доведеність позовних вимог» [15].

Передусім, враховано, що для учасників цивільного спору досить важливим може бути не тільки результат його судового розгляду, а й правові підстави, що його обумовили. Відтак, прихильники даного підходу вважають, що рішення суду про відмову в позові в зв'язку з пропуском правоволодільцем позовної давності далєбі не вирішує питання про обґрунтованість заявлених ним вимог. Адже від того, чи належить право, з вимогою про захист якого звернувся позивач, саме йому, залежить можливість подальшої його реалізації, наприклад, шляхом добровільного виконання обов'язку боржником або правомірність подальшої уступки даного права тощо. Відмова в стягненні неіснуючого боргу з підстав пропуску давнісного строку може потягти неправомірне зарахування боржником кредиторської заборгованості до валових доходів. Аби повністю зняти усі питання, окремі науковці вважають, що судової фіксації факту спливу давності за вимогами особи, котрій належить реально порушене права, не достатньо, правозастосовний орган мусить зазначити свої висновки також з приводу свого з'ясування підставності та обґрунтованості позову в судовому рішенні.

Така позиція узгоджується з підходом нашого Верховного Суду: «перш ніж застосувати позовну давність, суд має

з`ясувати та зазначити у судовому рішенні, чи було порушене право, за захистом якого позивач звернувся до суду. Якщо це право порушене не було, суд відмовляє у позові через необґрунтованість останнього. І тільки якщо буде встановлено, що право позивача дійсно порушене, але позовна давність за відповідними вимогами спливла, про що заявила інша сторона у спорі, суд відмовляє у позові через сплив позовної давності у разі відсутності визнаних судом поважними причин її пропуску, про які повідомив позивач» [16]. Утім, українські суди далекі не завжди дотримуються такої конструкції при винесенні рішення, частіше вони просто констатують факт спливу позовної давності і на цій підставі відмовляють у позові. Тож, чи буде подібний вердикт визначеним?

На нашу думку, сформульована проблема є значною мірою штучною. Відмова суду у задоволенні позову з причин пропуску позивачем давнісного строку якраз і означає, що правозастосовний орган, проаналізувавши сутність відносин сторін, встановив наявність у позивача права на позов в матеріальному сенсі, проте це право вже погашене давністю і не підлягає примусовій реалізації. Іншими словами, суд підтверджує належність порушеного регулятивного права особі та факт його порушення відповідачем, але відмовляє в його захисті. Коли це не так, і позивач не має вказаного ним у позові суб'єктивного права, або воно не було порушене тим способом, про який він вказує, або дане право порушене не відповідачем, то позовна давність за цими конкретними вимогами взагалі не починалася, а відтак і не могла закінчитися [17, с. 49]. Немає правопорушення (що і встановлюється судом) – не починався і перебіг давнісного строку. Відтак, позовні вимоги не обґрунтовані, суд має відмовити у їх задоволенні саме з цих підстав, а позовна давність у такому разі навіть не починала свого перебігу.

З іншого боку, позаяк право на позов не вичерпує всіх повноважень кредитора за охоронним відношенням, а є лиш їх складовою частиною, після задавнення домагання у останнього залишається право вимоги до боржника, щоправда таке право вже не забезпечене позовною здатністю. Таким чином, мусимо прийти до висновку, що право з охоронного відношення не припиняється із закінченням позовної давності і навіть із відмовою суду в його захисті в зв'язку з пропуском давнісного строку. **Більш того, рішення суду про застосування давності до певних вимог якраз і свідчить про те, що право належить кредиторіві і боржник має відповідний обов'язок, просто можливості примусового здійснення даного права вичерпалися із спливом строку для звернення до суду.**

Звісно, захист порушеного права у судовому порядку може мати місце і у разі пропуску давнісного строку. Мова наразі йде про відновлення судом позовної давності (ч. 5 ст. 267 ЦКУ). Воно відбудеться за наявності такої передумови, як поважність причин її пропуску. Законодавство не вказує та й не може вказати виключного переліку таких обставин, тому суд має самостійно встановити, які саме причини є поважними і як вони впливають на пропуск строку та можливість відновлення давності. Але у будь-якому разі, вирішуючи питання про відновлення позовної давності, правозастосовний орган мусить встановити належність права саме позивачу та факти його порушення відповідачем [18, с. 14–16; 19, с. 110–111]. Лише за наявності у позивача матеріально-правової охоронної вимоги до відповідача дана вимога буде задавнюватися, і можна вести мову про перебіг позовної давності та, відповідно, про її пропуск та відновлення. З сказаного слідує, що суд, який відновив позовну давність, фактично вирішив питання про обґрунтованість позову.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Токар Н. Визначення початку перебігу строку позовної давності у цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 9. С. 16–19.
2. Романюк Я.М. До проблем визначення початку перебігу позовної давності. URL: <https://radako.com.ua/news/do-problem-viznachennya-pochatku-perebigu-pozovnoyi-davnosti>

3. Правова позиція Верховного суду України у справі № 6-116цс13. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/37ea7b880dea5ff6c2257fe8004a7699/\\$FILE/6-3029цс15.doc](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/37ea7b880dea5ff6c2257fe8004a7699/$FILE/6-3029цс15.doc)
4. Рішення ЄСПЛ від 26 листопада 2013 року у справі «Богдель проти Литви» (Bogdel v. Lithuania), заява № 41248/06, § 80. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138559>
5. Карнаух Б.П. Позовна давність у практиці Європейського суду з прав людини. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 134. С. 30.
6. Рішення ЄСПЛ від 30 квітня 2019 року у справі «Аксіс та інші проти Туреччини», заява № 4529/06. П. 53. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/05/rishennia-espl-aksis-ta-inshi-proty-turechchini.pdf>
7. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1996 року у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства» (Stubbings and Others v. The United Kingdom), заява №. 22083/93, § 57, URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58079>
8. Романюк В.А. Позовна давність у цивільному праві. Автореф. .... дис. канд. юрид. наук. Хмельницький, 2018. 23 с.
9. Рішення ЄСПЛ від 20 травня 2010 року у справі «Левас проти Хорватії» (Lelas v. Croatia), заява № 55555/08, § 76. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98827>
10. Бараннік Н.М. Інститут позовної давності в сімейному праві. Харків: Еспада, 2005. С. 212–218.
11. Gauch P., Schluerp W., Schmid J., Rey H. Schweizerisches Obligationenrecht. Allgemeiner Teil. 7 Aufl. – Zurich, 1998. – bd. 2. S. 269–274.
12. Ромовська З.В. Спірні питання вчення про позовну давність. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юрид.*, 1988. Вип.26. С. 44–48.
13. Гуйван П.Д. Проблеми правозастосування матеріальних темпоральних норм в Україні. *Судова та слідча практика в Україні*. 2017. № 5. С. 80–87.
14. Гуйван П.Д. General characteristics of the terms in law. Зарубіжна колективна монографія «Теоретико-практичні механізми розбудови правової науки на початку третього тисячоліття». Рига. 2018. С. 99–118.
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.12.2018 по справі № 910/18560/16. URL: <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/167796-zastosuvannya-pozovnoyi-davnosti-oglyad-praktiki-velikoyi-palati-verkhovnogo-sudu>
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 травня 2018 року у справі № 369/6892/15-ц. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75296530>
17. Вишновецька С.В. Строки захисту трудових прав. *Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні: матеріали доповідей і тези виступів наук. конференції викладачів, аспірантів та студентів юрид. фак-ту Чернівецького держ. ун-ту ім. Ю. Федьковича 4–5 травня 1995 р.: Чернівецький ун-тет*, 1995. Вип. 2. С. 45–58.
18. Гуйван П.Д. Відновлення позовної давності в процесі суддівського правозастосування. *Судова та слідча практика в Україні*. 2019. № 9. С. 12–17.
19. Гуйван П.Д. Відновлення позовної давності: межі суддівської дискреції. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 108–112.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВОВА ПОСЛУГА» ТА «ПРАВОВА ДОПОМОГА» В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН

Кот Олексій Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, директор Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

Чорний Ігор Володимирович,

здобувач ступеню доктора філософії за спеціальністю «Право» Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

У статті досліджено дискусійні питання співвідношення понять «правова послуга» та «правова допомога» у контексті цивільно-правового регулювання договірних відносин. Зокрема, на підставі аналізу низки нормативно-правових актів у сфері надання правових послуг та правової допомоги встановлено, що з одного боку, правові послуги є об'єктом правовідносин, благо, з приводу якого вони виникають (що в цілому відповідає розумінню категорії послуг у межах цивільно-правового регулювання), а правова допомога – це процес забезпечення замовника цим об'єктом, специфічна діяльність послугонадавача. Проте з урахуванням дефініції поняття договору про надання правової допомоги, закріпленого в Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», захист, представництво тощо визначені не як види юридичних послуг, а як види правової допомоги, що ще більше ускладнює розуміння цих понять та розмиває між ними змістові межі. Піддана критиці позиція дослідників про те, що категорія правової допомоги відмежовується від категорії правових послуг на підставі такого критерію, як суб'єкт надання. З огляду на вкрай близьке лексичне значення понять «правові послуги» і «правова допомога», встановлено, що відповідь на питання про їх співвідношення слід шукати не шляхом буквального тлумачення положень вітчизняного законодавства, яке є недосконалим, а на основі аналізу мети прийняття того чи іншого законодавчого акту та специфіки правовідносин, на правове регулювання яких він спрямований. з урахуванням синонімічного значення понять правової допомоги та правових послуг, а також їх фактичного ототожнення у положеннях вітчизняного законодавства, достатніх підстав для їх протиставлення немає. Інакше кажучи, категорії правових послуг і правової допомоги характеризуються максимально близьким змістом, проте різними сферами застосування: з урахуванням поширення на відносини з надання правових послуг норм ЦК України, категорія правових послуг є об'єктом зобов'язальних цивільно-правових правовідносин, а правова допомога, будучи закріпленою у положеннях Конституції України, за своєю сутністю є складовою понятійного апарату конституційного права. При цьому надання правових послуг є приватно-правовим інструментом практичної реалізації конституційного права на правову допомогу.

Ключові слова: договір, договір про надання послуг, послуга, правова послуга, правова допомога, безоплатна правова допомога, адвокат.

Kot Oleksii, Chorny Ihor. The correlation of the concepts of "legal service" and "legal assistance" in the context of civil-legal regulation of contractual relations

The article examines the controversial issues of the correlation of the concepts of «legal service» and «legal assistance» in the context of civil legal regulation of contractual relations. In particular, based on the analysis of a number of legal acts in the field of legal services and legal assistance, it was established that, on the one hand, legal services are the object of legal relations, the good for which they arise (which generally corresponds to the understanding of the category of services within civil law regulation), and legal assistance is the process of providing the customer with this object, a specific activity of the service provider. However, taking into account the definition of the concept of an agreement on the provision of legal assistance, enshrined in the Law of Ukraine «On the Bar and Practice of Law», protection, representation, etc. are defined not as types of legal services, but as types of legal assistance, which further complicates the understanding of these concepts and blurs the lines between them content boundaries. The position of researchers that the category of legal assistance is distinguished from the category of legal services on the basis of such a criterion as the subject of provision has been criticized. Given the extremely close lexical meaning of the terms «legal services» and «legal assistance», it was established that the answer to the question of their correlation should be sought not through a literal interpretation of the provisions of domestic legislation, which is imperfect, but based on an analysis of the purpose of adopting one or the other of the legislative act and the specifics of legal relations, the legal regulation of which is aimed at. Taking into account the synonymous meaning of the concepts of legal assistance and legal services, as well as their actual identification in the provisions of domestic legislation, there are no sufficient grounds for their opposition. In other words, the categories of legal services and legal assistance are characterized by the most similar content, but different areas of application: taking into account the extension of the norms of the Civil Code of Ukraine to relations on the provision of legal services, the category of legal services is the object of binding civil legal relations, and legal assistance, being enshrined in the provisions of the Constitution of Ukraine, in its essence is a component of the conceptual apparatus of constitutional law. At the same time, the provision of legal services is a private legal instrument for the practical implementation of the constitutional right to legal assistance.

Key words: contract, service contract, service, legal service, legal assistance, free legal assistance, attorney.

Сфера надання правових послуг відіграє безпрецедентно важливу роль у житті будь-якого суспільства. Будучи носіями специфічних професійних знань у галузі права, юристи здійснюють багатоаспектну діяльність, яка полягає не лише у представництві інтересів особи перед третіми особами (ведення справ у зв'язку з реєстрацією юридичних осіб, надання правової допомоги під час судових засідань та у процесі комунікації особи з державними органами чи установами тощо), а й у наданні правових послуг непередставницького характеру (юридичне консультування, складання проєктів цивільно-правових договорів, правова експертиза укладених договорів та інших документів, правовий аналіз актів, виданих суб'єктами владних повноважень тощо). Крім того, з урахуванням специфіки галузевої належності, правові послуги можна диференціювати на послуги у галузі цивільного,

кримінального, трудового міжнародного, конституційного права тощо, що, безсумнівно, свідчить про виняткову багатоманітність та широкопрофільність сфери надання правових послуг.

Після 24 лютого 2022 року, коли Російська Федерація розпочала повномасштабне, нічим не спровоковане військове вторгнення на територію України та незаконну окупацію її територій, розвиток суспільних відносин в нашій державі зазнав суттєвих змін, які торкнулися усіх без винятку сфер та зумовили об'єктивну та нагальну потребу у швидкій адаптації усіх членів українського суспільства до нових умов воєнного часу. Вагомі зміни відбулися й на ринку надання правових послуг: масові вбивства та катування мирного населення, безпрецедентно жорстокі злочини проти людяності, численні руйнування та знищення об'єктів інфраструктури, вчинені державою-

терористкою, зумовили актуальну специфіку змісту правових послуг, пов'язаних із першочерговою необхідністю захисту прав та законних інтересів суб'єктів цивільних правовідносин у воєнних умовах, та визначили подальший напрям розвитку цієї сфери. Ці фактори, безумовно, свідчать про неабияку актуальність дослідження цілої низки питань, пов'язаних із наданням правових послуг, у тому числі й у частині визначення особливостей договірних зобов'язань у цій сфері.

Додатково зазначимо, що сучасний стан цивільного законодавства у сфері надання правових послуг не відповідає усім необхідним вимогам через деякі суперечливі нормативні підходи, які зумовлюють дискусії як серед теоретиків, так і серед практиків. Підвищення інтересу з боку держави та суспільства до питань захисту прав і свобод людини та громадянина, а також необхідність забезпечення представників громадянського суспільства якісними правовими послугами з метою реалізації правозахисного механізму вкотре вказує на актуальність розвитку та вдосконалення діяльності з надання правових послуг в Україні.

Доктринальним дослідженням проблем, пов'язаних зі встановленням правової природи договору про надання правових послуг та визначенням його співвідношення із договором про надання правової допомоги, присвячені праці ряду вітчизняних науковців. Водночас з урахуванням неабиякої дискусійності питань щодо сутності договору про надання правових послуг, зумовленої недосконалістю вітчизняного законодавства, а також з огляду на актуальну специфічність розвитку сфери надання правових послуг в Україні, цілком об'єктивною є потреба у проведенні додаткових досліджень на обрану тематику.

Насамперед зазначимо, що підґрунтям правового регулювання відносин із надання правових послуг становлять норми ст. 59 Конституції України, які декларують, що кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав [1]. Вочевидь, закріплення на конституційному рівні права на правову допомогу спрямоване перш

за все на забезпечення фізичним та юридичним особам вільного доступу до отримання якісних правових послуг та вкотре вказує на важливість цієї сфери у контексті суспільного розвитку. Зазначена теза підтверджується й позицією Конституційного Суду України, викладеною в Рішенні від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009: «Важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту й охорони прав і свобод людини та громадянина в Україні як демократичній, правовій державі відведено праву особи на правову допомогу, закріпленому в ст. 59 Конституції України. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини й має загальний характер. Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю сутністю є гарантією реалізації, захисту й охорони інших прав і свобод людини та громадянина, у цьому полягає його соціальна значимість. Серед функцій такого права в суспільстві варто окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й насамперед спрямована на запобігання можливим порушенням чи незаконним обмеженням прав і свобод людини та громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Узагальнюючи наведене, Конституційний Суд України доходить висновку, що право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права» [2].

Слід зауважити, що юридичним фактом, який опосередковує відносини щодо надання правових послуг, є цивільно-правовий договір. На рівні положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) легальна дефініція договору про надання правових послуг відсутня, проте правове регулювання договірних зобов'язань за таким договором охоплюється нормами Глави 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» [3]. Якщо екстраполювати положення ст. 901 ЦК України на договірні правовідносини із надання правових послуг, то в загальному договір про надання правових послуг можна визначити як домовленість, за якою одна сто-

рона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати правову послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену правову послугу, якщо інше не встановлено договором. Натомість закріпленою у межах чинного вітчизняного законодавства договірною конструкцією, що опосередковує зобов'язальні правовідносини із надання послуг у сфері права, є договір про надання правової допомоги. У відповідності до п. 4 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» під ним слід розуміти домовленість, за якою одна сторона (адвокат, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання) зобов'язується здійснити захист, представництво або надати інші види правової допомоги другій стороні (клієнту) на умовах і в порядку, що визначені договором, а клієнт зобов'язується оплатити надання правової допомоги та фактичні витрати, необхідні для виконання договору [4]. З урахуванням термінологічних розбіжностей, які виникають при використанні у законодавчій площині поняття «договір про надання правової допомоги» та широкого застосування на практиці конструкції договору про надання правових послуг, очевидною є потреба у встановленні співвідношення цих понять з метою правильного розуміння правової природи цих договірних конструкцій та досягнення мети наукового дослідження.

Варто зазначити, що в теорії цивілістики немає єдності щодо вирішення питання про співвідношення договору про надання правових послуг і договору про надання правової допомоги. При цьому в основу диференціації чи ототожнення цих договірних конструкцій дослідники ставлять категорії правових послуг та правової допомоги як предметів договорів. Так, на переконання Н.В. Хмелевської, ці категорії не можна ототожнювати, адже правові послуги – це вид підприємницької діяльності, які надають фахівці у галузі права. Надання правової допомоги – вид професійної діяльності [5, с. 106]. Одразу ж дозволимо собі не погодитися з дослідницею, оскільки підприємницька діяльність характеризується прибутковістю, згідно зі

змістом ст. 901 ЦК України надання послуг за договором може здійснюватися як на оплатній, так і на безоплатній основі. З цих же причин не поділяємо позицію й О.М. Гнатів, яка вказує, що визначення правової допомоги через поняття послуги є не зовсім доречним, оскільки слово «послуга» вказує на можливість вчинення дії або здійснення діяльності на відплатній основі, тоді, як правова допомога повинна мати безвідплатний характер [6, с. 137].

На неможливості ототожнення досліджуваних понять наголошує й В.В. Заборовський, який розмежує правову допомогу і правову послугу за сферою їх правового регулювання, дотримуючись при цьому позиції, за якою правові послуги відносяться до сфери цивільно-правових правовідносин, тоді як правова допомога є насамперед інститутом конституційного права [7, с. 135].

М.І. Пришляк фактично ототожнює поняття правової допомоги та правових послуг, визначивши останні як основу змісту правової допомоги [8]. Натомість, на думку Т.В. Варфоломеевої, поняття правових послуг взагалі недоцільно вживати поряд із правовою допомогою (щоправда, авторка має на увазі сферу кримінального судочинства), адже таке відношення до правової допомоги знижує її значення в державі до рівня побутових послуг, що є неприпустимим [9, с. 38].

Не вдаючись до детального аналізу наукових позицій щодо співвідношення правових послуг та правової допомоги, наведемо узагальнені Т.Б. Вільчик погляди дослідників на співвідношення цих договірних конструкцій: 1) більшість авторів розрізняють ці поняття, при цьому деякі з них вказують, що правова допомога – це професійна діяльність, а юридичні послуги – різновид підприємницької діяльності; 2) деякі вчені вважають, що реальних підстав для розмежування цих понять немає, або прямо вказують, що ці поняття є синонімами; 3) інші вчені в основу розмежування вказаних понять кладуть їх відплатний характер; 4) деякі вчені вказують, що доступ до юридичних послуг здійснюється завдяки юридичній допомозі; 5) значна кількість дослідників вважає застосування у законодавстві поняття «правові послуги» неприпустимим, оскільки «таке

відношення до правової допомоги знижує її значення в державі до рівня побутових послуг» [10, с. 26]. Таке різноманіття думок щодо співвідношення категорій правових послуг та правової допомоги, безумовно, не сприяє формуванню уніфікованого розуміння механізму договірного регулювання відносин про надання правових послуг. Більше того, такий стан справ призводить до виникнення позицій деяких вчених про те, що законодавство України закріплює фактично потрібну систему правової допомоги: до складу правової допомоги слід включати соціально-юридичні послуги, безоплатну правову допомогу та правові послуги. В основі однієї системи правової допомоги лежать Закони України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та «Про нотаріат», друга – система правових послуг, яка ґрунтується на нормах ЦК України, а третя – система соціально-юридичних послуг, які надаються відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» [11, с. 9].

Відповідь щодо співвідношення понять «правова допомога» і «правова послуга» спробуємо знайти шляхом аналізу норм Закону України «Про безоплатну правову допомогу», який у ст. 1 розмежує поняття правової допомоги і правових послуг. Так, правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Своєю чергою, правові послуги – це надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [12]. Зважаючи на наведене законодавче тлумачення досліджуваних понять, на перший погляд видається, що правові послуги – це об'єкт правовідносин, благо, з приводу якого вони виникають (що в цілому відповідає розумінню категорії послуг у межах цивільно-правового регулювання), а правова допо-

мога – це процес забезпечення споживача цим об'єктом, специфічна діяльність послугонадавача. Між тим, повертаючись до дефініції поняття договору про надання правової допомоги, закріпленого в Законі України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», захист, представництво тощо визначені не як види юридичних послуг, а як види правової допомоги, що ще більше ускладнює розуміння цих понять та розмиває між ними змістові межі. Крім того, це вказує й на непослідовність законодавця у розробленні нормативних підходів, адже, з одного боку, робиться спроба відмежувати поняття «правові послуги» і «правова допомога», надаючи їм різні значення (ст. 1 Закону «Про безоплатну правову допомогу»), а з іншого боку, при розробці ще одного нормативно-правового акту у цій сфері (йдеться про Закон «Про адвокатуру і адвокатську діяльність»), змістове розмежування досліджуваних понять нівелюється.

Більше того, виходячи із положень ст. 131² Конституції України та змісту Закону «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», виняткова прерогатива в наданні професійної правничої допомоги в Україні належить адвокатам. При цьому в Преамбулі Правил адвокатської етики поняття професійної правничої допомоги і правової допомоги ототожнюються [13]. Натомість ч. 7 ст. 12 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» суб'єктами правової допомоги (які, у свою чергою, надають одну чи декілька юридичних послуг) визначають не лише адвокатів, а й інших фахівців у відповідній галузі права і навіть юридичних осіб приватного права. Тому слушність аргументу дослідників про те, що категорія правової допомоги відмежовується від категорії правових послуг на підставі такого критерію, як суб'єкт надання, викликає сумніви.

У тлумачній літературі знаходимо наступні визначення поняття «послуга»: а) дія, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; б) робота, виконувана для задоволення чиїх-небудь потреб [14, с. 341]. Натомість під поняттям «допомога» слід розуміти: а) сприяння, підтримку в чому-небудь; б) захист, порятунк у біді [15, с. 374]. Вбачається, що значення поняття послуги, що міститься

у тлумачній літературі, цілком сприйняте вітчизняним законодавцем і відображене у нормах Глави 63 ЦК України як діяльність послугонадавача із задоволення потреб замовника за завданням останнього. При цьому в цивілістичній літературі до основних, конститутивних ознак послуги дослідники відносять: 1) її нематеріальний характер; 2) спрямованість послуги на досягнення певного корисного і правомірного ефекту; 3) невіддільність послуги від джерела її надання (тісно пов'язана з особою виконавця та процесом її надання); 4) моментальну споживність послуг; 5) наявність певної мети послуги; 6) послуга завжди має конкретний характер і надається у формі активної, вольової дії [16, с. 290]. Водночас, якщо екстраполювати вищенаведені ознаки послуги на категорію правової допомоги у контексті Законів України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», «Про безоплатну правову допомогу», Правил адвокатської етики тощо, цілком очевидно є схожість сутностей цих категорій, зважаючи на що говорити про різну природу досліджуваних категорій не доводиться. Якщо не враховувати незначні відмінності, пов'язані з обставинами, які обумовлюють звернення особи за наданням правової допомоги і правових послуг (йдеться про те, що як правило, правова допомога надається в силу несприятливих факторів, що унеможливають або викликають загрозу унеможливлення реалізації прав фізичної або юридичної особи, на відміну від юридичних послуг, надання яких здебільшого не пов'язане з наявністю несприятливих чинників), є підстави стверджувати, що, маючи на меті задоволення потреб та запитів інших осіб у правовій сфері, і правові послуги, і правова допомога, які надаються на основі цивільно-правових договорів, є ключовими змістовими елементами механізму договірного регулювання відповідних правовідносин.

Вочевидь, з огляду на вкрай близьке лексичне значення понять «правові послуги» і «правова допомога», відповідь на питання про їх співвідношення слід шукати не шляхом буквального тлумачення положень вітчизняного законодавства, яке є недосконалим та містить численну кількість суперечностей, а на

основі аналізу мети прийняття того чи іншого законодавчого акту та специфіки правовідносин, на правове регулювання яких він спрямований. Так, маючи намір зробити акцент на винятковому характері професійної діяльності адвокатури, вітчизняний законодавець у нормах Конституції України наділяє її представників функцією із надання професійної правничої допомоги, яка водночас є гарантією реалізації права громадян на висококваліфіковану правову допомогу належного рівня. Цей контекст закладений і в спеціалізованому Законі «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», за яким надання професійної правничої допомоги адвокатурою є предметом договору про надання правової допомоги. Водночас, зважаючи на закріплення в Законі України «Про безоплатну правову допомогу» конструкції договору про надання первинної правової допомоги, суб'єктами якої є не лише адвокати, а й інші фахівці у відповідній галузі права чи юридичні особи приватного права, що, з огляду на схожість найменувань зазначених договірних конструкцій, мимоволі зміщує акценти з винятковості надання правової допомоги адвокатами, доцільним, на наш погляд, було би внесення змін до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» у частині приведення найменування договору про правову допомогу у відповідність із конституційними положеннями, зокрема, шляхом перейменування цієї договірної конструкції на «договір про надання професійної правничої допомоги». Це, на нашу думку, сприятиме реалізації наміру вітчизняного нормотворця підкреслити винятковість професійної діяльності адвокатів як представників правничої сфери та їх прерогативу в наданні правової допомоги на професійній основі, а також термінологічно відмежує правовідносини, що регулюються Законом «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» і Законом «Про безоплатну правову допомогу».

Щодо правових послуг як предмета договору про надання правових послуг відзначимо, що вони за своєю сутністю також є одним з інструментів реалізації конституційного права на правову допомогу. Водночас, з огляду на визначення у ст. 177 ЦК України послуг як об'єктів цивільних

правовідносин, використання терміну «правові послуги» для окреслення специфіки предмета однойменної договірної конструкції є цілком закономірним і послідовним у контексті узгодження цивільно-правової термінології. Надання правових послуг у рамках виконання зобов'язань за договором про надання правових послуг, з-поміж іншого, характеризується кваліфікованістю послугонадавача у сфері права, наявністю в нього відповідних професійних знань і навичок, а також спрямованістю його діяльності на охорону і захист прав і законних інтересів замовника.

Отже, цілком очевидно є суміжність змісту понять «правові послуги» та «правова допомога», а їх диференціація може бути здійснена на основі критерію сфери правового регулювання, за яким правові послуги відносяться до категорій цивільного права, а правова допомога – до категорій конституційного. У контексті цього слушною є думка Т.Б. Вільчик, що Конституція України гарантує громадянам право на правову допомогу як категорію реалізації їх прав, але не гарантує їм послугу як категорію міжсуб'єктних цивільно-правових відносин, як економічне благо. Послуга у даному випадку може розглядатися як інструмент діяльності суб'єктів права, правовідносини яких регулюються не на конституційному рівні, а – на рівні чинного законодавства – приватного юриста, фірми, які не несуть практично ніякої відповідальності перед державою за якість і професіоналізм наданої послуги [10, с. 28]. Підтримуючи зазначене, вважаємо, що поняття правової допомоги, маючи своїм змістом діяльність, тотожну змісту правових послуг, характеризується більш високою категоріальною та соціально-правовою цінністю, що обумовлюється закріпленням категорії правової допомоги на конституційному рівні та забезпеченням гарантій щодо професійності та висококваліфікованості її надання, на відміну від правових послуг, які, як правило, наділені побутовим характером та характеризуються відсутністю вимог щодо наявності в послугонадавача спеціального правового чи професійного статусу.

Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо за необхідне зазначити, що з ураху-

ванням синонімічного значення понять правової допомоги та правових послуг, а також їх фактичного ототожнення у положеннях вітчизняного законодавства, достатніх підстав для їх протиставлення немає. Інакше кажучи, категорії правових послуг і правової допомоги характеризуються максимально близьким змістом, проте різними сферами застосування: з урахуванням поширення на відносини з надання правових послуг норм ЦК України, категорія правових послуг є об'єктом зобов'язальних цивільно-правових правовідносин, а правова допомога, будучи закріпленою у положеннях Конституції України, за своєю сутністю є складовою понятійного апарату конституційного права.

Водночас вважаємо, що специфіка сфери застосування не є достатнім критерієм для розмежування досліджуваних категорій з огляду на їх тісний взаємозв'язок, який проявляється в наступному. З одного боку, поклавши категорію правової допомоги в основу суб'єктивного конституційного права та забезпечивши гарантії його реалізації через професійну висококваліфіковану адвокатську діяльність, вітчизняний законодавець наділив категорію правової допомоги фундаментальністю та важливим соціально-правовим характером, що хоча й не применшує значення категорії правових послуг як об'єктів цивільних правовідносин, але демонструє більш побутовий рівень їх надання, фактично не закріпивши у положеннях нормативно-правових актів жодних вимог до цього процесу, крім тих, що стосуються укладення та виконання зобов'язань за договором про надання послуг. Тому в цьому контексті категорія правової допомоги, будучи більш масштабною, ніж правові послуги, поглинає останні, поклавши їх в основу свого змісту. При цьому можна стверджувати, що надання правових послуг є приватно-правовим інструментом практичної реалізації конституційного права на правову допомогу. З іншого боку, якщо розглянути досліджувані категорії з позицій цивільно-правових договірних відносин, то, зважаючи на те, що за своєю правовою природою договір про надання пра-

вової допомоги є різновидом договору вірні конструкції слід співвідносити як про надання правових послуг, ці дого- підвид та вид відповідно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України від 30.09.2009. № 23-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09> (дата звернення: 23.12.2022).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 142.
4. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» № 5076-VI від 05.07.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 23.12.2022).
5. Хмелевська Н.В. Поняття гарантій забезпечення правової допомоги громадян в Україні. *Вісник академії Адвокатури України*. Число 1 (20). 2011. С. 106.
6. Гнатів О. М. Поняття правової допомоги за законодавством України. Правопорядок у державному та суспільному розвитку: національний та міжнародний вимір: Збірник матеріалів юридичної науково-практичної Інтернет-конференції «Актуальна юриспруденція». Тези наукових доповідей. К., 2012. С. 137.
7. Заборовський В. В. Співвідношення понять «правова допомога» та «правова послуга» в аспекті визначення сутності професійної діяльності адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Вип. 40(2). С. 135.
8. Пришляк М. І. Про співвідношення понять «правова допомога», «юридична допомога», «професійна правнича допомога». *Прикарпатський юридичний вісник*. № 1(4(25)). Том 1. 2018. URL: <http://pyuv.onua.edu.ua/index.php/pyuv/article/view/844/1178> (дата звернення: 24.12.2022).
9. Варфоломеева Т.В. Защита в уголовном судопроизводстве. К.: Ин-т адвокатуры при Киевском ун-те им. Тараса Шевченко, 1998. С. 38.
10. Вільчик Т. Б. Співвідношення понять «правова допомога» та «правові (юридичні) послуги» в юридичній науці та законодавстві України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-2, том 1. С. 26, 28.
11. Бончук О. А., Демкова М. С. Правова допомога: зарубіжний досвід та пропозиції для України. К.: Факт. 2004. С. 9.
12. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» № 3460-VI від 02.06.2011. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
13. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 09 червня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> (дата звернення: 24.12.2022).
14. Словник української мови: в 11 томах. Том 7, 1976. С. 341.
15. Словник української мови: в 11 томах. Том 2, 1971. С. 374.
16. Донець А.Г. Правові ознаки послуги як об'єкта цивільних прав. Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 290.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 342.5:342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.3>

НОРМОТВОРЧІ ПОВНОВАЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ПИТАНЬ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ГРОМАДЯН НА КОРИСТУВАННЯ ПРИРОДНИМИ ОБ'ЄКТАМИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НАРОДУ УКРАЇНИ

Брановицький Віктор Володимирович,

orcid.org/0000-0002-4339-2214

кандидат економічних наук,

докторант

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

адвокат, старший партнер АО «КБ Партнерс»

Статтю присвячено з'ясування сфери застосування нормативно-правових актів насамперед з метою адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на користування природними об'єктами права власності народу України та формулювання шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання нормотворчих повноважень органів місцевого самоврядування.

У статті проаналізовано низку повноважень органів місцевого самоврядування, закріплених на нормативно-правовому рівні, з метою визначення інструментів діяльності публічної адміністрації, які мають використовуватись для їх реалізації. А саме, коротко приділено увагу публічним завданням з: 1) прийняття рішень про організацію чи оголошення територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; 2) встановлення правил загального водокористування. Проведено детальне вивчення повноважень з: 1) прийняття рішень про затвердження переліку видів природних ресурсів тваринного і рослинного світу, що не занесені до Червоної книги України, але є рідкісними, мають особливу цінність або перебувають під загрозою зникнення, та підлягають особливій охороні на території відповідної ради; 2) встановлення місцевих правил плавання для малих, спортивних суден і водних мотоциклів та використання засобів для розваг на воді.

У висновках до статті підсумовано, що органи місцевого самоврядування наділені низкою повноважень, реалізація яких потребує прийняття підзаконних нормативно-правових актів. Зауважено, що стан нормативно-правового забезпечення здійснення ними нормотворчих повноважень перебуває на незадовільному рівні, що виражається у численних прогалинах, неузгодженості між нормативно-правовими актами, відсутності визначення інструментів діяльності, необхідних для виконання повноважень (зокрема, які з них реалізуються шляхом видання підзаконних нормативно-правових актів), а також у неузгодженості повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади центрального та місцевого рівнів. Наголошено на тому, що вирішення окреслених проблем має стати одним з нагальних завдань, спрямованих на удосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян, закріпленого ст. 13 Конституції України, та оптимізацію механізму публічного адміністрування загалом. Зазначено, що способами виправлення перерахованих недоліків нормативно-правового регулювання є насамперед внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, які полягатимуть у заповненні прогалин та виправленні допущених колізій.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, нормотворчі повноваження, нормотворчість, нормативно-правові акти, підзаконні нормативно-правові акти, законодавство, удосконалення законодавства, природокористування, право користування природними об'єктами права власності народу України.

Branowicki Wikto. Local self-government body lawmaking powers relating to administrative and jurisdictional support for the implementation of the right of citizens to use natural objects of property rights of the people of Ukraine

The article focuses on defining the scope of the application of normative legal acts, primarily to provide administrative and legal support for the realisation of citizens' rights to use natural objects as property belonging to the Ukrainian people, as well as developing strategies for enhancing the normative and legal regulation of the normative powers of local self-government bodies.

The article analyzes a number of powers of local self-government bodies, fixed at the regulatory level, to determine the tools of public administration, which should be used for their implementation. Brief attention is given to the following public task: (1) making decisions on the organization or declaration of territories and objects of the nature reserve fund of local importance and other territories subject to special protection, and (2) establishing rules for general water use. A thorough examination of the powers of: (1) making decisions on the approval of the list of species of natural resources of fauna and flora that are not listed in the Red Book of Ukraine, but are rare, of special value or endangered, and are subject to special protection on the territory of the relevant council; (2) developing regional regulations for the operation of small, sports boats, water motorcyclists, and other water-based entertainment equipment.

The article's conclusions state that by-laws must be adopted to carry out the various powers that local self-government bodies are granted. It is observed that the level of regulatory support for their use of regulatory powers is unsatisfactory, as evidenced by numerous gaps, inconsistencies between normative legal acts, a lack of definition of the instruments of activity required for the use of powers (particularly which of them are implemented by issuing by-laws), and inconsistencies in the delegation of authority between local self-government bodies and executive authorities at the central level. It is emphasized that the solution to the outlined problems should become one of the urgent tasks aimed at improving the administrative and legal support for the implementation of the right of citizens enshrined in Art. 13 of the Constitution of Ukraine, and optimization of the mechanism of public administration in general. It is highlighted that changes and additions to existing legal acts, which will consist of filling gaps and resolving conflicts, are the primary means of addressing the aforementioned deficiencies of legal control.

Key words: *local self-government bodies, rulemaking powers, rulemaking, normative legal acts, by-laws, legislation, improvement of legislation, nature management, the right to use natural objects of property rights of the people of Ukraine.*

Однією з основних функцій, якими наділені суб'єкти публічної адміністрації, є нормотворча. Її значення для адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод людини загалом і зокрема права користування природними об'єктами права власності народу України полягає у тому, що шляхом прийняття нормативно-правових актів, його ініціювання тощо вирішуються найважливіші питання урегулювання механізмів, процедур, застосування інструментів діяльності публічної адміністрації, спрямованих на створення ефективних умов для використання громадянами їх правових можливостей на практиці. Зазначене набуває особливої ваги у світлі вимог ч. 2 ст. 6 і ч. 2 ст. 19 Конституції України [1], згідно якими суб'єкти публічної адміністрації можуть діяти виключно в межах і на підставі законодавства [1], тобто включаючи підзаконні нормативно-правові акти. А тому

належне урегулювання питань реалізації нормотворчої функції є необхідною передумовою для дотримання принципів верховенства права і законності вказаними суб'єктами, під час виконання покладених на них обов'язків.

Крім того, здійснення нормотворчої функції суб'єктами публічної адміністрації у галузі природокористування відіграє й іншу роль. А саме, за допомогою підзаконних нормативно-правових актів встановлюються конкретні правила та умови реалізації громадянами належного їм права особисто, зокрема, щодо користування природними об'єктами. Це, з одного боку, конкретизує перелік правових можливостей громадян, які становлять зміст права користування природними об'єктами права власності народу України, механізм, шляхи їх реалізації, з іншого – урегулює порядок їх здійснення з тим, щоб це не шкодило довкіллю, не виснажувало

природні ресурси, не створювало перешкод для реалізації прав інших суб'єктів та забезпечувало оптимальний спосіб застосування правомочностей на практиці.

У зв'язку з цим, питання нормотворчих повноважень суб'єктів публічної адміністрації, механізмів їх здійснення і стану їх нормативно-правової регламентації є актуальним і важливим. Водночас, маємо зауважити, що сьогодні нормативно-правові акти регулюють відносини нормотворчості на низькому рівні, що виражається у численних прогалинах, колізіях та інших недоліках. Особливо це стосується тих повноважень, які безпосереднім або опосередкованим чином пов'язані із забезпеченням реалізації прав і свобод громадян, включаючи право користування природними об'єктами права власності народу України. Одним з прикладів неналежного нормативно-правового регулювання нормотворчих повноважень є положення законодавства, які закріплюють правовий статус органів місцевого самоврядування та покладають на них публічні функції і завдання у галузі природокористування.

А саме, зауважимо, що чинним законодавством у вказаній сфері публічного адміністрування не визначено, з яких питань приймаються рішення органів місцевого самоврядування у формі нормативно-правових актів, а покладені на них повноваження сформульовані у такий спосіб, що з нормативно-правових положень не зрозуміло, за допомогою яких саме інструментів (адміністративних чи нормативних актів) вони реалізуються. Такий стан може призвести до неоднакової практики застосування правових норм, зниження ефективності діяльності публічної адміністрації, оскарження рішень органів місцевого самоврядування через неналежну форму прийняття тощо.

Враховуючи зазначене, *метою статті* є з'ясування сфери застосування нормативно-правових актів включно з метою адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян на користування природними об'єктами права власності народу України та формулювання шляхів удосконалення нормативно-правового регулювання нормотворчих повноважень органів місцевого самоврядування.

Для її досягнення звернімося до аналізу окремих повноважень, передбачених чинним законодавством, визначаючи при цьому стан нормативно-правового забезпечення механізму їх виконання. Рухаючись в обраному напрямку, зауважимо, що нормативно-правовими актами органи місцевого самоврядування наділено компетенцією з виконання, зокрема, наступних завдань:

1) прийняття рішень про організацію чи оголошення територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні (п. 37 ч. 1 ст. 26, п. 6 ч. 3 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2], п. 6 ч. 1 ст. 9¹ Кодексу України про надра [3], п. 9 ч. 1 ст. 8¹ Водного кодексу України [4]). Аналогічні повноваження, покладені на інших суб'єктів публічної адміністрації (як то з приводу прийняття рішення про створення чи оголошення територій, об'єктів природно-заповідного фонду та їх охоронних зон, а також про зміну меж, категорій та скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду) ми вже розглянули в окремій статті [5], тому лише нагадаємо, що вони здійснюються шляхом нормативно-правового регулювання;

2) прийняття рішень про затвердження переліку видів природних ресурсів тваринного і рослинного світу, що не занесені до Червоної книги України, але є рідкісними, мають особливу цінність або перебувають під загрозою зникнення, та підлягають особливій охороні на території відповідної ради [2] (п. 24² ч. 1 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). Прямо на нормативному рівні не встановлено, що вказані рішення приймаються саме у формі нормативно-правових актів, і механізм реалізації цього повноваження також не передбачений. Водночас, завдяки аналізу практики діяльності суб'єктів публічної адміністрації, можемо встановити, що будь-які переліки, як і положення й порядки, зазвичай затверджуються за допомогою нормативно-правових актів. На користь зазначеного свідчать, наприклад, рішення Закарпатської обласної ради «Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Закарпатської

області» від 7 серпня 2009 р. № 909 [6] та рішення Луганської обласної ради «Про затвердження Переліку видів рослин, не занесених до Червоної книги України, що підлягають особливій охороні на території Луганської області» від 3 грудня 2009 р. № 32/21 [7], розміщені у публічному доступі у категоріях «нормативні документи» або «нормативні акти» органів місцевого самоврядування. Відтак, виконання даного повноваження здійснюється на загальних засадах реалізації функції нормативно-правового регулювання, механізм якої передбачений регламентами відповідних суб'єктів публічної адміністрації, у даному випадку – органів місцевого самоврядування.

Разом з тим, маємо зауважити, що аналогічне повноваження у ст. 44 Закону України «Про тваринний світ» [8] і пп. 85 п. 4 Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України [9] покладено також на ще одного суб'єкта – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. При цьому, варто відмітити кілька важливих моментів: по-перше, на відміну від положень Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», компетенція Міністерства не обмежена окремими територіями; по-друге, практика його діяльності доводить, що дане завдання виконується ним по відношенню до конкретних регіонів, на територіях яких у відповідності з п. 24² ч. 1 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» мали б приймати відповідні рішення органи місцевого самоврядування [2]. У якості прикладів можна навести накази «Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Донецької області» від 11 вересня 2017 р. № 333 [10] і «Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Волинської області» від 14 вересня 2020 р. № 140 [11].

Викладене свідчить про черговий недолік чинного законодавства, який полягає у неузгодженості окремих повноважень між різними суб'єктами публічної адміністрації, наразі – між органами місцевого самоврядування та центральним органом виконавчої влади – Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України.

Його можна виправити виключно шляхом визначення уповноваженого суб'єкта на прийняття нормативно-правових актів у цій сфері та внесення відповідних змін, якими буде видалено положення, що закріплюють дане повноваження за іншим із суб'єктів. На нашу думку, з огляду на те, що завдання із ведення Червоної та Зеленої книг України, обліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, тварин, рослин та грибів тощо належать до компетенції Міністерства [9], то логічно, щоб зазначені вище переліки також затверджувались виключно ним. Органи ж місцевого самоврядування можна уповноважити при цьому на подання пропозицій щодо включення певних природних об'єктів до таких переліків, що забезпечить ефективну комунікацію та співробітництво між ними, спрямоване на досягнення спільного для них завдання з охорони навколишнього природного середовища та, включно з цим, адміністративно-правове забезпечення реалізації права на користування природними об'єктами права власності народу України.

Поза вказаним зауважимо на ще одній проблемі реалізації нормотворчої функції суб'єктів публічної адміністрації за напрямком виконання даного повноваження. А саме, зазначені вище нормативні акти закріплюють повноваження суб'єктів публічної адміністрації лише щодо затвердження переліків видів тварин, проте: по-перше, Закон України «Про рослинний світ» [12] у ст. 30 закріплює повноваження органів місцевого самоврядування на затвердження аналогічних переліків щодо рослин [12]; по-друге, на практиці, як було продемонстровано вище, органи місцевого самоврядування приймають відповідні рішення [7], що є логічним, адже рослини також мають підлягати особливій охороні у встановлених законом випадках. Тобто, має місце така ситуація: 1) прогалини Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також, з огляду на зроблені вище зауваження – Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України; 2) неузгодженість нормативно-правових актів між собою – мова йде про закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про рослинний світ», постановою

Кабінету Міністрів України, якою затверджено Положення про назване міністерство, а також, враховуючи зазначені вище недоліки з приводу дублювання повноважень, то й законом України «Про тваринний світ»; 3) невідповідність практики діяльності суб'єктів публічної адміністрації положенням окремих нормативно-правових актів, які встановлюють засади їх діяльності. Окреслене можна виправити шляхом внесення необхідних змін і доповнень до чинного законодавства, завдяки яким буде встановлено, що такі переліки затверджуються і щодо об'єктів рослинного світу, та узгоджені положення нормативно-правових актів між собою;

3) встановлення місцевих правил плавання для малих, спортивних суден і водних мотоциклів та використання засобів для розваг на воді [4] (п. 10 ч. 1 ст. 8¹ Водного кодексу України). Порядок виконання цього повноваження, так само не встановлено, хоча й типову форму таких правил затверджено наказом Міністерства інфраструктури України [13]. Однак вивчення практики та положень інших нормативно-правових актів, дає змогу зробити кілька висновків: по-перше, воно реалізується також за допомогою прийняття нормативно-правових актів, що є обґрунтованим з тієї точки зору, що мова йде про правила, якими є насамперед норми права, що набувають свого зовнішнього виразу у нормативно-правових актах; по-друге, має місце ще одна неузгодженість повноважень між органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування та положеннями окремих законів. А саме, п. 10 ч. 1 ст. 8¹ Водного кодексу України покладає назване повноваження на обласні, Київську та Севастопольську міські ради [4]. У даному випадку має місце або помилка, допущена у формулюванні суб'єктів публічної адміністрації, і повинні бути бути зазначеними місцеві державні адміністрації, або ж неузгодженість даного положення Водного кодексу України з ч. 3 ст. 34 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [14] і п. 12 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [15], згідно з якими компетенція із затвердження цих правил належить місцевим державним адміністраціям [14; 15].

Практика діяльності цих суб'єктів також є неоднаковою. Інакше кажучи, правила водокористування для плавання на водному транспорті затверджуються як органами місцевого самоврядування [16; 17], так і місцевими державними адміністраціями [18]. Більш того, зауважимо, що всупереч положенням ст. 34 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» [14] і п. 12 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [15] проектом плану діяльності Київської міської ради на 2023 р. (щодо підготовки регуляторних актів), передбачено затвердження рішення «Про затвердження Правил плавання для малих, спортивних суден і водних мотоциклів та використання засобів для розваг на воді у місті Києві» [19]. Окреслена ситуація має місце через допущену неузгодженість між законами України, тому для її виправлення є необхідним: по-перше, уповноважити лише одного суб'єкта публічної адміністрації (або органи місцевого самоврядування, або місцеві державні адміністрації) на затвердження таких правил; по-друге, внести відповідні зміни до законодавства та узгодити положення нормативно-правових актів між собою; по-третє, довести до відома суб'єктів публічної адміністрації про внесені зміни та актуальний стан нормативно-правових та інституційних засад виконання повноваження із затвердження вказаних правил;

4) встановлення правил загального водокористування – як і у попередніх випадках, для встановлення механізму реалізації даного повноваження необхідним є вивчення практики діяльності суб'єктів публічної адміністрації. Так, дослідження низки рішень органів місцевого самоврядування, а також зроблені вище пояснення стосовно доцільності використання нормативно-правових актів з метою затвердження правил дали змогу дійти висновку, що у цьому разі, так само, мають застосовуватись саме названі інструменти діяльності публічної адміністрації. Наприклад, такими є рішення Покровської селищної ради Покровського району Дніпропетровської області «Про затвердження Положення про використання водних об'єктів на території населених пунктів Покровської селищної ради»

від 17 вересня 2018 р. № Р-611-25/УІІ [20], проєкт рішення Городищенської сільської ради Луцького району Волинської області «Про затвердження Правил загального користування водними об'єктами на території Городищенської сільської ради» від 2021 р. [21] тощо.

Окресленим не обмежується перелік повноважень органів місцевого самоврядування, оскільки він не є вичерпним, що, зі свого боку, також потребує свого доопрацювання шляхом внесення змін і доповнень до чинного законодавства. Тим не менш, викладене дозволяє підсумувати розглянуте у статті і зробити відповідні висновки.

Висновки. Таким чином, проведений у статті аналіз дає змогу встановити, що органи місцевого самоврядування наділені низкою повноважень, реалізація яких потребує прийняття підзаконних нормативно-правових актів. Але, при цьому стан нормативно-правового забезпечення здійснення ними нормотворчих повнова-

жень перебуває на незадовільному рівні, що виражається у численних прогалинах, неузгодженості між нормативно-правовими актами, відсутності визначення інструментів діяльності, необхідних для виконання повноважень (зокрема, які з них реалізуються шляхом видання підзаконних нормативно-правових актів), а також у неузгодженості повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади центрального та місцевого рівнів. Вирішення окреслених проблем має стати одним з нагальних завдань, спрямованих на удосконалення адміністративно-правового забезпечення реалізації права громадян, закріпленого ст. 13 Конституції України [1], та оптимізацію механізму публічного адміністрування загалом. Способами виправлення перерахованих недоліків нормативно-правового регулювання є насамперед внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів, які полягатимуть у заповненні прогалин та виправленні допущених колізій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.06.2023)
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1997. № 24. ст. 190. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.06.2023)
3. Кодекс України про надра : Закон України від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1994. № 36. Ст. 340. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 10.06.2023)
4. Водний кодекс України : Закон України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 24. Ст. 189. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 10.06.2023)
5. Брановицький В. В. Роль Президента України в адміністративно-правовому забезпеченні реалізації громадянами права користування природними об'єктами права власності народу України. *Нове українське право*. 2022. № 5. С. 24–30. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.5.3>
6. Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Закарпатської області : Рішення Закарпатської обласної ради від 7 серпня 2009 р. № 909. URL: <https://zakarpatt-rada.gov.ua/normatyvni-dokumenty/rishennya-rady/v-sklykannya/25-sesiya/> (дата звернення: 10.06.2023)
7. Про затвердження Переліку видів рослин, не занесених до Червоної книги України, що підлягають особливій охороні на території Луганської області : Рішення Луганської обласної ради від 3 грудня 2009 р. № 32/21. URL: <https://pryroda.in.ua/step/normativni-akti-dokumenti-miscevix-organiv-vladi/> (дата звернення: 10.06.2023)
8. Про тваринний світ : Закон України від 13 грудня 2001 р. № 2894-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 14. Ст. 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

9. Деякі питання Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів : Постанова Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 р. № 614. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/614-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

10. Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Донецької області : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 11 вересня 2017 р. № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1202-17#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

11. Про затвердження Переліку видів тварин, що підлягають особливій охороні на території Волинської області : Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 14 вересня 2020 р. № 140. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1027-20#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

12. Про рослинний світ : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22-23. Ст. 198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

13. Про затвердження Типової форми місцевих правил плавання для малих, спортивних суден і водних мотоциклів та використання засобів для розваг на воді : Наказ Міністерства інфраструктури України від 7 липня 2022 р. № 493. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MN025758> (дата звернення: 10.06.2023)

14. Про внутрішній водний транспорт : Закон України від 3 грудня 2020 р. № 1054-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1054-20#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

15. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 20-21. ст. 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 10.06.2023)

16. Правила користування водними об'єктами для плавання на маломірних (малих) судах у Черкаській області : Рішення обласної ради від 22 березня 2013 р. № 21-12/VI. URL: http://oblradack.gov.ua/docs/ses/2021/6/25_2.pdf (дата звернення: 10.06.2023)

17. Правила плавання малими/маломірними суднами на водних об'єктах Хмельницької області : Рішення обласної ради від 17 лютого 2016 р. № 17-4/2016. URL: [https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/userfiles/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F\(3\).rtf](https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/userfiles/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F(3).rtf) (дата звернення: 10.06.2023)

18. Правила плавання для малих, спортивних суден і водних мотоциклів та використання засобів для розваг на воді у Львівській області : Розпорядження Львівської обласної державної адміністрації. 2022. URL: <https://loda.gov.ua/documents/48775> (дата звернення: 10.06.2023)

19. Про затвердження плану діяльності Київської міської ради з підготовки проєктів регуляторних актів на 2023 рік : проєкт Рішення Київської міської ради від 5 грудня 2022 р. № 08/231-1651/ПР. URL: <https://kmr.gov.ua/sites/default/files/1651-22.pdf> (дата звернення: 10.06.2023)

20. Про затвердження Положення про використання водних об'єктів на території населених пунктів Покровської селищної ради : Рішення Покровської селищної ради Покровського району Дніпропетровської області від 17 вересня 2018 р. № Р-611-25/VII. URL: <https://rokr.otg.dp.gov.ua/storage/app/uploads/public/5ba/4c7/ecd/5ba4c7ecd6bef613652991.pdf> (дата звернення: 10.06.2023)

21. Про затвердження Правил загального користування водними об'єктами на території Городищенської сільської ради : проєкт рішення Городищенської сільської ради Луцького району Волинської області восьмого скликання від 2021 р. URL: <https://gorodyshe.gr.org.ua/wp-content/uploads/sites/9/2021/06/Pro-zatverdzhennya-pravyil-zagalnogo-korystuvannya-vodnyumu-obyektamy.pdf> (дата звернення: 10.06.2023)

UDC 343.9:343.35:35.08

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.4>

INTERNATIONAL STANDARDS REGARDING THE LEADERSHIP ROLE OF A LEADER IN PREVENTING AND DETECTING BRIBERY

Derkach Serhiy,

Deputy Minister for Communities,
Territories Development and Infrastructure of Ukraine

Datsko Kateryna,

Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor at the Department of Legal Regulation of the Economy
State University of Economics and Technologies

Lomzhets Yuliia,

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Maritime and Commercial Law
Admiral Makarov National University of Shipbuilding

Worldwide studies show that society sees a direct link between bribery and a leader, regardless of whether this leader is an official of public law or the head of a private enterprise. Global legal regulations and recommendations of international organisations say that the role of the leader (both at the country level and within an individual organisation) is crucial in the development of an integrity environment within the organisation. The article is devoted to the study of the international concept of "Tone at the Top" or "Leader's Voice" in preventing bribery within an organisation. At the same time, each institution needs an individual approach and establishment of an algorithm for developing an anti-bribery system and implementing a corporate culture based on the principles of ethics and integrity. The study is aimed at systematizing international standards in the field of bribery prevention and determining the role of the leader of each organisation in their implementation. For this, the leader needs to determine the key areas to make an effort in building the bribery prevention system within the organisation. The article summarizes the requirements of international standards, in particular, ISO 37001 "Anti-bribery management systems" and ISO 31000 "Risk Management", the recommendations of international organisations on the development of an effective system to prevent bribery, and defines the priority measures that should be implemented by the leader of the organisation in order to develop an integrity environment and to implement a corporate culture based on the principles of accountability and transparency. The article defines the following mandatory elements of such work: distributing the responsibility for anti-bribery policies of an organisation, establishing an anti-bribery unit and ensuring its activities, researching the anti-bribery context of the organisation and assessing bribery risks; raising awareness of the organisation's anti-bribery policies; fostering a culture of exposing bribery within the organisation; analysing the effectiveness of the organisation's anti-bribery policies.

Such a system is able to provide a number of reputational advantages, the expansion of opportunities for foreign economic activity, the expansion of partnership and most importantly – the prevention of corruption abuse and attention to the organisation and its officials of law enforcement agencies.

Key words: *bribery, anti-bribery work, international standards, management in the field of anti-bribery, the role of the leader.*

Деркач С.А., Дацко К.П., Ломжець Ю.В. Міжнародні стандарти щодо лідерської ролі керівника у питаннях запобігання та виявлення корупції

Світові дослідження визначають, що суспільство вбачає прямий зв'язок між корупцією та керівником, незалежно від того чи цей керівник є посадовою особою публічного права чи керівник приватного підприємства. Глобальні нормативно-правові акти та рекомендації міжнародних організацій визначають, що роль керівника (як на рівні країни, так і на рівні окремої організації) є ключовою у розбудові добросовісного середовища організації. Стаття присвячена дослідженню міжнародної концепції «Tone at the Top» або «Leader's Voice» у сфері запобігання корупції в організації. Разом з тим, кожна інституція потребує індивідуального підходу та визначення алгоритму розбудови системи антикорупційної роботи та запровадження корпоративної культури на принципах етики та добросовісності. Дослідження спрямоване на систематизацію міжнародних стандартів у сфері запобігання корупції та визначення ролі керівника кожної організації у їх реалізації. Для цього керівнику треба визначити ключові сфери прикладання зусиль у розбудові системи запобігання корупції в організації. В статті узагальнені вимоги міжнародних стандартів, зокрема ISO 37001 «Менеджмент у сфері протидії корупції» та ISO 31000 «Ризик менеджмент», рекомендації міжнародних організацій щодо розбудови ефективної системи запобігання корупції та визначено першочергові заходи, які варто запровадити керівнику організації, з метою розбудови добросовісного середовища та запровадження корпоративної культури на принципах підзвітності та прозорості. Серед обов'язкових елементів такої роботи у статті визначено наступні: розподіл відповідальності за антикорупційні політики організації, створити та забезпечити діяльність антикорупційного підрозділу, дослідження антикорупційного контексту організації та оцінка корупційних ризиків; формування обізнаності щодо антикорупційних політик організації; виховання культури викривання корупції в організації; аналіз ефективності антикорупційних політик організації.

Така система спроможна забезпечити ряд репутаційних переваг, розширення можливостей для зовнішньоекономічної діяльності, розширення партнерства та найголовніше – запобігання корупційним зловживанням та уваги до організації та її посадових осіб правоохоронних органів.

Ключові слова: *корупція, антикорупційна робота, міжнародні стандарти, менеджмент у сфері протидії корупції, роль керівника.*

Bribery is one of the most acute global problems of our time. The further development of the world community depends on the solution to these problems in general. Tolerance for bribery weakens democracy and public administration that leads to violations of human rights, distorts market mechanisms, worsens the quality of life of people, and contributes to the increase of crime and other threats. It is the most dangerous phenomenon that exists in all countries – large and small, rich and poor.

According to a survey conducted among people from different countries of the world in 2018, 73 people out of 100 believe that there is a direct link between bribery and management. The population is convinced that bribery comes from people in power,

and it is predominantly leaders who have decided to commit illegal activities for their own benefit [1].

In recent decades, the international community has implemented a number of global international regulations to prevent and counter bribery, the analysis of which emphasises the importance of the political will of the countries' governments. High responsibility and awareness by the government ensure the development of effective national anti-corruption standards. However, this is not enough, because such a struggle must take place at all levels within all governmental and non-governmental organisations. The role of the leader of the organisation becomes decisive under such conditions.

The concept of "Tone at the Top" or "Leader's Voice" originates from American audit campaigns, which, in their reports, indicated the importance of the leader's role in ensuring the effectiveness of internal control processes and ethics.

The approval of this concept in the USA at the legislative level took place after a number of bribery scandals and numerous cases of financial fraud, in such companies as Enron, WorldCom etc. This is what contributed to the adoption of the Sarbanes-Oxley Act (SOX) of 2002 [2] in the USA, which popularised the concept of "Tone at the Top".

In accordance with the law, the company's reports shall:

1) determine management's responsibility for establishing and supporting an appropriate internal control structure and financial reporting procedures;

2) contain an assessment, as of the end of the last financial year, of the effectiveness of the internal control structure and procedures of the campaign for drawing up financial reports.

In the USA this law established the key role of the leader in the process of introducing and implementing the control and ethics policies. Today, all companies that have the desire to cooperate with business or conduct their own business in the USA are obliged to comply with the requirements of this law.

The positive American experience contributed to the spread of the "Tone at the Top" concept. International standards and national legislation of various countries have included provisions that place responsibility for the success of internal anti-bribery policies on the leader.

The analysis of these provisions, as well as the practice of their implementation, are also important for Ukraine, where the processes of implementing new anti-bribery policies and reforming the anti-bribery infrastructure have been taking place in recent years. The awareness by leaders of state organisations and private companies of their own responsibility for preventing and countering bribery is one of the determining factors for the success of these changes.

At the same time, leaders of both state organisations and businesses need specific management tools that will ensure the

effectiveness of their actions in developing and ensuring the effectiveness of the system of preventing and countering bribery at the level of an individual institution.

The role of a leader in preventing bribery within an organisation has been studied mainly by foreign scholars: John D. Sullivan, Andrew Wilson, Bailey Bliss, Antonio Silva, Yasser Gomaa, George Kichamu etc.

The need to counter bribery at the global level is recognised in a number of international documents developed by the United Nations, the Council of Europe, the Organisation for Economic Cooperation and Development, the European Union, and the Organisation of American States.

Among them, there are:

– Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions of 21 November 1997;

– Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption dated 27 January 1999 under No. ETS173 (ratified by Ukraine on 27 January 1999);

– Council of Europe Civil Law Convention on Corruption dated 4 November 1999 (ratified by Ukraine on 4 November 1999);

– United Nations Convention against Corruption dated 31 October 2003 (ratified by Ukraine on 18 October 2006).

All of these documents are aimed at uniting the efforts of the governments to establish legal liability for various manifestations of corruption and bribery and develop tools to prevent corruption and bribery at both the national and local levels.

For example, the United Nations Convention against Corruption [3] encourages states to prevent corruption and bribery, not just in the public sector but also in the private sector: *"Each Member State shall take measures, in accordance with the fundamental principles of its domestic law, aimed at preventing corruption and bribery in the private sector, strengthening accounting and auditing standards and, in appropriate cases, establishing effective, relevant and dissuasive civil, administrative or criminal sanctions for failure to take such measures" (Part 1. Article 12).*

With this provision, the Convention recognises that *the state alone will be able to counter corruption and bribery if each institution plays its role in this process and*

becomes a partner of the state on the way to change.

International regulatory documents do not directly define the tools for implementing the leading role of leaders in building an anti-bribery system; their provisions emphasise the importance of political will and recognise the responsibility of the leadership of the state for the effectiveness of implementing such tools at the country level and promoting similar efforts at the level of organisations.

At the same time, the global economic space, in particular the public sector, requires standardisation of approaches to the organisation and functioning of anti-bribery systems at the local level. After all, like every administrative process, the field of anti-bribery requires a systematic approach. International global legal regulations do not contain specific instructions for leaders on how to build an effective anti-bribery system within the organisation.

That is why the world's best anti-bribery practices are based on the rules that include the experience and professionalism of experts from individual institutions or industries as a whole. Such rules are **international ISO standards**. The role of the International Organisation for Standardisation (ISO) is to promote international coordination and standardisation of international standards in various fields.

In the area of anti-bribery, such a standard for both the public and private sectors is **ISO 37001:2016 Anti-bribery management systems** [4]. This is an international standard that most fully defines the principles and tools for effective prevention, detection and counteraction of bribery that should be implemented in the organisation's internal policies. Anti-corruption policies can be adopted independently of or integrated into the organisation's overall management system.

The standard also defines the management's obligations to implement effective anti-bribery policies and to regularly monitor, review and improve them.

The value of ISO 37001 is that it not only defines the management's obligations regarding anti-bribery activities, but also provides real tools that can be used by the leader in the process of implementing an anti-bribery policy. The structure of the

Standard consists of two parts: the first part includes the provisions of the standard, and the second part includes the instructions for the use of the provisions (information guide).

An important component of the organisation's anti-bribery policy is the management of corruption risks that is defined in **ISO 37001**. However, the provisions of this standard are not enough to ensure the effectiveness of this process.

That is why international standards additionally define a set of risk management provisions. Such a guide is **ISO 31000:2018 Risk Management** [5]. This standard is a guideline for managing organisation's risks, including corruption risks.

ISO standards are not legally binding, but they are of great importance for the development of an organisation. At the same time, those campaigns that are certified and implement anti-bribery policies and practice anti-bribery culture in their workplace are more trusted and recognised by foreign investors and partners.

Not only ISO standards require leadership from the leader in preventing corruption within an organisation. In addition to compliance with ISO standards, companies engaged in foreign economic activity are usually required to comply with the anti-bribery policies and guidelines of the international organisations with which they intend to cooperate or receive financial support.

Among such organisations are the United Nations (UN), the World Bank, the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD). The guidelines of these global international organisations have an impact at the level of the above-mentioned international standards and are based on their provisions. Among the specified regulations, the following should be highlighted:

- Anti-Corruption Ethics and Compliance Handbook for Business, UN, 2013;
- OECD Recommendations for Further Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, 2021.

These documents supplement and clarify the tools for the management of organisations to ensure the effective functioning of internal anti-bribery policies, but these tools are

most fully defined in ISO 37001 and 31000. The ISO provisions are included in numerous recommendations and guidelines on ethics, integrity and anti-bribery of international organisations, financial institutions and other institutions operating around the world.

That is why the ISO international standards are recognised as the most systematic documentation for use in developing anti-bribery policies of organisations, which are part of the organisation's anti-bribery system that serves to achieve its strategic goals.

Each organisation is unique and therefore requires individual approaches to the anti-bribery system. The analysis of international standards made it possible to determine the key stages of the development and implementation of an effective anti-bribery system for the organisation. The following is an interpretation of the above Standards from the perspective of the role of the leader at all stages of the development of the organisation's anti-bribery system.

Allocation of responsibility for the organisation's anti-bribery policies. The ISO 37001 standard distinguishes between two levels of organisation's management and, accordingly, responsibility for anti-bribery policies, namely:

The first level of responsibility is the "Governing Body"; it is the organisation's management board (supervisory board, board of directors), which is ultimately responsible for the company's activities and for defining its development strategy (*clause 3.7*) The governing body is responsible for determining and ensuring guarantees of the strategic direction of the organisation's anti-bribery activities.

Pursuant to the Standard, the governing body shall demonstrate leadership and commitment with respect to the anti-bribery management system by:

- approving the company's anti-bribery policy;
- ensuring that the organisation's strategy and anti-bribery policy are aligned;
- checking and obtaining information on the effectiveness of anti-bribery policies in reporting periods;
- providing the implementation of the anti-bribery policy with sufficient resources (financial, material and technical, expert, and communication resources) (*clause 5.1.1*).

The second level of responsibility is "Top Management"; it includes hired managers who work in the highest management positions in the organisation (depending on the size of the organisation, it may be one person or a group of people, for example, executive director, director general, operations director and their deputies). This level of leaders is responsible for achieving the strategic goals of the organisation and is accountable to the governing body (*clause 3.6*).

Top Management is responsible for the implementation and effective functioning of the organisation's anti-bribery policies. The role of top management, as operational managers, is defined more broadly and is revealed in the following stages of the development of the organisation's anti-bribery policy (*clause 5.1.2*).

The standard additionally specifies that in the absence of the governing body of the organisation, strategic measures should be carried out by the top management. That is why the provisions of the international standards are relevant for all organisations, regardless of the size of the business and the form of its ownership.

Creating and ensuring the activities of the anti-bribery unit. The leader's obligation to create an anti-bribery unit (or introduce a full-time position – authorised persons for the prevention and detection of bribery, compliance officers, anti-bribery professional) which will be responsible for the anti-bribery direction of the organisation, is defined in ISO 37001 (*clause 5.3.2*).

Part A6.1 of the Standard's explanatory notes states that the leader is obliged to create a staff for the anti-bribery service, taking into account the following features of his/her organisation:

- the size of the organisation and its structure;
- the scale of risks;
- the scope of tasks determined by the organisation's anti-bribery strategy.

Status of the anti-bribery unit.

The standard specifies that the status of the anti-bribery service depends on the leader and he/she is obliged to popularise the anti-bribery direction and policies in general at his/her leadership level.

The status of an anti-bribery professional or unit is achieved through the provision of

the following guarantees by the head of the anti-bribery unit:

- independence in decision-making.

The anti-bribery unit shall be subordinated directly to the head of the organisation and have access to both the top management and the governing body that will guarantee the timely transfer of information in case of detection of violations of the organisation's anti-bribery policy;

- integration of the anti-bribery unit into all directions of the organisation's activities. The head shall introduce anti-bribery employees to the organisation's management and all staff, involve representatives of the anti-bribery unit in collegial bodies of the organisation. Integration is also facilitated by the regular hearing of information from process owners regarding the state of implementing anti-bribery measures in each unit;

- resource provision - the standard stipulates that the leader is obliged to provide the anti-bribery unit of the organisation with sufficient resources for work, namely: workspace and equipment, high-quality information and analytical resources (analytical databases, professional publications), which are often paid for, communication resources to spread anti-bribery policies. This is not an exhaustive list and can be expanded depending on the needs of the anti-bribery unit;

- competence - anti-bribery work requires specialised knowledge and skills of employees from the anti-bribery unit, so the leader shall promote and provide additional training for the staff of the anti-bribery unit (advanced training, specialised training, expert consultations, including from representatives of the expert community and business compliance, high-quality professional information resources).

Leadership in the process of establishing the status and providing guarantees to the anti-bribery unit is expressed in the leader's understanding that anti-bribery work does not bring profit, but it prevents reputational and financial losses that may occur as a result of violations of anti-bribery legislation by employees of the organisation.

Anti-corruption analysis of the context of the organisation and assessment of corruption risks. The ISO 37001 standard

establishes the leader's responsibility for creating and implementing the organisation's anti-bribery policies.

In order to make the anti-bribery policies effective, the leader needs to conduct preparatory work by implementing the following measures:

- research the context of the organisation and understand all its business processes;
- assess the organisation's corruption risks in each of these processes.

The requirement for management to examine the context of the organisation is also defined in the Anti-Corruption Ethics and Compliance Handbook for Business, (Chapter C1) [6]. In order to understand the context of the organisation, the leader should interview each process owner, primarily to understand the process and at the same time to show his or her commitment to the organisation's anti-bribery policies.

ISO 31000:2018 "Risk Management" more fully defines the process of assessing the organisation's risks, including corruption risks.

Development of anti-bribery policies. Anti-bribery policies are able not only to give a clear understanding to partners, international organisations and investors that unethical and dishonest behaviour is unacceptable in the organisation, but also contribute to the integration of anti-bribery principles at all levels - from management to every employee.

The international standards stipulate that the development of anti-bribery policies is the task of the anti-bribery unit. At the same time, the provisions of the standards recognise that management should be involved in the processes of developing anti-bribery policies, which is also reinforced by the provisions of the UN Anti-Corruption Ethics and Compliance Handbook for Business (Chapter C1) [7], namely:

- the management should be involved in developing anti-bribery policies, even if it has delegated this function to an anti-bribery unit or consulting company. This is due to the fact that only the leader can assess the effectiveness of the policy regarding the company's business processes and the peculiarities of its organisational structure;
- the leader shall spread his/her leadership position regarding the need to

comply with the organisation's anti-bribery policy among its employees, management and external stakeholders (public recognition in official statements, concluding agreements, establishing partnerships, communicating with the public, demonstrating by own example the inadmissibility of violating anti-corruption restrictions (receiving gifts, making decisions in conditions of conflict of interest, combining positions and other activities).

The handbook additionally stipulates that top management shall specify the scope and scale of certain elements of the programme, such as:

- the level of public reporting on the results of anti-bribery policy implementation;
- whether the program will undergo any independent (expert) assessment;
- whether the company will participate in voluntary initiatives (such as the UN Global Compact) or participate in collective action initiatives.

The updated OECD Recommendations for Further Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions, 2021 [8] extend this provision by recommending that the company management make statements in their annual reports or otherwise publicly disclose their internal control, ethics and compliance programmes or measures, including those that contribute to the prevention and detection of corruption. (item iii Section C).

The leader should take into account that anti-bribery policies need to be revised. Clause 5.1.2. ISO 37001 requires continuous improvement of anti-bribery policies through:

1) The governing body shall establish a practice of continuous improvement of the organisation's anti-bribery policies.

2) Top management shall regularly report to the governing body on the effectiveness of anti-bribery policies, and on suspected cases of serious or systematic bribery (if organisations have two levels of management).

Raising awareness of the organisation's anti-bribery policies. Raising awareness and informing about anti-bribery policies is the task of the anti-bribery unit. At the same time, it is the leader who is a model for the majority of employees and the face of the organisation when interacting with external stakeholders. Accordingly, the principles of

integrity extend precisely from the leader to all parts of the organisation.

Two levels of the leader's influence on raising awareness of the organisation's anti-bribery policies can be defined:

1. The Management is the level of top management of the organisation, business current and potential partners, authorities, investors and the public. At this level, the leader communicates through public statements and his/her own specific actions that he/she respects the principles of integrity and the organisation's anti-bribery policy. These may include public statements by the leader at forums, conferences, business negotiations, and other official regulatory events of the organisation.

2. The level of the anti-bribery unit is the entire staff of the organisation and contractors. In order to ensure proper communication of anti-bribery policies both within the organisation and at the level of external relations, in accordance with international standards, the leader shall ensure that the anti-bribery unit has:

– resources to inform qualitatively the campaign staff about the organisation's anti-bribery policies through corporate communication channels, qualitative methodological explanations and printed infographic materials;

– the right to check the organisation's counterparties (partners, contractors, clients) for their compliance with anti-corruption legislation, compliance of their anti-bribery policies with the organisation's policies, and to acquaint all the organisation's stakeholders with the current anti-bribery policies.

Fostering a culture of exposing corruption within the organisation. ISO international standards further define the leader's obligation to promote a culture of exposing corruption and to protect the staff from persecution, discrimination, or disciplinary action for making a credible report of bribery. This is also reinforced by the OECD Recommendations on Further Combating Corruption of Foreign Officials in International Business Transactions for Businesses.

Therefore, in order to foster a culture of exposing corruption within the organisation, the leader shall:

- spread, through public statements, that everyone in the organisation has the right to report credible cases of bribery and that such employees will receive protection at the level of the organisation's management;

- ensure, in particular financially, the operation of reliable and easy-to-use anonymous channels for reporting bribery;

- contribute to raising the awareness of employees regarding the mechanisms for reporting bribery.

A positive (approving) attitude of the leader towards exposing corruption, ensuring anonymity of channels for reporting bribery is a manifestation of leadership in fostering a culture of exposing corruption within the organisation and, accordingly, positively influences the implementation of anti-bribery policies.

Analysis of the effectiveness of the bribery prevention system. The ISO 37001 information guide states that the governing body should be "aware of the content and operation of anti-bribery policies" and "exercise reasonable oversight of the relevance, effectiveness and status of implementation of anti-bribery policies." In addition, the governing body should regularly receive information on the effectiveness of the anti-bribery policy directly from the anti-bribery unit.

ISO 37001 requires leaders to review anti-bribery policies at planned intervals – reporting periods. (clause 9.3).

This can be achieved if:

- the leader defines and articulates the strategic priorities and principles of the organisation's activities;

- coordinates and controls the development of anti-bribery policies by the responsible unit/person;

- at the end of the reporting period, evaluates the activity of the anti-bribery unit/person in monitoring the effectiveness of anti-bribery policies and identifying areas that should be revised;

- develops decisions on improving existing anti-bribery policies after each report of the authorised person together with him/her.

Thus, the analysis of international anti-corruption standards and the interpretation of the role of the leader in the process of

preventing and detecting bribery at the organisational level, ensured the following conclusions:

The international standards of leadership in anti-corruption can be conditionally divided into three levels:

- international standards at the global level (Conventions, International Agreements), which define the obligations of governments of states in the field of anti-corruption that have ratified these international documents;

- ISO international standards in the field of anti-bribery and risk management, as unified approaches to the management of anti-bribery activities, which should be used by organisations of the public and private sectors engaged in foreign economic activity;

- guidelines of international anti-bribery organisations for organisations of the public and private sectors that receive funding from these organisations to achieve their strategic objectives.

The role of the leader in anti-bribery work is end-to-end and is of key importance at all stages of the implementation of the organisation's strategic anti-bribery objectives. These stages are:

- distribution of responsibility for the organisation's anti-bribery policies;

- establishment and operation of an anti-bribery unit;

- research of the organisation's context and assessing corruption risks;

- development of anti-bribery policies;
- raising awareness of the organisation's anti-bribery policies;

- fostering a culture of exposing bribery within an organisation;

- analysis of the effectiveness of the bribery prevention system.

The effectiveness of the organisation's anti-bribery policies depends on the level of interaction and trust between the leader and the anti-bribery authorised person (unit), because in accordance with international standards, the leader shall delegate a significant part of management powers in the field of anti-bribery to him/her/it.

The international standards define the guarantees that a leader shall provide to an anti-bribery specialist or unit:

– Independence, through direct access to the leader of the organisation, in order to be able to resolve issues promptly.

– Integration into all processes of the organisation and support of the status of anti-bribery work.

Adequate resources (separate office space, material and technical facilities, training materials, communication resources and a sufficient budget).

Competence of the anti-bribery unit through specialised training by an anti-corruption specialist, as well as periodic updating of this knowledge.

Thus, the study of international norms and standards has shown that the ISO standards are the most comprehensive and systematic documentation that provides an understanding of how to build an effective anti-bribery system within an organisation. However, for a more complete understanding of whether these norms are sufficient to form real tools for the leader of an organisation that plays a leadership role in preventing bribery, it is worth analysing examples of their implementation in the practical activities of organisations in foreign countries.

REFERENCES:

1. Goma Yasser. Leadership and Corruption. 2018. 100 p. URL: https://repositorio.iscte-iul.pt/bitstream/10071/16563/1/master_yasser_gomma.pdf (дата звернення: 24.04.2023).

2. Sarbanes-Oxley Act. 2002. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/COMPS-1883/pdf/COMPS-1883.pdf> (дата звернення: 20.04.2023).

3. United Nations Convention Against Corruption. 2004. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf (дата звернення: 20.04.2023).

4. ISO 37001:2016 Anti-bribery management systems. 2016. URL: <https://www.sist.org.cn/xwzx/tzgg/201804/P020190301519827489288.pdf> (дата звернення: 24.04.2023).

5. ISO 31000:2018 (Risk management). 2018. URL: [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-31000-2018-\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-31000-2018-(rus).pdf)

6. Настанова ООН з антикорупційної етики та дотримання вимог для бізнесу. 2013. URL: https://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2013/13-84498_Ebook.pdf (дата звернення: 22.04.2023).

7. Рекомендації OECD з подальшої боротьби з корупцією іноземних посадових осіб у міжнародних ділових операціях для бізнесу. 2021. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0378> (дата звернення: 20.04.2023).

КАРАНТИННІ ТА ПРОТИЕПІДЕМІЧНІ ЗАХОДИ ЯК ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА ОСОБИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

Левицький Олег Олегович,

orcid.org/0000-0001-7692-6182

аспірант докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ

Статтю присвячено огляду питань гарантій забезпечення права особи на охорону здоров'я в Україні. Розглянуто карантинні і протиепідемічні заходи як гарантії забезпечення права особи на охорону здоров'я. Акцентується увага на тому, що протиепідеміологічна кампанія, яка була запущена на початку 2020 року з метою боротьби з поширенням пандемії COVID-19, суттєво змінила адміністративно-правовий механізм, що гарантує право людини на охорону здоров'я. В цій ситуації спостерігаються обмеження у реалізації цього та інших прав і свобод, а також велика кількість маніпуляцій, порушень правил та зловживань ситуацією. Підкреслюється необхідність юридичних гарантій полягає у забезпеченні повної реалізації прав та свобод людини й громадянина. Ці юридичні гарантії залежать від соціально-політичних, духовних та інших процесів, що відбуваються в країні на різних етапах її історичного розвитку. Вони визнають і закріплюють права та свободи людини й громадянина у Конституції України та інших нормативних актах держави, і забезпечують їх реалізацію через діяльність державних органів, суспільно-політичних організацій та осіб, що обіймають посади. Наголошується, що у вітчизняному законодавстві з питань охорони здоров'я немає положень, які б давали суб'єктам цих правовідносин більше можливостей для самостійності та розвитку підприємницької активності. Робиться висновок, що українські громадяни неактивно захищають свої права у суді та рідко звертаються до правоохоронних органів, щоб повідомити про порушення їх прав у сфері охорони здоров'я. У той же час, парламентський контроль, здійснюваний Уповноваженим з прав людини, виявився найефективнішим. Тому для покращення адміністративно-правових гарантій у досліджуваній сфері необхідно: зміцнити економічні гарантії; встановити постійний контроль над реалізацією державних програм, що забезпечують ліки, протези та інші засоби; впровадити громадський контроль у цій сфері; підвищити прозорість інформації про діяльність Міністерства охорони здоров'я України та інше. Більшість європейських країн, де передбачена можливість обмеження права на охорону здоров'я, встановили чіткі критерії і вимоги до законів, які вводять такі обмеження. Якщо обставини надзвичайні або воєнні, то підстави для їх запровадження регламентуються у конституціях. Українське конституційне законодавство використовує традиційний підхід, який є загальноприйнятним для міжнародного та європейського права. Згідно з ним обмеження конституційного права особи може бути допустиме лише тоді, коли таке обмеження призводить до усунення більш серйозної загрози, ніж неможливість реалізації відповідного права.

Ключові слова: охорона здоров'я, гарантії забезпечення права особи на охорону здоров'я, карантинні та протиепідеміологічні заходи.

Levitskyi Oleh. Quarantine and anti-epidemic measures as a guarantee of ensuring the person's right to health care in Ukraine

The article is devoted to a review of the issues of guaranteeing the individual's right to health care in Ukraine. Quarantine and anti-epidemic measures are considered as guarantees of ensuring a person's right to health care. Attention is drawn to the fact that the anti-epidemiological campaign, which was launched at the beginning of 2020 to combat the spread of the COVID-19 pandemic, significantly changed the administrative and legal mechanism that guarantees the human right to health care. In this situation, there are restrictions on the realization

of this and other rights and freedoms, as well as a large number of manipulations, violations of the rules and abuse of the situation. The need for legal guarantees is emphasized in ensuring the full realization of human and citizen rights and freedoms. These legal guarantees depend on socio-political, spiritual and other processes taking place in the country at various stages of its historical development. They recognize and enshrine the rights and freedoms of a person and a citizen in the Constitution of Ukraine and other normative acts of the state, and ensure their implementation through the activities of state bodies, socio-political organizations and persons holding positions. It is emphasized that there are no provisions in the domestic legislation on health care that would give the subjects of this legal relationship more opportunities for independence and the development of entrepreneurial activity. It is concluded that Ukrainian citizens do not actively defend their rights in court and rarely turn to law enforcement agencies to report violations of their rights in the field of health care. At the same time, parliamentary control carried out by the Commissioner for Human Rights proved to be the most effective. Therefore, in order to improve administrative and legal guarantees in the researched area, it is necessary to: strengthen economic guarantees; establish permanent control over the implementation of state programs that provide medicines, prostheses and other means; implement public control in this area; increase the transparency of information about the activities of the Ministry of Health of Ukraine, etc. Most European countries, where the right to health care can be restricted, have established clear criteria and requirements for laws that introduce such restrictions. If the circumstances are extraordinary or war, then the grounds for their introduction are regulated in the constitutions. Ukrainian constitutional legislation uses a traditional approach that is generally accepted for international and European law. According to it, the restriction of a person's constitutional right can be permissible only when such restriction leads to the elimination of a more serious threat than the impossibility of realizing the corresponding right.

Key words: health care, guarantees of ensuring the individual's right to health care, quarantine and anti-epidemiological measures.

Постановка проблеми. Протиепідеміологічна кампанія, яка була запущена на початку 2020 року з метою боротьби з поширенням пандемії COVID-19, суттєво змінила адміністративно-правовий механізм, що гарантує право людини на охорону здоров'я. В цій ситуації спостерігаються обмеження у реалізації цього та інших прав і свобод, а також велика кількість маніпуляцій, порушень правил та зловживань ситуацією.

У таких умовах для забезпечення права людини на охорону здоров'я в Україні є необхідним створення відповідних організаційних, правових, фінансових та інших умов. Ці умови і механізми, які лежать в основі забезпечення відповідного права, називаються гарантіями. У загальному розумінні термін «гарантії» означає забезпечення і гарантування чогось. В юриспруденції гарантії визначаються як система умов і засобів, що забезпечує реалізацію і захист прав, свобод і законних інтересів людини.

Серед одних із найболючіших є гарантій є такі, які обмежують права громадян. У зв'язку із поширенням пандемії COVID-19 це є карантинні та протиепідемічні заходи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання адміністративно-правових гарантій забезпечення права особи на охорону здоров'я в Україні та застосування карантинних заходів привертало увагу багатьох дослідників. Зокрема С. Кузніченко, Т. Сінько, І. Сопілко, О. Зозуля, Н. Ходєєва та ін. Проте, слід зауважити, що комплексних наукових робіт, присвячених даній проблемі у вітчизняній науці не достатньо, що зумовлює актуальність представленої теми науково дослідження.

Метою статті є проведення системного науково-правового аналізу карантинних та протиепідеміологічних заходів в системі адміністративно-правового гарантій забезпечення права особи на охорону здоров'я в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Система гарантування прав і свобод, згідно з правовою наукою, включає в себе всі загальні (соціально-економічні, політичні, ідеологічні) і юридичні заходи, які забезпечують фактичне здійснення та захист прав і свобод людини й громадянина.

Т. Слінько, узагальнюючи наукові підходи до сутності юридичних гарантій реалізації прав та свобод людини

й громадянина, приходять до висновку, що юридичні гарантії становлять систему або сукупність засобів та способів, правових норм, які забезпечують реалізацію прав та свобод [1, с. 145].

Необхідність юридичних гарантій полягає у забезпеченні повної реалізації прав та свобод людини й громадянина. Ці юридичні гарантії залежать від соціально-політичних, духовних та інших процесів, що відбуваються в країні на різних етапах її історичного розвитку. Вони визнають і закріплюють права та свободи людини й громадянина у Конституції України та інших нормативних актах держави, і забезпечують їх реалізацію через діяльність державних органів, суспільно-політичних організацій та осіб, що обіймають посади.

Адміністративно-правові гарантії, спрямовані на охорону здоров'я особи, втілюються через застосування адміністративно-правових норм, які регулюються чинним адміністративним законодавством. Вони здійснюються державними органами, органами місцевого самоврядування, посадовими особами, суспільно-політичними організаціями та громадянами, відповідно до характеру конкретного права чи свободи, а також з урахуванням юридичних фактів або обставин.

Компетентні органи забезпечують правозастосовну діяльність, яка є важливою складовою системи юридичних гарантій. Ці гарантії можна розділити на дві основні групи: гарантії реалізації прав і свобод та гарантії їхнього захисту.

Гарантії реалізації допомагають особам використовувати свої права і свободи, тоді як гарантії захисту діють у випадку порушення прав і свобод або наявності перешкод для їхнього використання. Перша група гарантій включає норми, які визначають межі прав і свобод, конкретизують їх у законодавстві, встановлюють юридичні факти, пов'язані з наданням прав та безпосереднім їх використанням, регулюють процес реалізації цих прав і свобод, а також надають заходи стимулювання та пільги для правомірної реалізації прав та свобод.

Механізми й інститути захисту прав та свобод є другою групою юридичних гарантій. Вони включають конституційний контроль і нагляд, заходи захисту й від-

повідальність за порушення прав і свобод особи, процесуальні форми контролю й нагляду, а також засоби попередження й профілактики порушень прав людини й громадянина, а також інші заходи, передбачені законодавством. Однією з особливостей використання цих юридичних гарантій є забезпечення рівності, взаємозв'язку та єдності прав і свобод людини й громадянина з їх обов'язками. Це необхідно для забезпечення справжньої свободи особи в демократичному суспільстві, де використання прав і свобод не повинно шкодити правам інших осіб. Важливо розуміти, що метою реалізації цих юридичних гарантій є досягнення соціального ефекту від використання особою своїх прав та свобод і задоволення своїх життєвих потреб.

Щодо правових заходів, що забезпечують право людини на охорону здоров'я, це означає, що існує установлений законом (включаючи конституційні) порядок діяльності державних установ і громадських організацій. Цей порядок спрямований на запобігання порушенню цього права, припинення таких порушень і притягнення винних осіб до відповідальності. Він також передбачає відновлення порушеного права через правоохоронну та судову діяльність. Загалом, державні органи, громадські та міжнародні організації, а також національні та міжнародні судові органи, які займаються захистом конституційних прав громадян на охорону здоров'я, забезпечують відповідні організаційні гарантії.

Навіть якщо права та свободи закріплені навіть у найвищому документі – конституції, це є обов'язковим, але не достатнім умовою для забезпечення їх реалізації. Як зазначає з цього приводу І. Сопілко, гарантії є засобом, що забезпечує перехід від передбачених Конституцією можливостей до реальної дійсності. При цьому, вчена акцентує увагу на тому, що ефективність гарантій залежить від рівня розвитку загальноправових принципів, стану економіки, рівня розвитку демократичних інститутів, реальності політичної системи суспільства, наявності системи досконалих законів у державі, ефективності механізмів реалізації законоположень [2]. Проте, як продемонструвала ситуація з протидією пандемії коронавірусної інфекції в Україні,

такі гарантії не завжди були ефективними. Зокрема, слушним є висновок вітчизняного дослідника О. Зозулі про те, що «практика встановлення Кабінетом Міністрів України та місцевими органами публічної влади за неоголошеного надзвичайного стану для запобігання поширенню COVID-19 обмежень низки громадянських і політичних прав людини є недостатньо узгодженою та послідовною, в окремих випадках не відповідає конституційному порядку обмежень прав людини (свободи пересування, права на свободу, права на мирні зібрання, свободи совісті та ін.), виявляє недостатню обґрунтованість і відповідність деяких істотних обмежень прав людини виключно інтересам охорони здоров'я нації (заборона відвідування парків і скверів, заборона перебування без документів «на вулицях», використання саморобних засобів індивідуального захисту та ін.), а також допускає певну дискримінаційність (обов'язкова самоізоляція осіб за віком, обов'язкова госпіталізація осіб, які перетинають державний кордон, та ін.). Гарантії громадянських і політичних прав людини, встановлені в умовах запобігання поширенню COVID-19 в Україні, здебільшого мають поодинокий і безсистемний характер» [3, с. 16].

Слід погодитись зі зазначеною думкою, оскільки створення необхідних організаційних, правових, економічних та інших умов для забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина потребує відповідних фінансових (зазвичай, бюджетних) витрат, розвитку відповідних інституцій та інших заходів, що вимагають стабільного економічного стану у країні, високого рівня законності та правопорядку. Тільки за таких умов можна говорити про ефективність та практичну виконавчість відповідних гарантій.

Уповноважена з прав людини в Україні Людмила Денісова на своєму Telegram-каналі зазначала «Чинне законодавство на час впровадження карантину, а саме Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», закони України «Про захист населення від інфекційних хвороб», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» виявилися не адаптованими до загрози здоров'ю, що виникла. Про це

свідчать як внесені до деяких з них протягом березня–травня 2020 року зміни та доповнення, так і ухвалені інші закони та правові акти» [4].

На основі цього, гарантії адміністративно-правового характеру, що забезпечують право особи на охорону здоров'я, можна описати як законодавчо визначену систему правових, організаційних, економічних, інституційних та інших умов, засобів та механізмів, які сприяють належному застосуванню всіх складових прав особи на охорону здоров'я.

Проте варто відзначити, що у вітчизняному законодавстві з питань охорони здоров'я немає положень, які б давали суб'єктам цих правовідносин більше можливостей для самостійності та розвитку підприємницької активності. Тому одним з нагальних завдань усіх гілок влади є просування здорового способу життя та створення сприятливих умов для цього, щоб здоров'я стало пріоритетним інвестиційним об'єктом для працівників, роботодавців, кожної людини і всього населення в цілому.

Галузеве законодавство визначає конкретні адміністративно-правові заходи для захисту права на охорону здоров'я. Ці заходи забезпечуються через різні механізми, такі як організаційні та фінансові гарантії, класифікацію за видами медичної допомоги та іншими критеріями. Усі ці гарантії можуть бути розділені на об'єктивні та суб'єктивні. Більшість гарантій мають об'єктивний характер і створюються суспільством і державою, не залежать від особистої волі окремої особи. Однак, волевиявлення людини також впливає на використання окремих заходів для забезпечення конституційного права на охорону здоров'я.

Отже, умови та засоби, які використовуються для захисту прав та свобод у правоохоронній діяльності суспільства, держави, її органів та службовців, є об'єктивними гарантіями. З іншого боку, коли окрема особа самостійно захищає свої права, це є суб'єктивними гарантіями. Охорона здоров'я та реалізація прав на неї значною мірою залежать від способу життя, освіченості, характеру, професії, соціального статусу та активності людини. Крім того, очевидно, що матеріальний стан

особи значно впливає на рівень гарантованості прав та свобод, зокрема в медичній сфері. Тому більш заможні особи мають більше можливостей для реалізації права на охорону здоров'я та інших соціальних прав, ніж менш заможні громадяни.

Відтак слід констатувати, що досі справедливим лишається твердження відомого австрійського клініциста, лейб-медика двох німецьких імператорів професора Й. П. Франка, яке вже наводилось вище: «... головною причиною хвороб є бідність, а для того, щоб поліпшити становище зі здоров'ям людей, необхідно піднести їхній життєвий рівень» [5]. Ця теза, нажаль, сьогодні є актуальною для сучасної України.

Інший аспект який вартує уваги у контексті нашого дослідження – допустимі межі обмеження права особи на охорону здоров'я. На підставі аналізу положень національного законодавства [6–8], можна виділити наступні підстави обмеження окремих елементів права особи на охорону здоров'я:

1. Обмеження в інформаційній сфері:

Порядок та підстави встановлення обмеження щодо інформації про стан здоров'я особи (або її родичів, опікунів чи піклувальників) регламентовано статтями 285-286 ЦК України [8], а заборона поширення такої інформації закріплена у Законі України «Про інформацію» [8].

При цьому обмеження щодо права особи на конфіденційність інформації про стан свого здоров'я може бути встановлено винятково у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. До такого висновку, зокрема, дійшов Конституційний Суд України у Рішенні від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 [10].

Водночас, поряд з можливими обмеженнями інформаційних прав громадян Закон України «Про інформацію» також встановлює види інформації, доступ до якої не може бути обмежений: інформація про стан довкілля, про стан здоров'я населення тощо.

2. Обмеження, пов'язані зі станом здоров'я особи, що уможливорює обмеження таких елементів права на охорону здоров'я, як добровільність згоди на проходження медичного огляду, амбулатор-

ного або стаціонарного лікування, та інші обмеження, пов'язані з особистою свободою особи.

Так, за загальним правилом проходження медичного огляду та отримання медичної допомоги здійснюється за добровільною згодою повнолітньої особи або батьків неповнолітньої дитини (стаття 284 ЦК України).

Законодавство України встановлює дві основні підстави можливості медичного втручання без добровільної згоди особи:

1) якщо особа знаходиться в безпорадному або іншому стані, який не дозволяє їй надати згоду, то надання екстреної допомоги має бути здійснено без такої згоди (стаття 284 ЦК України [8], стаття 3 Закону України «Про екстрену медичну допомогу» [12]);

2) якщо особа страждає на психічну хворобу та може становити небезпеку для себе чи оточуючих, щодо неї може бути проведений психіатричний огляд, надано амбулаторну психіатричну допомогу або госпіталізовано до психіатричного лікувального закладу примусово (статті 11, 12, 14 Закону України «Про психіатричну допомогу» [12]).

Щодо першої обмежувальної умови, вона походить з безумовного права людини на життя і обов'язку кожного надавати допомогу людині, яка опинилася у беззахисному або небезпечному стані, включаючи виклик служби екстреної допомоги. Коли людина знаходиться у такому стані, вона фізично не може дати згоду на медичну допомогу, і будь-яке зволікання може мати смертельні наслідки.

Щодо другої умови, коли застосовується другий підстави, вона повинна відповідати чітко визначеним умовам, які встановлені Законом «Про психіатричну допомогу». В першу чергу, примусове психіатричне обстеження можливе тільки у випадку, коли є достатні підстави для обґрунтованого припущення про наявність серйозного психічного розладу у особи. Наявність таких умов дає право на проведення примусового психіатричного обстеження щодо особи. Однак, для примусового госпіталізації особи для психіатричного лікування обов'язковим є прийняття рішення суду.

Слід зауважити, що багато країн Європи також приймають таку практику. ВООЗ

вказує на те, що примусове лікування (лікування без попередньої згоди) допускається лише в рідкісних випадках, які повинні бути чітко визначені. Законодавство повинно передбачати ефективні процедурні механізми для захисту прав людей з психічними розладами, які отримують примусове лікування, а також обговорювати умови, за яких дозволяється проведення клінічних та наукових випробувань тільки за добровільної та інформованої згоди.

Одним із обмежень особистої свободи особи у сфері реалізації права на охорону здоров'я є встановлення карантину у разі запровадження надзвичайного стану відповідно до статті 17 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [7]. Дане обмеження передбачає встановлення заборони на вільне переміщення осіб, які знаходяться у відповідній карантинній зоні тощо.

3. Обмеження права особи на деякі види медичних послуг, включаючи медичне втручання у випадках, передбачених законом.

Так, відповідно до статті 281 ЦК України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя. Зі змісту цієї статті також слідує заборона штучного переривання вагітності, якщо вона перевищує дванадцять тижнів, без наявності до цього медичних показань, перелік яких встановлюється законодавством. Такий термін рекомендований ВООЗ і є загальноприйнятим в Європі.

Що стосується права особи на еутаназію, то, як вже зазначалося вище наразі добровільна еутаназія дозволена законом в Нідерландах, Бельгії, Люксембурзі, шести штатах США, Швейцарії та низці інших країн. У Швеції і Фінляндії пасивна еутаназія шляхом «припинення даремного підтримання життя» не вважається протизаконною [10, с. 29].

З приводу цього обмеження в Україні та світі досі триває наукова дискусія, яка поки що не вирішена однозначно.

4. Фінансові обмеження права особи на охорону здоров'я.

Згідно Конституції України, уряд гарантує отримання безкоштовної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Однак, Поста-

новою Кабінету Міністрів України було затверджено перелік платних послуг, які можуть надаватися у таких закладах. Цей перелік включає більше тридцяти видів медичних послуг. Він є вичерпним і визначає, які послуги потребують плати [14].

У багатьох європейських країнах використовується інший підхід до фінансування медичної допомоги. На основі аналізу практики конституційних судів Польщі, Чехії, Словенії та інших країн, А. Екстер прийшов до висновку, що впровадження систем медичного страхування та обмеження існуючих прав визнається конституційними судами законним, якщо це не суперечить іншим конституційним принципам. В інших країнах, таких як Німеччина, суди розглядають критерії обмеження виплат допомоги при захворюванні з урахуванням конституційно закріплених цінностей, таких як право на життя, фізичну недоторканність і благополуччя [15, с. 38].

5. Обмеження права на охорону здоров'я, пов'язані з громадянством.

Законодавству України не відоме обмеження права на охорону здоров'я за ознакою громадянства. Такий висновок ґрунтується на положеннях статті 26 Конституції України, яка гарантує іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, рівні з громадянами України права (крім деяких політичних прав).

Деякі країни Європи нехтували особами без громадянства або людьми без визначеної національності, коли йшлося про їхнє право на медичну допомогу. Навіть якщо наявність лише однієї національності недостатня для гарантування доступу до медичної допомоги, відсутність будь-якої національності в більшості випадків є перешкодою для отримання цього права.

Варто відзначити, що проблема неправомірного обмеження доступу іноземних осіб або осіб без громадянства до медичної допомоги є актуальною також для України. Попри існування обмежень у деяких аспектах права на охорону здоров'я в більшості європейських країн, включаючи Україну, існують недоторкані складові цього права, такі як право на життя та право на добровільну згоду щодо медичних, наукових та інших досліджень.

Для забезпечення рівноваги між приватними і загальними інтересами в сфері адміністративно-правового забезпечення охорони здоров'я в Україні, необхідно законодавчо закріпити заходи, що сприятимуть збільшенню відповідальності осіб, відповідальних за охорону здоров'я. Це можна зробити шляхом включення в Основи законодавства України про охорону здоров'я, як одного з основних принципів, принципу дбайливого ставлення до власного здоров'я та здоров'я інших членів суспільства.

Висновки. Після дослідження використання різних форм гарантій було виявлено, що українські громадяни неактивно захищають свої права у суді та рідко звертаються до правоохоронних органів, щоб повідомити про порушення їх прав у сфері охорони здоров'я. У той же час, парламентський контроль, здійснюваний Уповноваженим з прав людини, виявився найефективнішим. Тому для покращення адміністративно-правових гарантій у досліджуваній сфері необхідно: зміцнити економічні гарантії; встановити постійний контроль над реалізацією державних програм, що забезпечують ліки, протези та інші засоби; впровадити громадський контроль у цій сфері; підвищити прозо-

вість інформації про діяльність Міністерства охорони здоров'я України та інше. Більшість європейських країн, де передбачена можливість обмеження права на охорону здоров'я, встановили чіткі критерії і вимоги до законів, які вводять такі обмеження. Якщо обставини надзвичайні або воєнні, то підстави для їх запровадження регламентуються у конституціях. Українське конституційне законодавство використовує традиційний підхід, який є загальноприйнятним для міжнародного та європейського права. Згідно з ним обмеження конституційного права особи може бути допустиме лише тоді, коли таке обмеження призводить до усунення більш серйозної загрози, ніж неможливість реалізації відповідного права.

Для збереження балансу між правами та обов'язками громадян у галузі охорони здоров'я необхідно додати положення, які встановлюють такі обов'язки для громадян:

Дотримуватися законодавства про охорону здоров'я громадян.

Виконувати медичні приписи.

Турбуватися про здоров'я дітей.

Звертати увагу на здоров'я громадян, хворих на туберкульоз, СНІД, венеричні захворювання та карантинні інфекції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Слінько Т.М. Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію. *Наше право*. № 12, 2013. С. 143–145.
2. Сопілко І. М. Питання класифікації гарантій прав і свобод людини і громадянина: URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/12320>
3. Зозуля О. І. (2020). Громадянські та політичні права людини в умовах запобігання поширенню COVID-19 в Україні. *Форум права*. № 61(2). С. 6–22. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3702447>
4. Telegram. URL: <https://t.me/denisovaombudsman/1356>
5. Frank J.P. The People`s Misery: Mother of Diseases` an address delivered in 1790 by Johann Peter Frank Translated from the Latin, with an Introduction by Henry E. Sigerist. Vol. IX, No. 1, January, 1941. P. 81–100.
6. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 року: URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
7. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 року: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року: URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
9. Ходєєва Н.В. Обмеження здійснення права на інформацію про стан свого здоров'я. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 2. С. 77–81.

10. Сакало В.О. Механізм правомірності можливості обмеження реалізації права людини на згоду на медичне втручання. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 16 (3). С. 1–4.
11. Безпечне переривання вагітності: Рекомендації для систем охорони здоров'я з практичних та нормативних питань Всесвітньої організації охорони здоров'я: URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/70914/22/9789241548434_ukr.pdf
12. Анікіна Г.В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 25–34.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних і комунальних закладах охорони здоров'я та вищих медичних навчальних закладах» від 17 вересня 1996 року № 1138 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1138-96-%D0%BF>
14. Екстер А. Судовий захист права на охорону здоров'я. *Медичне право*. 2014. № 2 (14). С. 37–47.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЄВРОПОЛУ ТА ЄВРОЮСТУ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ДЕЯКИМ ВИДАМ ПРАВОПОРУШЕНЬ В ЄС

Монаєнко Антон Олексійович,

головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

У статті автор зазначає особливості діяльності Європолу, суть якої зводиться до підвищення ефективності функціонування відповідних компетентних органів влади держав - членів ЄС та зміцнення співробітництва з ними у боротьбі з особливо небезпечними формами міжнародної злочинності.

Для виконання завдань Європол оснащений спеціальним комп'ютерним забезпеченням. Його Комп'ютерна система складається з трьох елементів:

– інформаційної системи, куди заносяться дані про засуджених осіб чи підозрюваних у скоєнні злочинів, які підслідні Європолу, а також про осіб щодо яких є «серйозні підстави» припускати, що вони планують вчинити такі злочини у майбутньому.

– аналітичної системи, куди заносяться так звані робочі досьє з метою проведення аналізу. Дані робочі досьє є інструментом для обробки та систематизації даних, які необхідні для розкриття конкретних злочинів.

– системи показчиків, що доповнює систему робочих досьє (аналітичну) і полегшує користування. За допомогою цієї системи офіцери зв'язку можуть здійснювати швидкий пошук інформації про злочини, які стосуються їх держави-члена ЄС.

Проаналізовано повноваження Європолу у сферах тероризму; незаконної торгівлі ядерними та радіоактивними речовинами; протидії контрабанді зброї, боєприпасів та вибухівки; расизму та ксенофобії; протидії незаконній торгівлі наркотиками; легалізації злочинних доходів; протидії підробці грошових коштів; незаконної імміграції; протидії торгівлі людьми, включаючи дитячу проституцію та торгівлі викраденими транспортними засобами.

У статті також зазначається, що в ЄС для посилення боротьби проти тяжких форм організованої злочинності було створено Євроюст, що складається з національних прокурорів, магістратів або поліцейських офіцерів. Євроюст має завдання забезпечувати належну координацію національних органів переслідування та підтримувати кримінальні розслідування щодо тяжких злочинів, особливо ґрунтуючись на аналітичній роботі Європолу, а також тісно співпрацювати з Європейською судовою мережею для того, щоб спростити виконання судових доручень.

Основна сфера діяльності Євроюсту включає координацію розслідування і кримінальні переслідування у злочинних діяннях, щодо протидії яких відповідними повноваженнями наділений Європол. Крім цього, повноваження Євроюсту поширені на такі види злочинних діянь як: злочинність у сфері інформаційних технологій; шахрайство та корупція, а також будь-яке кримінальне правопорушення, що посягає на фінансові інтереси ЄС; відмивання доходів, одержаних від злочинної діяльності; екологічна злочинність; участь у злочинній організації.

Досліджено особливості роботи національних членів Євроюсту у проведенні різноманітних заходів під час виконання своїх повноважень.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, адміністративно-правовий статус, злочинність, розслідування, кримінальне переслідування, міжнародна допомога, правопорушення, злочин, відповідальність, європейська поліція.

Monaienko Anton. Administrative and legal status of Europol and eurojust in the field of certain types of offenses combating in the EU

The article is dedicated to the peculiarities of Europol's activity, the essence of which is reduced to increasing the efficiency of the functioning of the relevant competent authorities of the EU member states and strengthening cooperation with them in the fight against particularly dangerous forms of international crime.

Europol is equipped with special computer support to carry out its tasks. Its computer system consists of three elements:

- the information system, where data is entered about convicted persons or suspects of crimes that are under investigation by Europol, as well as about persons regarding whom there are "serious reasons" to assume that they plan to commit such crimes in the future.

- analytical system, where so-called work files are entered for the purpose of analysis. These working files are a tool for processing and systematizing data that is necessary for solving specific crimes.

- a system of indexes that complements the system of work files (analytical) and facilitates use. With the help of this system, liaison officers can quickly search for information about crimes that concern their EU member state.

Europol's powers have been analyzed in the field of terrorism; illegal trade in nuclear and radioactive substances; combating the smuggling of weapons, ammunition and explosives; racism and xenophobia; combating illegal drug trade; legalization of criminal income; countering money counterfeiting; illegal immigration; combating human trafficking, including child prostitution and trafficking in stolen vehicles.

The author also states that Eurojust was created in the EU to strengthen the fight against serious forms of organized crime. The Eurojust consists of national prosecutors, magistrates or police officers. Eurojust is tasked with ensuring the proper coordination of national prosecution authorities and supporting criminal investigations into serious crimes, particularly based on the analytical work of Europol, as well as working closely with the European Judicial Network to facilitate the execution of judicial orders.

The main field of activity of Eurojust includes the coordination of investigations and criminal prosecutions in criminal acts, for the counteraction of which Europol is empowered. In addition, the powers of Eurojust are extended to such types of criminal acts as: crime in the field of information technologies; fraud and corruption, as well as any criminal offense affecting the financial interests of the EU; laundering of proceeds from criminal activities; environmental crime; participation in a criminal organization.

The peculiarities of the work of national members of Eurojust in carrying out various activities during the performance of their powers have been studied in the article.

Key words: law enforcement activity, administrative and legal status, crime, investigation, criminal prosecution, international assistance, offense, crime, responsibility, European police.

Вступ. Можна погодитися з тим, що політика в будь-якій сфері не може здійснюватися ефективно, якщо сама ця сфера не вивчена досить добре і якщо суб'єкти, що здійснюють цю політику, не взаємодіють між собою. Для того, щоб держави-члени Європейського Союзу вивчали процеси законної імміграції, могли ефективно попереджати нелегальну імміграцію, протидіяти підробці документів у Європейському Союзі, а також іншим правопорушенням створені спеціальні агентства, зокрема, такі як Європол та Євроюст. Обидва агентства ЄС виконують дуже конкретні завдання у контексті діалогу, міжнародної допомоги, координують зусилля між поліціями, митницями, імміграційними

службами та міністерством юстиції країн-членів ЄС.

Аналіз останніх досліджень. Протягом останніх років питання правоохоронної діяльності безпосередньо розглядалися у роботах таких сучасних науковців як О.М. Бандурка, А.І. Білас, В.М. Білик, І.В. Бондаренко, Ю.А. Ведерніков, А.П. Гель, К.Ф. Гуценко, Й.І. Горінецький, Є.О. Гіда, І.А. Григоренко, В.М. Дубінчак, І.В. Зозуля, А.М. Куліш, А.М. Кучук, М.І. Мельник, В.І. Осадчий, О.С. Передерій, О.С. Проневич, І.В. Солов'євич, В.Г. Фатхутдінов, О.В. Шмоткін, Н.С. Юзікова та інші.

Результати. Європол займає особливе своєрідне місце в організаційному механізмі функціонування інституцій

Європейського Союзу. Проте, специфіка Європолу полягає в тому, що на відміну від інших інституцій ЄС, Європол є підрозділом організаційного механізму, який діє в рамках співпраці поліцій та судових органів у кримінально-правовій сфері.

Створення Європолу було передбачено у Договорі про ЄС (Маастрихтський договір) 1993 року. З січня 1994 року Європол розпочав роботу як управління з боротьби з наркотиками. Поступово розширяв свою діяльність на інші види кримінальної злочинності. 1 жовтня 1998 року, після ратифікації у всіх державах-членах ЄС набули чинності Конвенція про створення Європолу та пов'язані з нею правові акти. Як наслідок, 1 липня 1999 року Європол розпочав повномасштабну роботу у всіх сферах своїх повноважень, а саме: в сфері протидії незаконній торгівлі наркотиками; незаконній мережі імміграції; тероризму, незаконній торгівлі автотранспортом, торгівлі людьми та дитячій порнографії, виготовленню фальшивих грошей та інших платіжних засобів, відмиванню грошових коштів.

Європол діє як звичайний орган Європейського Союзу. Одночасно Європол виступає як організація з власною правосуб'єктивністю, зокрема, міжнародною.

Крім того, згідно зі ст. ст. 10, 42 Конвенції про Європол, дана агенція може самостійно від свого імені вступати у відносини з третіми державами, тобто країнами, що не входять до складу Європейського Союзу, а також із міжнародними установами, наприклад, з Міжнародною організацією кримінальної поліції (Інтерпол) [4].

Так, у 2009 році у Києві було підписано Угоду між Україною та Європейським поліцейським офісом про стратегічне співробітництво. Відповідно до розділу III «Юстиція, свобода та безпека» Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Україна взяла на себе зобов'язання співпрацювати з ЄС у сфері боротьби з відмиванням коштів, з тероризмом та фінансуванням тероризму, незаконним обігом наркотиків, з кримінальною та незаконно організованою чи іншою діяльністю – контрабандою, економічною злочинністю, корупцією, підробкою документів та кіберзлочинністю. Так, відпо-

відно до п. 3 ст. 22 Угоди про асоціацію сторони посилюють двостороннє, регіональне та міжнародне співробітництво у цій сфері, зокрема, співробітництво із залученням Європолу.

Можна без перебільшення сказати, що Інтерпол став зразком для організаційної структури Європолу. Як і Інтерпол, Європол об'єднує мережу національних органів, призначених державами-членами ЄС.

Європейська поліцейська агенція має також фінансову автономію щодо ЄС та бюджету ЄС. Європол має власний бюджет, доходна частина якого формується за рахунок періодичних внесків держав-членів Європейського Союзу. Між Інтерполом та Європолом укладено угоду про співпрацю, яка переважно стосується умов обміну інформації. Європол – це організація правозастосовної діяльності ЄС, яка здійснює діяльність щодо збирання інформації про злочинний світ.

Метою діяльності Європолу є підвищення ефективності функціонування відповідних компетентних органів влади держав - членів ЄС та зміцнення співробітництва з ними у боротьбі з особливо небезпечними формами міжнародної злочинності у тому випадку, якщо є факти, які вказують на те, що були задіяні структури організованої злочинності або злочин зачіпає інтереси двох та більше держав-членів Європолу. Для досягнення поставленої мети Європол проводить збір та аналіз інформації, що надається національними правоохоронними органами держав-членів ЄС, а також її поширення за допомогою спеціальних засобів, включаючи комп'ютерну систему. Зазначена система складається з трьох елементів:

- власне інформаційної системи, куди заносяться дані про засуджених осіб чи підозрюваних у скоєнні злочинів, які підслідні Європолу, а також про осіб щодо яких є «серйозні підстави» припускати, що вони планують вчинити такі злочини у майбутньому.

- аналітичної системи, куди заносяться так звані робочі досьє з метою проведення аналізу. Дані робочі досьє є інструментом для обробки та систематизації даних, які необхідні для розкриття конкретних злочинів, підслідних Європолу. Вони можуть містити відомості як про осіб зазначених

вище (підозрюваних, засуджених або ймовірних злочинців), так і про інших осіб, а саме: свідки, потерпілі, зв'язкові та супроводжуючі особи, особи, здатні надати інформацію про розслідувані злочини.

Одним із видів інформації, що включається до робочих дос'є, є дані про приватне життя громадян, які, відповідно, повинні оброблятися та поширюватися з особливою обережністю. У зв'язку з цим Конвенція про Європол встановлює досить жорсткі правила для створення та використання подібних дос'є, а зацікавлені особи наділяються правом звернення до Європолу з метою перевірки, а при необхідності виправлення персональних даних, що належать до них.

– Системи показників. Система показників є елементом, що доповнює систему робочих дос'є (аналітичну) і полегшує користування. За допомогою цієї системи офіцери зв'язку можуть здійснювати швидкий пошук інформації про злочини, які стосуються їх держави-члена ЄС.

Європол посідає особливе місце в організаційному механізмі Європейського Союзу. Незважаючи на те, що це самостійна міжнародна організація, її автономія, проте, носить обмежений характер. Великий вплив на формування правового статусу Європолу має Рада ЄС, яка за допомогою своїх рішень може вносити зміни до визначення злочинів, що містяться в установчій Конвенції Європолу, розширювати його предметну компетенцію, затверджує бюджет, призначає та може звільняти з посади Директора Європолу та його заступників, регулює порядок міжнародних зв'язків.

Сфера діяльності Європолу включає протидію [1, с. 203]:

- тероризму;
- незаконній торгівлі ядерними та радіоактивними речовинами;
- контрабанді зброї, боєприпасів та вибухівки;
- расизму та ксенофобії;
- незаконній торгівлі наркотиками;
- легалізації злочинних доходів. Європол поширив свою діяльність на останній злочин на підставі доповнення, внесенного до Конвенції Радою ЄС 30 листопада 2000 року. Тут пріоритетним напрямом

діяльності Європолу є боротьба з відмиванням грошей та виявлення фінансових потоків, що мають злочинне походження. У цьому напрямку Європол надає підтримку країнам-учасникам ЄС, виявляючи зв'язки серед злочинців, щодо яких здійснюється слідство у таких сферах як незаконний обіг наркотиків, торгівля людьми, тероризм, а також сприяє зусиллям щодо блокування нелегальних потоків готівки. Крім того, експерти європейської поліції координують свої дії в рамках регулярних форумів, присвячених цій проблемі з Міжнародною групою боротьби з фінансовими зловживаннями, Європейською банківською асоціацією та іншими організаціями.

– підробка грошових коштів. Сьогодні зусилля європейської поліції спрямовані на боротьбу з діяльністю кримінальних угруповань, які займаються підробкою грошей. З цією метою Європол співпрацює з Інтерполом, Європейським Центральним банком та банками держав, що утворюють зону євро.

– незаконна імміграція. Офіційної європейської статистики про чисельність нелегальних іммігрантів немає. Багато нелегальних іммігрантів знаходять роботу на підприємствах тіньової економіки, сприяють зростанню загальнокримінальної злочинності в ЄС.

– торгівля людьми, включаючи дитячу проституцію;

– торгівля викраденими транспортними засобами. Як приклад можна навести таке: Італійською поліцією та Європолом було проведено спільну операцію з протидії торгівлі живим товаром. За словами представників Європолу, це була одна з найбільших акцій в історії Європи. В результаті було затримано 20 осіб. Усіх їх звинуватили у зв'язку з кримінальними угрупованнями, які незаконно перевозили до Західної Європи жінок зі східної частини континенту з метою продажу у сексуальне рабство. В операції взяли участь понад тисяча поліцейських з Італії, Австрії, Іспанії, Португалії, Франції та Польщі. Їм допомагали колеги з України та Білорусії. У ході операції було проведено близько 150 обшуків.

За інформацією Європолу, в Європі існує ціла мережа фірм, які займаються постачанням повій на територію ЄС. Такі

компанії діють під виглядом туристичних агенцій, автобусних парків чи готелів. Дівчат із Східної Європи, які вважали, що їдуть на високооплачувану роботу, привозили до Європи, після чого відбирали документи та змушували займатися проституцією.

Слід звернути особливу увагу, що незаконне ввезення мігрантів і торгівля людьми є злочинами, які Європол розслідує безпосередньо з початку своєї діяльності. Це ще раз показує, що держави ЄС визнають особливу значущість у цій сфері співробітництва.

Варто зазначити, що згідно з Конвенцією про Європол «незаконна контрабанда іммігрантів» означає діяльність, навмисно спрямовану на сприяння, за отримання грошей, в'їзду, проживанню чи працевлаштуванню на території держав-членів Європейського Союзу, що суперечить правилам та умовам, застосовуваним у державах-членах; «торгівля людьми» означає піддавання особи реальному чи незаконному володінню іншими особами з використанням насильства, погроз або образ гідності чи інтриг з метою експлуатації чи проституції, форм сексуальної експлуатації та пригнічення меншин, торгівля дітьми, від яких відмовилися [4].

У відповідності з рішенням Ради ЄС від 6 грудня 2001 року повноваження Європолу були розширені й на інші види міжнародної злочинності, в тому числі: злочини проти життя, свободи та особистої недоторканності (вбивство, завдання тяжких тілесних ушкоджень тощо); проти власності, в сфері фінансової діяльності (розкрадання, вчинене організованою злочинною групою тощо); деякі злочини в галузі незаконної комерційної діяльності та проти навколишнього середовища. Крім того, пріоритетні для Європолу є кібер-злочини. Агентство відкриває провадження у таких справах, якщо в них задіяні організовані кримінальні структури і якщо ці злочини зачіпають інтереси двох і більше держав-членів Європолу.

Дані, зібрані Європолем, допомагають державам-членам цієї організації не лише у розслідуванні відповідних злочинів. У той же час, активне використання комп'ютеризованої (інформаційної) системи збору даних, що підтримується Євро-

полом, неможливе через пряму вказівку Конвенції Європолу (пункт 2 ст. 6), що відповідна система за жодних обставин не може бути з'єднана з іншими системами автоматизованої обробки даних, крім комп'ютерних систем національних органів держав-членів Європолу. У зв'язку з цим неможливим є загальне використання, наприклад, Шенгенської інформаційної системи та системи збору даних Європолу для більш глибокого аналізу минулого осіб, які претендують на в'їзд до держав-членів Європейського Союзу, інакше як через національні органи Європолу. Призначена для того, щоб виключити несанкціонований доступ до зібраних даних та (або) їх неправомірну зміну, зазначена норма все ж таки знижує ефективність використання зібраної інформації.

Підсумки діяльності Європолу у сфері припинення злочинної діяльності, пов'язаної із незаконною міжнародною міграцією населення, відображаються в опублікованих щорічних звітах. Вони відображають інформацію щодо проведених операцій в цій галузі, відомості про обмін інформацією між державами-членами та інші відомості.

Таким чином, аналіз тенденцій розвитку європейської поліції дозволяє зробити висновок про поступове розширення повноважень європейської поліції, що зумовлено як прогресуючою динамікою зростання злочинності в ЄС, так і розширенням та поглибленням інтеграції на європейському континенті. Водночас у діяльності Європолу існує низка проблем, які потребують свого вирішення. Зокрема, до них можна віднести проблему пільг та майна, з якою стикаються службовці Європолу при виконанні ними своїх обов'язків, питання захисту інформації у зв'язку зі збиранням доказів та деякі інші.

В даний час координацію роботи правоохоронних служб Європол здійснює головним чином у формі регулярних контактів офіцерів зв'язку, відряджених при ньому різними державами-членами, а також шляхом нарад керівників національних відділів зв'язку з Європолем, які можуть проводитись відповідно до ст. 4 Конвенції Європолу.

Наприкінці 2000 р. Рада Європейського Союзу з цих питань прийняла дві рекомен-

дації. Одна з них регулює питання сприяння Європолу об'єднаним слідчим бригадам з різних країн ЄС (рекомендація державам-членам від 30 листопада 2000 р. «Про підтримку Європолем об'єднаних слідчих бригад, утворених державами-членами»). Інша – рекомендація від 28 вересня 2000р. «Про запити Європолу, які пропонують розпочати кримінальне розслідування конкретних справ» – передбачає, що «держави-члени повинні розглядати кожен запит від Європолу з пропозицією порушити, провести або скоординувати розслідування конкретних справ», а також інформувати Європол як у разі згоди, так і відмови.

Європол має три ключові завдання, вирішення яких дозволило підвищити ефективність його роботи: запровадження системи криміналістичного аналізу, створення системи індексації та побудову системи взаємодії. Щоб задовольнити ці потреби, корпорація Майкрософт допомогла Європолу створити інфраструктуру електронної нервової системи та систему кримінального аналізу, які надали співробітникам європейської поліції можливість здійснювати управління, аналіз, співпрацю та обмін знаннями, використовуючи низку спеціальних додатків, орієнтованих на потреби поліції [3, с. 130].

Дані про кримінальну діяльність надходять до Європолу з його країн-членів, коли ті приймають рішення про доцільність обміну інформацією з того чи іншого питання. Якщо приймається рішення, що злочин «Х» є певною загрозою, кожна країна надсилає до Європолу всі відомості, які вона має щодо цієї загрози. Вони можуть надсилати дані у будь-якому вигляді – на паперовому носії та в електронній формі, а Європол пропускає їх через повну процедуру документообігу відповідно до стандартного робочого процесу.

Крім того, група штатних розробників Європолу надала співробітникам європейської поліції інструмент співробітництва та управління знаннями, що дозволяє їм обмінюватися інформацією. Цей інструмент контролює управління обміном інформацією, забезпечуючи кожному, хто запитує відомості, можливість ознайомитися з відповідями як на початковий запит, а й у будь-який наступний запит.

У порівнянні з будь-яким іншим правоохоронним органом, Європол має в своєму розпорядженні потужне комп'ютерне забезпечення. Для адміністративних цілей усі співробітники Європолу використовують електронну пошту. Усі – від шофера до директора – щоранку сідають за свій комп'ютер. Все робиться через мережу, включаючи наради, призначення, оголошення порядку денного, заяви на відпустку, оформлення відряджень та адміністративне управління.

Крім Європолу, важливу роль у забезпеченні співпраці у правоохоронній галузі (у тому числі боротьбі з нелегальною міграцією) у рамках Європейського Союзу відіграє спеціальна агенція – Євроюст.

14 грудня 2000 року, з ініціативи Португалії, Франції, Швеції та Бельгії був створений «Про-Євроюст» як підготовчий орган, який складався з національних прокурорів, і мав на меті напрацювати схему діяльності Євроюсту в майбутньому. Офіційну діяльність Про-Євроюст розпочав 1 березня 2001 р. У липні 2008 року під головуванням Франції, Рада ЄС затвердила нові рішення щодо зміцнення Євроюсту, які були ратифіковані в грудні 2008 року. Метою нового рішення було підвищення оперативних можливостей Євроюсту, активізація обміну інформацією між зацікавленими сторонами, полегшення та зміцнення співпраці між національними органами та Євроюстом, а також зміцнення та налагодження відносин з партнерами та третіми державами.

Останній етап у розвитку Євроюсту – Лісабонський договір (статті 85 та 86).

Для посилення боротьби проти тяжких форм організованої злочинності Рада ЄС погодилася створити орган (Євроюст), що складається з національних прокурорів, магістратів або поліцейських офіцерів аналогічної компетенції, відокремлених від держав-учасниць та їх правової системи. Євроюст має завдання забезпечувати належну координацію національних органів переслідування та підтримувати кримінальні розслідування щодо тяжких злочинів, особливо ґрунтуючись на аналітичній роботі Європолу, а також тісно співпрацювати з Європейською судовою мережею, зокрема, для того, щоб спростити виконання судових доручень.

Правовим актом, на основі якого здійснює свою діяльність Євроюст, є рішення Ради ЄС від 28 лютого 2002 р. «Про створення Євроюсту з метою посилення боротьби з тяжкою злочинністю». Дана агенція виступає органом ЄС, наділеного правами юридичної особи, фінансується з бюджету Європейського Союзу. Винятком є витрати на виплату платні та винагород національним членам та їх помічникам. Відповідні витрати стосуються держав-членів ЄС, звідки походять зазначені особи. Основне значення Євроюсту полягає в наданні допомоги щодо розслідування найнебезпечніших злочинів, що стосуються інтересів двох і більше держав-членів Євроюсту, та координувати їх практичні дії в цій галузі головним чином на етапі попереднього слідства.

Кожна держава-член ЄС направляє до Євроюсту свого представника, який відповідно до правової системи тої чи іншої держави має статус прокурора, судді чи поліцейського з тим самим статусом. Кожен національний член Євроюсту має право мати одного або кількох помічників. У разі необхідності при здійсненні розслідування або судового переслідування компетентні органи держави можуть звернутися до свого представника в Євроюсті з проханням про сприяння забезпеченню узгоджених дій між державами у заходах, що проводяться Євроюстом.

Основна сфера діяльності Євроюсту включає координацію розслідування і кримінальні переслідування у злочинних діяннях, щодо протидії яких відповідними повноваженнями наділений Європол на підставі статті 2 Конвенції про Європол від 26 червня 1995 р. Крім цього, повноваження Євроюсту поширені на такі види злочинних діянь як: злочинність у сфері інформаційних технологій; шахрайство та корупція, а також будь-яке кримінальне правопорушення, що посягає на фінансові інтереси ЄС; відмивання доходів, одержаних від злочинної діяльності; екологічна злочинність; участь у злочинній організації.

У ході розслідувань та заходів щодо кримінального переслідування за фактами злочинних діянь, що належать до тяжкої злочинності, у тому числі організованої, перед Євроюстом визначені такі цілі [2, с. 50]:

А) розвивати та покращувати координацію між компетентними органами держав-членів ЄС щодо дій з розслідування та кримінального переслідування, яке вони проводять на своїй території, з урахуванням будь-якого запиту, що надійшов від компетентного органу одного з них, а також будь-якої інформації, наданої компетентним органом;

Б) зміцнювати співробітництво між компетентними органами держав-членів Євроюсту, зокрема, шляхом сприяння міжнародній правовій допомозі та виконання запитів про видачу злочинців;

В) підтримувати іншими способами зусилля компетентних органів держав-членів Євроюсту з метою підвищення ефективності розслідувань і заходів щодо кримінального переслідування.

Для реалізації своїх цілей Євроюст виконує завдання, що стоять перед ним, зокрема, звернення до компетентних органів держав-членів ЄС із запитом про порушення кримінальних справ та притягнення до відповідальності за фактами конкретних злочинів, запитом про створення об'єднаних слідчих бригад тощо. Крім того, Євроюст повноважний надавати інформаційну підтримку розслідуванням, що проводяться, а також зміцнювати співпрацю між компетентними органами держав шляхом сприяння наданню правової допомоги та видачі злочинців.

Реалізуючи свої цілі, Євроюст виконує поставлені завдання за допомогою одного або кількох зацікавлених національних членів або в особі колегії.

Правовий статус національних членів Євроюсту регулюється нормами національного права держав-членів ЄС, від яких вони призначені. Будь-яка інформація, яка є предметом взаємних обмінів між Євроюстом та державами-членами ЄС, включаючи клопотання, має передаватися через відповідного національного члена Євроюсту. Кожна держава-член Євроюсту визначає характер і обсяг судово-правових повноважень, які надаються національному члену від цієї держави в межах її власної території. Реалізуючи свої повноваження, національний член Євроюсту має право доступу до інформації, що міститься в національному реєстрі судових справ або будь-якому іншому реєстрі своєї дер-

жави-члена ЄС. Діючи через своїх національних членів Євроюст може клопотати перед компетентними органами заінтересованих держав-членів ЄС про те, щоб вони розглянули можливість проведення наступних заходів:

- початок розслідування або приступити до кримінального переслідування за фактами вчинення конкретних злочинних діянь;

- визнати, що із зацікавлених держав-членів ЄС будь-яка одна держава краща за інших здатна провести розслідування або кримінальне переслідування за фактами вчинення конкретних злочинних діянь;

- скоординувати дії, які здійснюються компетентними органами заінтересованих держав-членів ЄС;

- створити об'єднану слідчу бригаду на підставі джерел права, що регулюють співпрацю держав-членів ЄС у цій галузі;

- надати будь-яку інформацію, яка необхідна для виконання завдань, що стоять перед Євроюстом. Коли Євроюст діє в особі колегії, він може звертатися до компетентних органів зацікавлених держав-членів ЄС із мотивованим запитом щодо виконання ними цих заходів.

Також Євроюст забезпечує взаємне інформування компетентних органів зацікавлених держав-членів ЄС про відомі йому розслідування та заходи кримінального переслідування; сприяє компетентним органам держав-членів ЄС на їхнє прохання з метою забезпечити якомога більш узгоджений характер розслідувань і заходів кримінального переслідування, які вони вживають; взаємодіє з Європейською інформаційною мережею у сфері правосуддя та консультується з нею, у тому числі, шляхом використання та сприяння підвищенню якості наявної в цій мережі бази даних щодо документації. З метою покращення співробітництва та координації роботи компетентних органів держав-членів, у межах своєї компетенції Євроюст може здійснювати передачу запитів щодо надання правової допомоги. Крім того, при реалізації своїх завдань в особі колегії ця Євроюст може сприяти роботі Європолу, зокрема, направляючи йому висновки щодо результатів аналітичної роботи [5, с. 248].

Крім цього, Євроюст уповноважений у межах своєї діяльності та в інтересах належного виконання своїх завдань проводити обробку даних особистого характеру. Така обробка інформації виконується автоматизованим шляхом або через систематизовані досьє, що складаються вручну. Аналіз даних особистого характеру з боку Євроюст має мати адекватний, доречний характер і не виходити за межі цілей заради яких вона проводиться. Крім того, подібна обробка даних повинна бути точною та своєчасною, виходячи з тих відомостей, які були надані компетентними органами держав-членів ЄС або іншими партнерами. Коли Євроюст опрацьовує дані особистого характеру, його дії мають бути неупередженими та виконуватися на законних підставах.

Для виконання поставлених завдань Євроюст веде автоматизовану картотеку, яка є покажчиком даних стосовно розслідувань. До цього покажчика можуть входити як дані, що не мають особистого характеру, так і дані особистого характеру. Покажчик даних призначений для того, щоб:

А) допомагати у здійсненні та узгодженні дій, що здійснюються під час розслідування та кримінального переслідування, коли роботу з координації цих дій здійснює Євроюст. Допомога у разі може бути виражена, зокрема, у взаємному порівнянні наявних відомостей один з одним;

Б) сприяти доступу до інформації про проведені у відповідний момент часу розслідування та заходи щодо кримінального переслідування;

В) полегшувати проведення контролю за процесом обробки даних щодо його законності.

Національні члени Євроюсту за допомогою тимчасового робочого досьє можуть проводити обробку даних у конкретних справах, які вони мають у своєму провадженні. Вони надають доступ до цих досьє наступним особам: уповноваженому із захисту даних; іншим національним членам та уповноваженим співробітникам Євроюсту, якщо це передбачено рішенням колегії. Уповноважений із захисту даних повідомляється про кожне нове робоче досьє, що містить дані особистого характеру.

Обробляючи дані особистого характеру, кожна з держав-членів Євроюсту у тій мірі, якою її зачіпають ці дані, що передаються через Євроюст, має забезпечити захист цих даних від випадкового чи неправомірного їх знищення, від випадкової втрати чи розголошення, від несанкціонованих змін чи доступу, від будь-якого іншого несанкціонованого способу обробки даних. Внутрішній регламент Євроюсту передбачає технічні заходи та правила організаційного характеру. Зокрема, передбачаються відповідні заходи для: заборони доступу будь-якої неуповноваженої особи до обладнання, що використовується для обробки даних особистого характеру; позбавлення неуповноважених осіб можливості робити читання, копіювання, зміну або вилучення даних; забезпечення можливості перевірити та встановити, яким органом у рамках процесу передачі даних були направлені дані особистого характеру тощо.

Як уже було зазначено вище, Євроюст встановлює та підтримує тісне співробітництво з Європол. В даний час в результаті глобалізації світової економіки і все більшою витонченістю організованої злочинності роль таких агенцій як Європол

і Євроюст підвищується. Це в цій мірі пов'язано і ще з тим, що в реальній дійсності міжнародні злочинні угруповання набагато швидші, ніж державні системи різних країн, реагують якісніше на розвиток всіх типів комунікацій, на будь-які пом'якшення прикордонного контролю та полегшення пересувань. Насамперед це позначається на незаконній міграції, торгівлі наркотиками, легалізації злочинних доходів.

Висновки. В даний час у межах Європейського Союзу створено досить ефективні та дієві механізми для протидії різних видів правопорушень. Європол та Євроюст лише частина цього механізму, ключова роль яких на сучасному етапі не викликає сумнівів. Ситуація з правопорушеннями різних видів постійно змінюється, що потребує вжиття нових і нових заходів їх протидії. Поєднання адміністративних, економічних, а також ринкових механізмів – ось необхідний напрямок, що дозволяє в комплексі протистояти цьому явищу. Нині перед Європейським Союзом стоять нові першочергові завдання, серед яких є створення нових правових інструментів, посилення (активізація) інтеграційних процесів, які зачіпають різні аспекти життя в ЄС.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білас А. І. Суб'єкти правоохоронної діяльності країн ЄС: теоретичні й практичні аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3 (96). С. 198–208.
2. Гориславський К. О. Запровадження світових стандартів контролю за обмеженням прав і свобод людини у діяльності спецслужб – основа концепції реформування правоохоронної складової сектора безпеки. *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ : проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 27 вересня 2013 р.)*. Дн., 2013. С. 48–52.
3. Каркач П. Координація діяльності правоохоронних органів держав-членів Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 127–134.
4. Конвенція, основана на статті к.3 Договору Європейського Союзу про заснування Європейської поліцейської установи (Конвенція Європолу). URL: http://cyberpeace.org.ua/files/konvencia_evropol.pdf
5. Степанова О. Г. Пріоритети правоохоронної діяльності держави як члена Європейського Союзу (теоретико-правовий аспект). *Вісник Харк. націон. універ. імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2014. №1106. Вип. 17. С. 247–249.

УДК 342.92

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.7>

**ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ» ПІД ЧАС ПРОВАДЖЕННЯ
У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ**

Муза Олег Валентинович,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
професор кафедри кримінального та адміністративного права
Академії адвокатури України

Статтю присвячено перспективам застосування Закону України «Про адміністративну процедуру» під час провадження у справах про адміністративні проступки.

Визначено, що сфера дії Закону України «Про адміністративну процедуру» впливає на необхідність узгодження правових норм, що регулюють загальну адміністративну процедуру, з положеннями адміністративного деліктного законодавства. Труднощі правозастосування в аналізованій сфері полягають у перше чергу у нереформованості законодавства України про адміністративні проступки. Кодифікація законодавства про адміністративну відповідальність є нагальним кроком наближення правового регулювання провадження у справах про адміністративні проступки до європейських стандартів та практики Європейського суду з прав людини.

Звернуто увагу на ключові питання узгодження Закону України «Про адміністративну процедуру» з положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме: 1) унормування використання поняття «адміністративний орган» в адміністративному деліктному законодавстві; 2) запровадження уніфікованого підходу до обрахунку процедурних строків; 3) врегулювання питання з приводу відводу посадової особи адміністративного органу, який розглядає справу про адміністративний проступок; 4) перегляд прав та обов'язків учасників адміністративно-деліктного провадження; 5) приведення змісту протоколу про адміністративний проступок та постанови про накладення адміністративного стягнення у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративну процедуру», що встановлені для адміністративних актів; 6) удосконалення процедури оскарження рішень про накладення адміністративних стягнень до вищестоящих адміністративних органів; 7) розв'язання проблеми правової правомірності та правової доцільності існування заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки в адміністративному деліктному законодавстві.

Ключові слова: адміністративна процедура, адміністративне деліктне провадження, принципи, адміністративний орган, приватна особа.

Muza Oleh. The prospects for the application of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» during administrative offences proceedings

The article is devoted to the prospects of applying the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» during administrative offences proceedings.

It was determined that the scope of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» affects the need to harmonize the legal norms regulating the general administrative procedure with the provisions of the administrative-tort law. The difficulties of law enforcement in the analyzed area lie primarily in the non-reform of the legislation of Ukraine on administrative offences. The codification of the legislation on administrative liability is an urgent step to bring the legal regulation of administrative offences proceedings of closer to European standards and the practice of the European Court of Human Rights.

Attention was drawn to the key issues of harmonizing the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» with the provisions of the Code of Ukraine on Administrative Offences, namely: 1) legal

regulation the using of the term «administrative body» in administrative-tort law; 2) introduction of a unified approach to the calculation of procedural terms; 3) settlement of the issue of challenge of an official of an administrative body considering a case of an administrative offence; 4) reviewing the rights and obligations of the participants in the administrative-tort proceedings; 5) bringing the content and form of the protocol on an administrative offence and the resolution on the imposition of an administrative sanction into compliance with the requirements of the Law of Ukraine «On Administrative Procedure» which established for administrative acts; 6) improvement of the procedure for appealing decisions on the imposition of administrative fines to higher administrative bodies; 7) solving the problem of the legal validity and legal expediency of the existence of measures to ensure administrative offences proceedings in the administrative-tort law.

Key words: *administrative procedure, administrative offences proceedings, administrative principles, administrative body, private person.*

15 грудня 2023 року набуде чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» (далі – Закон; Закон про адміністративну процедуру) як новація правового регулювання адміністративно-процедурної діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших уповноважених суб'єктів управлінської діяльності (адміністративних органів) [1].

Стаття 1 зазначеного Закону визначає предмет адміністративно-процедурного регулювання як відносини органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ шляхом прийняття та виконання адміністративних актів. Разом з тим дія зазначеного Закону не поширюється на відносини, що виникають, зокрема, під час судового провадження.

З огляду на таку позицію законодавця, адміністративна юрисдикційна діяльність у сфері адміністративно-деліктного провадження, що не передбачає участь органу судової влади, з набранням чинності Закону про адміністративну процедуру підпадатиме до сфери застосування загальних принципів, правил та вимог адміністративної процедури. Відповідно, це потребує додаткової законодавчої діяльності щодо узгодження положень Закону та Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [2].

Саме з приводу кодифікованого акта про адміністративні проступки необхідно зазначити про існуючу складність сучас-

ного стану адміністративно-деліктного законодавства, яку слід пов'язувати у першу чергу із нереформованістю КУпАП. Загальновідомо, що історія законопроектної роботи з прийняття нової редакції Кодексу про адміністративні проступки триває більше двадцяти років, однак до сих пір формалізованого правового результату не отримала, що відповідно ускладнює поширення новітніх принципів та підходів адміністративно-правового регулювання в аналізованій сфері. Додатково на стан вирішення проблеми узгодженості положень Закону про адміністративну процедуру та КУпАП впливатимуть невирішені питання європеїзації адміністративної відповідальності, тобто забезпечення правового захисту приватної особи у відносинах притягнення до адміністративної відповідальності відповідно до європейських стандартів урядування та справедливого судочинства, практики Європейського суду з прав людини.

Актуальні питання правового регулювання адміністративних процедур та адміністративно-деліктного провадження є предметом дослідження таких учених-адміністративістів, як: В.М. Бевзенка, Т.О. Коломоець, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Д.В. Лученка, А.О. Монаєнка, М.І. Смоковича, С.Г. Стеценка, В.П. Тимощука та ін.

Адміністративні процедурні відносини відповідно до Закону про адміністративну процедуру повинні ґрунтуватися на принципах загальної адміністративної процедури, істотне порушення яких може мати наслідком визнання протиправним або недійсним адміністративного акта. Правове регулювання будь-якого виду адміністративного провадження може містити

особливості чи відмінності від Закону про адміністративну процедуру, однак не суперечити принципам, визначених цим Законом.

У контексті адміністративно-деліктного законодавства необхідно підкреслити про першочергове впровадження принципів загальної адміністративної процедури у провадження у справах про адміністративні проступки, що сприятиме розширенню основних засад адміністративно-деліктного регулювання. З цього приводу можна навести такі міркування, а саме:

i) реалізація у практику провадження у справах про адміністративні проступки новітніх підходів та правозабезпечувальних механізмів дії принципу верховенства права;

ii) у контексті принципу законності надання права адміністративним органам користуватися дискреційними повноваженнями, якщо реалізація таких повноважень здійснюватиметься відповідно до закону та з метою додержання гарантованих законом прав делінквентів (це особливо є важливим в умовах законодавчої модернізації адміністративно-деліктного провадження);

iii) вироблення нових підходів до якості та рівня обґрунтованості адміністративних актів, які приймає адміністративний орган;

iv) забезпечення реалізації права особи на доступ до інформації, що пов'язана з прийняттям та виконанням адміністративного акта; запровадження у цьому сенсі додаткових інструментів гарантування права особи на відкритість адміністративно-деліктного провадження;

v) закріплення принципу презумпції правомірності діянь особи та покладення обов'язку доказування вини порушника на адміністративний орган;

vi) гарантування права особи бути заслуханою під час розгляду справи про притягнення до адміністративної відповідальності.

Викладений контекст дозволяє зауважити про доцільність врахування стандартів Ради Європи, що викладені у відповідних резолюціях та рішеннях, які стосуються демократичного функціонування системи урядування держав-членів. З огляду на це, варто нагадати про існування Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи

від 13 лютого 1991 року № R (91) 1, в якій закріплено вісім принципів застосування адміністративних санкцій адміністративними органами, зокрема:

1) застосування адміністративних санкцій має відповідати закону;

2) жодна адміністративна санкція не може бути застосована за діяння, яке на момент його вчинення не було поведінкою, що суперечить чинним нормам;

3) особі надається перевага у випадку, якщо після вчинення дії набрали чинності менш каральні норми;

4) особа не може бути піддана відповідальності двічі за порушення одних і тих же норм;

5) адміністративні органи повинні вчинити дії у розумний строк;

6) будь-яка процедура, яка може призвести до накладення адміністративного стягнення, яка була розпочата щодо особи, має призвести до рішення;

7) при застосуванні адміністративних санкцій, окрім сформульованих у Резолюції (77) 31 принципів справедливої адміністративної процедури, слід керуватися такими особливими принципами: i) особа, стосовно якої розглядається можливість застосування адміністративної санкції, попередньо інформується щодо фактів, які їй ставляться в вину; ii) вона має достатньо часу для підготовки свого захисту залежно від складності справи та суворості санкцій, що можуть бути застосовані; iii) вона або її представник інформується стосовно характеру доказів у справі, зібраних проти неї; iv) вона має можливість висловити свою думку перед оголошенням рішення про санкцію; v) адміністративний акт про застосування санкцій містить мотиви, на яких він ґрунтується; vi) обов'язок доказування покладається на адміністративний орган;

8) адміністративний акт про застосування санкції підлягає щонайменше перевірці на законність незалежним і неупередженим юрисдикційним органом, створеним на підставі закону [3].

Окрім упровадження в адміністративне деліктне провадження принципів загальної адміністративної процедури найбільш складною справою є приведення у відповідність до Закону положень КУпАП нормативно-процедурного характеру.

Пропонуємо зупинитися на таких основних тезах пропонованого узгодження, як:

1. Вбачається доцільність законодавчої заміни поняття «орган, уповноважений розглядати справи про адміністративні правопорушення» на «адміністративний орган з розгляду справ про адміністративні правопорушення». Разом з тим такий крок можливий лише у випадку повного віднесення до компетенції адміністративних органів справ про адміністративні проступки. На теперішній час такі справи розглядають також органи судової влади, тому у змінах до КУпАП слід обов'язково передбачити положення про використання терміну «органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення» у розумінні поняття «адміністративний орган», що закріплене у Законі, та стосується органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та інших уповноважених владних суб'єктів.

2. Статтею 34 Закону встановлено, що граничний строк вирішення окремих категорій справ встановлюється законом, тому строки розгляду справ про адміністративні проступки, що передбачені у КУпАП, узгодженню не потребують. У цьому зв'язку слід нагадати про необхідність збільшення строків провадження у справах про адміністративні проступки, що неодноразово було предметом наукового-експертного обговорення.

Інша заувага стосується строку перегляду справи за скаргою, який відповідно до Закону не повинен перевищувати тридцяти календарних днів. Виходячи із встановленого строку розгляду скарги на постанову по справі про адміністративне правопорушення (ст. 292 КУпАП), вважаємо за доцільне збільшити цей строк до передбаченого у Законі граничного строку перегляду справи за скаргою до тридцяти календарних днів. При цьому у КУпАП доцільно передбачити право адміністративного органу одноразово продовжувати строк вирішення справи за скаргою особи до п'ятнадцяти календарних днів.

3. Врегулювання у КУпАП питання відводу посадової особи адміністративного органу, який розглядає справу про адміністративне правопорушення, потребує урахування положень ст.ст. 23-24 Закону,

в якому викладені підстави відводу (само-відводу) посадової особи адміністративного органу, та потреб практики. Зазначу, що такі пропозиції свого часу були предметом законопроектної діяльності, однак не були прийняті парламентом.

4. Перегляд прав та обов'язків учасників адміністративно-деліктного провадження з урахуванням положень ст.ст. 27-28 Закону про адміністративну процедуру. Крім цього, такі вимоги передбачені у Резолюції (77) 31, прийнятій Комітетом Міністрів Ради Європи 28 вересня 1977 року «Про захист особи відносно актів адміністративних органів» [4], та Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи (2004) 20 щодо судового розгляду адміністративних актів [5].

5. Приведення змісту і форми протоколу про адміністративний проступок та постанови про накладення адміністративного стягнення у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» (ст.ст. 69-73), що встановлені для адміністративних актів. Зокрема, це стосується оформлення вказаних процедурних документів та обов'язкове додержання викладу їх змісту: вступної, мотивувальної, резолютивної та заключної частин. Важливо підкреслити, що мотивування (обґрунтування) рішення адміністративного органу є тією частиною адміністративного акта, що впливатиме на подальше встановлення його правомірності.

6. Удосконалення процедури оскарження рішень про накладення адміністративних стягнень до вищестоящих адміністративних органів. Законом оновлено процедуру адміністративного оскарження, завданням якої у першу чергу є спроба законодавця реанімувати довіру приватних осіб до держави. З метою не обмежувати гарантоване Конституцією України право кожного на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, адміністративне оскарження не є обов'язковою процедурою досудового врегулювання адміністративно-правового спору. Хоча при цьому варто підкреслити, що сучасна європейська практика розгляду і вирішення справ адміністративної юрисдикції зобов'язує в окремих випад-

ках пройти процедуру досудового врегулювання спору перед зверненням до суду (наприклад, у Франції).

7. Одним із проблемних питань узгодження Закону та КУпАП є питання про доцільність існування заходів забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки. З точки зору Закону та європейських стандартів в галузі прав людини існування наведених заходів розцінюється як передбачені на законодавчому рівні обмеження таких прав і свобод з боку держави. В одному із останніх проєктів Кодексу України про адміністративні проступки, що підготовлений Міністерством юстиції України у 2020 році, заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні проступки не передбачено. Разом з тим адміністративно-примусове реагування на вчинення адміністративних порушень правового порядку (публічних правопорушень), що не межують з кримінальними правопорушеннями, об'єктивно потребуватиме застосування заходів впливу (наприклад, тимчасове вилучення тварини (ст. 265⁵ КУпАП) або відсторонення осіб від керування транспортними засобами, морськими, річковими, малими, спортивними суднами або

водними мотоциклами та огляд на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції (ст. 266 КУпАП).

Підводячи підсумок, варто висловити думку про позитивну роль оновлення адміністративно-процедурного законодавства України у сфері адміністративних правовідносин. Закон України «Про адміністративну процедуру» є системоутворюючим законодавчим актом, оскільки об'єднує достатньо широку сферу його дії – різні галузі публічно-владної управлінської діяльності. Однак допоки цей Закон не набрав чинності та не з'явилася відповідна правова практика, Верховна Рада України разом з Кабінетом Міністрів України мають закласти належні й ефективні основи, засоби, інструменти для модернізації існуючої моделі взаємин приватної особи і держави. І на цьому шляху вкрай важливо з позиції експертного забезпечення виключити можливі неузгодженості між актами адміністративного законодавства, що регулюватимуть відносини публічного адміністрування у світлі новітніх змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
3. Recommendation No R (91) 1 of the Committee of Ministers of CE on administrative sanctions. URL: <https://rm.coe.int/16804fc94c>
4. Resolution (77) 31 of the Committee of Ministers of CE on the protection if the individual in relation to the acts of administrative authorities. URL: <https://rm.coe.int/16804dec56>
5. Recommendation REC (2004)20 of the Committee of Ministers to member states on judicial review of administrative acts. URL: <https://rm.coe.int/09000016805db3f4>

ДІТИ ВІЙНИ: НЕЗАКОННА ДЕПОРТАЦІЯ, НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА РЕПАТРІАЦІЯ

Островська Богдана Василівна,

orcid.org/0000-0002-1791-7400

доктор юридичних наук,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

В статті здійснено аналіз доказів вчинення РФ міжнародних злочинів, що стосуються незаконної депортації, насильницького переміщення українських дітей, передачі їх під опіку, зміни їх громадянства та усиновлення в РФ. Зокрема це становить злочин геноциду проти українського народу разом зі вчиненими злочинами агресії, військовими злочинами та злочинами проти людяності.

Досліджено реальні мотиви здійснення так званої гуманітарної евакуації. Розглянуто різні способи незаконної депортації, насильницького переміщення та примусової асиміляції українських дітей в рамках планомірної державної програми РФ. Детально проаналізовано порушення РФ норм міжнародного права.

Розглянута роль міжнародних організацій, зокрема ООН, Ради Європи, ЄС, а також Міжнародного кримінального суду в зборі доказів та притягненні винних за вищезазначені злочини до міжнародної відповідальності. Акцентується увага на необхідності ратифікації Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Підкреслюється важливість співпраці національних та міжнародних органів та організацій, включно за участі неурядових громадських організацій, в контексті створення механізму міжнародного розшуку та репатріації українських дітей.

Наголошується на необхідності забезпечення державою довготривалої психосоціальної підтримки українських дітей (насамперед дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей з інвалідністю) по поверненню в Україну з метою відновлення їх ментального здоров'я внаслідок отриманих психічних травм та запровадження дитячих реабілітаційних програм на основі міжнародного досвіду країн, які були в стані війни.

Ключові слова: права дитини, незаконна депортація, насильницьке переміщення, зміна громадянства, усиновлення, геноцид, репатріація.

Ostrovska Bohdana. Children of war: unlawful deportation, forcible transfer, and repatriation

The article analyzes the evidence of the Russian Federation's commission of international crimes related to the unlawful deportation, forcible transfer of Ukrainian children, and their transfer to custody, change of citizenship and adoption in the Russian Federation. This constitutes a crime of genocide against the Ukrainian people, along with crimes of aggression, war crimes and crimes against humanity.

The real motives of the so-called humanitarian evacuations were investigated. Various methods of unlawful deportation forced displacement and forced assimilation of Ukrainian children within the framework of the systematic state program of the Russian Federation are considered. Violations of Russian norms of international law are analyzed in detail.

The role of international organizations, in particular the UN, the Council of Europe, the EU, and the International Criminal Court in gathering evidence and bringing the perpetrators of the above-mentioned crimes to international responsibility, is considered. Attention is focused on the need for Ukraine to ratify the Rome Statute of the International Criminal Court.

The importance of cooperation between national and international bodies and organizations, with the help of non-governmental public organizations, is emphasised in the context of creating a mechanism for the international search and repatriation of Ukrainian children.

It is essential that the State provides long-term psychosocial support for children (foremost orphans, children deprived of parental care and children with disabilities) upon return to Ukraine in order to restore their mental health resulting from mental injuries and to introduce children's rehabilitation programs based on international experience the countries that were at war.

Key words: *children's rights, unlawful deportation, forced displacement, change of citizenship, adoption, genocide, repatriation.*

З початку широкомасштабного вторгнення Російської Федерації (далі – РФ) на територію України виникла проблема незаконної депортації українського населення з територій окупованих російськими військами областей, а також з Криму до РФ та Республіки Білорусь (далі – РБ). Часто вона здійснювалася під приводом гуманітарної евакуації. Однак, відмінною ознакою евакуації є її офіційна організація представниками української влади, яка не може бути здійснена в країну-агресор. Крім того, організація такої евакуації в жодному випадку не може розглядатися як добровільна, якщо вона здійснюється за умов, коли цивільне населення вимушене в умовах фізичного чи психічного примусу, покидати місця їх постійного проживання. У Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України (за період 24 лютого – 31 жовтня 2022 року) виокремлюються поняття примусу до депортації чи переміщення, під яким розуміється «створення умов, коли цивільне населення відчуває страх перед насильством або загрозу затримання чи зловживання владою або інші форми психологічного насильства» [1, с. 83].

Водночас у разі правомірності намірів здійснення такої «евакуації», заявлених російською стороною, нею слід було б вжити усіх заходів щодо повернення дітей як громадян України, що виключає їх примусову асиміляцію, яка здійснюється різними способами, зокрема через функціонування системи спеціальних «таборів-перевиховання» з елементами мілітаризації, а також шляхом розміщення українських дітей в прийомні сім'ї та їх усиновлення. Відповідно до міжнародних зобов'язань РФ мала б діяти згідно зі вимогою ст. 49 Конвенції про захист цивільного

населення під час війни від 12 серпня 1949 р.: «Одразу після здійснення переміщень або евакуації, про них слід повідомити державі-покровительці»[2].

На жаль, з початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України на національному законодавчому рівні не був одразу прийнятий нормативно-правовий акт щодо евакуації дітей із зони бойових дій, що не дало можливості їх своєчасного захисту.

Досліджуючи реальні мотиви такої депортації слід виділити наступні аспекти:

1) Дітей дошкільного віку часто реєструють за новими персональними даними, змінюючи прізвище, ім'я та по батькові. При цьому діти, не усвідомлюючи наслідків таких дій, не заперечують та навіть погоджуються на будь-яке запропоноване їм ім'я. Ця зміна розрахована насамперед на те, що таку дитину буде майже неможливо знайти за базами даних, а тим більше після її усиновлення на території РФ.

2) Діти є жертвами і одночасно свідками воєнних злочинів. І чим старшою є дитина, тим чіткішим і свідомішим є її уявлення про злочинність дій російських військових, зокрема вбивство, катування, фізичне (сексуальне) насильство щодо батьків, рідних, знайомих тощо.

3) Слід звернути особливу увагу, що в ході такої протиправної діяльності старшим підліткам змінюють дати народження в сторону збільшення їх віку, що робиться з метою вільного вивезення їх до таборів без згоди батьків. Своєю чергою це значно ускладнює повернення в Україну дітей, яким за документами, виданими в РФ вже виповнилося 18 років, особливо хлопців, які, потрапивши на територію РФ, підпадають під призов до армії.

4) Насторожує також подальша доля українських дітей, яких вивозили під приводом «диспансеризації», що передбачає медичне втручання в їх організм вже на

території РФ. Це підіймає проблему незаконного донорства-трансплантації та залучення таких дітей до експериментальної діяльності в сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини.

Важливо встановити, чи не було щодо українських дітей вчинена будь-яка з форм насилля, як фізичного (зокрема сексуального), так і психічного. А також чи застосовувалася дитяча праця, чи мав місце примус та інші тяжкі міжнародні злочини, такі як залучення до дитячої проституції та порнографії. У цьому ж контексті актуалізується проблема торгівлі дітьми.

5) Викорінення української ідентичності шляхом русифікації майбутніх поколінь українців. Наступним кроком для цього стала асиміляція українських дітей з російським суспільством шляхом зміни їх громадянства, що своєю чергою легалізує процедуру їх подальшого усиновлення російськими громадянами.

Відповідно до ч. 1 ст. 165 Сімейного кодексу РФ «При усиновленні (удочерінні) на території Російської Федерації громадянами Російської Федерації дитини, яка є іноземним громадянином, необхідно отримати згоду законного представника дитини та компетентного органу держави, громадянином якої є дитина, а також, якщо це вимагається відповідно до законодавства зазначеної держави, згода дитини на усиновлення». Тому за участі Уповноваженої при Президентові РФ з прав дитини М. Львової-Белової у процесі нормотворчості були створені нові «правові» підстави для легалізації усиновлення українських дітей громадянами РФ по прискореній та спрощеній процедурі, яке незабаром відбулося за її сприяння після прийняття змін до російського законодавства, щоб уникнути труднощів, пов'язаних з усиновленням дитини-іноземця. Саме такі її дії – «насилницька передача дітей з однієї людської групи в іншу», і становлять складову злочину геноциду. «Тепер, коли діти стали російськими громадянами, тимчасова опіка може стати постійною», заявила М. Львова-Белова [3].

Так, 30 травня 2022 р. Указом Президента РФ «Про внесення змін до Указу Президента Російської Федерації від 24 квітня 2019 року № 183 про визначення гуманітарних цілей категорії осіб, які мають

право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку та Указу Президента Російської Федерації від 29 квітня 2019 року № 187 про окремі категорії іноземних громадян та осіб без громадянства, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку» був запроваджений спрощений механізм набуття російського громадянства мешканцями тимчасово окупованих територій Херсонської та Запорізької областей України. Зокрема йшлося про спрощене набуття громадянства РФ дітьми-сиротами, дітьми, залишеними без батьківського піклування, а також недієздатними особами, які мають українське громадянство. Зазначений Указ передбачає доповнення попередніх указів стосовно набуття громадянства РФ в спрощеному порядку пунктом 1¹ наступного змісту: «встановити що діти-сироти та діти, що залишилися без батьківського піклування, недієздатні особи, які є громадянами Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки або України, набувають громадянства Російської Федерації у спрощеному порядку відповідно до частини восьмої статті 14 Федерального закону 31 травня 2002 року номер 62-ФЗ «Про громадянство Російської Федерації». Крім того, Указом передбачено доповнення пунктом 1², в якому зазначено перелік осіб, уповноважених звернутися із заявою про прийняття до громадянства РФ, зокрема: «а) опікун дитини, її піклувальник або опікун недієздатної особи, які є громадянами Російської Федерації, ДНР, ЛНР або України, за винятком випадку встановлення опіки та піклування на підставі спільної заяви батьків про призначення їх дитині опікуна чи піклувальника на період, протягом якого з поважних причин вони не зможуть виконувати свої батьківські обов'язки; б) керівник організації для дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, яка розташована на території ДНР, ЛНР, Запорізької області України або Херсонської області України, якщо дитина поміщена під нагляд в таку організацію, за винятком випадку, коли дитину помістили в таку організацію тимчасово, на період, протягом якого батьки, усиновителі, опі-

кун або піклувальник з поважних причин не можуть виконувати свої обов'язки; в) керівник освітньої організації, медичної організації або організації, що надає соціальні послуги, які знаходяться на території ДНР, ЛНР, Запорізької області України в Херсонській області України, якщо недієздатна особа поміщена під нагляд в таку організацію за виключенням випадку, коли недієздатна особа поміщена в таку організацію тимчасово з метою отримання освітніх, медичних, соціальних чи інших послуг або з метою забезпечення її тимчасового проживання на період, протягом якого опікун з поважних причин не може виконувати свої обов'язки щодо недієздатної особи; г) керівник органу опіки і піклування, що виконує обов'язки опікуна чи піклувальника щодо дитини». Варто наголосити, що всі зазначені особи є співучасниками даного злочину.

Про порушення РФ «фундаментальних принципів захисту дітей під час війни» в контексті зміни їх громадянства та передачі на усиновлення заявив 27 січня 2023 р. Верховний комісар ООН у справах біженців – Ф. Гранді. Він підкреслив, що «у ситуації війни не можливо визначити, чи є у дітей сім'ї, чи опікуни. І тому, поки це не буде з'ясовано, не можна надавати їм інше громадянство або усиновити їх іншою сім'єю» [4]. При цьому Верховний комісар ще раз наголосив на проблемі відсутності доступу міжнародних організацій на територію РФ.

Втім зміна громадянства українських дітей росіянами розпочалося ще 2014 р. після незаконної анексії Криму, коли було започатковано російський проєкт «Потяг надії», яким РФ незаконно вивозила звідти українських дітей з метою їх подальшого усиновлення, знищуючи їх українську ідентичність, натомість нав'язуючи російську. На той час на окупованому півострові залишалось близько 5 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Також в грудні 2014 р. Службою безпеки України було висунуто заочне повідомлення про підозру за ч. 2 ст. 110 (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України) Кримінального кодексу України [5], керівникам окупаційних адміністрацій країни-агресора у захоплених районах сходу України, а саме тим-

часово окупованих територіях Донецької області, «міністрам» охорони здоров'я та прибутків і зборів ДНР, які «причетні до організації примусового вивезення українських дітей-сиріт з тимчасово захоплених районів Донеччини до РФ під виглядом поїздки до дитячих таборів» [6].

Окрім того, що незаконна депортація українських дітей із тимчасово окупованих територій України в Росію з подальшою зміною їх громадянства та усиновленням російськими громадянами є грубим порушенням національного законодавства України, слід констатувати наступні види порушень норм міжнародного права:

зміна персональних даних українських дітей, громадянства, розміщення їх у сім'ях та усиновлення є порушенням права дитини на збереження своєї індивідуальності, що передбачає збереження її громадянства, імені та сімейних зв'язків, та є протизаконним втручанням, передбаченим ч. 1 ст. 8 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. [7]. За цих обставин, «якщо дитина протизаконно позбавляється частини або всіх елементів своєї індивідуальності» Держави-учасниці зобов'язані забезпечити їй необхідну допомогу і захист для найшвидшого відновлення її індивідуальності (згідно ч. 2 вказаної статті). Крім того, депортовані діти, які не є сиротами, мають право на возз'єднання зі своєю сім'єю. Тому згідно з ч. 1 ст. 9 «Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню», а у тих випадках, коли таке розлучення впливає з якого-небудь рішення, прийнятого Державою-учасницею, наприклад, при (...) депортації чи смерті (включаючи смерть, що настала через будь-яку причину під час перебування даної особи у віданні держави) одного чи обох батьків або дитини, така Держава-учасниця надає батькам, дитині чи, якщо це необхідно, іншому члену сім'ї на їх прохання необхідну інформацію щодо місцеперебування відсутнього члена (членів) сім'ї, якщо надання цієї інформації не завдає шкоди добробуту дитини» (відповідно до пункту 4);

щодо незаконності усиновлення українських дітей громадянами РФ можна застосувати положення ст. 21 вказаної

Конвенції, де визначаються умови усиновлення в іншій країні. Таке усиновлення може розглядатися як альтернативний спосіб догляду за дитиною, якщо «дитина не може бути передана на виховання або в сім'ю, яка могла б забезпечити її виховання або усиновлення, і якщо забезпечення якогось придатного догляду в країні походження дитини є неможливим». Крім того, основоположним принципом завжди є забезпечення «найкращих інтересів дитини», які мають враховуватися «в першочерговому порядку»;

водночас «неправомірне схиляння в якості посередництва до згоди на усиновлення дитини з порушенням застосованих міжнародно-правових актів щодо усиновлення» відповідно до підпункту ii) пункту а) ст. 2 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії від 25 травня 2000 р. [8] є кримінальним злочином у контексті торгівлі дітьми незалежно від того, чи вчинені вони на національному або транснаціональному рівні, або в індивідуальному чи організованому порядку згідно зі ст. 3;

потрібно також розслідувати кожен випадок на наявність отримання особами, задіяними у примусовому переміщенні дітей матеріальної вигоди за їх послуги. В цьому разі можливе застосування пункту б) ст. 2 Факультативного протоколу, що дає визначення таким діям: «торгівля дітьми означає будь-який акт або угоду, внаслідок яких дитина передається будь-якою особою або будь-якою групою осіб іншій особі або групі осіб за винагороду або інше відшкодування». Це також є порушенням РФ як державою-учасницею цього Протоколу ч. 5 ст. 3 своїх зобов'язань за ним: «Держави-учасниці вживають всіх відповідних правових та адміністративних заходів з метою забезпечення того, щоб всі особи, які мають відношення до усиновлення дитини, діяли відповідно до положень застосованих міжнародно-правових актів»;

слід наголосити на особливому статусі дітей і за Женевськими конвенціями. Так, згідно зі ст. 50 Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. передбачено обов'язок окупаційної держави «вжити всіх необхід-

них заходів для полегшення процедури встановлення особи дітей та реєстрації їхніх сімейних зв'язків. Вона (окупаційна держава – Б.О.) за будь-яких обставин не повинна змінювати їхнього громадянського статусу або вносити їх до списків підконтрольних їй формувань або організацій» [2]. До того ж, відповідно до ст. 49 «забороняється, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні». Таке порушення мало місце не лише щодо депортованих до РФ дітей, але й незаконно переміщених до РБ;

загалом «незаконна депортація або переміщення» населення, зокрема дітей, що є грубим порушенням як вищезгаданої Женевської конвенції, визнається також воєнним злочином в розумінні ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) (підпункт VII пункту а ч. 2) та є серйозним порушенням законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права стосовно «депортації або переміщення всього або частини населення окупованої території у межах чи за межі цієї території» (підпункт VIII пункту b ч. 2). Такі дії є також злочином проти людяності відповідно до його ст. 7 (пункт d), що передбачає «депортацію або насильницьке переміщення населення» у значенні «насильницького переміщення відповідних осіб шляхом виселення або інших примусових дій з території, на якій вони законно перебувають, за відсутності підстав, що допускаються міжнародним правом» [9];

втім, саме «насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу», що є ознакою та окремою формою злочину геноциду згідно пункту е) ст. II Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. [10], що разом з насильницькою їх асиміляцією можна класифікувати як намір знищення української ідентичності у майбутніх покоління за допомогою різних інструментів державної політики планомірної русифікації українських дітей. Відомий американський

слідчий з прав людини Н. Реймонд, який спеціалізується на розслідуванні воєнних злочинів, зокрема масових вбивств та тортур, та є виконавчим директором Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (Yale School of Public Health), наголосив, що «насправді йдеться про спробу зруйнувати українську ідентичність як ключову мету програми в промислових масштабах» [11].

Загалом даною інституцією було проведено важливе дослідження стосовно депортації українських дітей, звіт якої від 14 лютого 2023 р. під назвою «Російська систематична програма перевиховання та усиновлення дітей України» було детально представлено в проєкті «Обсерваторія конфліктів» (Conflict Observatory) – центральному хабі для збору, аналізу та надання широкого доступу доказів скоєних РФ військових злочинів та інших звірств в Україні [12]. Обсерваторія аналізує та зберігає загальнодоступну інформацію, включаючи супутникові зображення та інформацію, що поширюється через соціальні мережі, відповідно до міжнародних правових стандартів для використання в поточних та майбутніх механізмах підзвітності. Це включає дотримання суворих процедур контролю для майбутніх цивільних і кримінальних судових процесів у відповідних юрисдикціях. У міру виконання та завершення дослідження нові звіти публікуватимуться для широкого загалу на офіційному сайті організації.

Ключовими висновками проведеного дослідження є наступні:

після повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. понад 6000 дітей з України віком від чотирьох місяців до 17 років утримувалися в таборах та інших закладах. Однак кінцева кількість дітей є однозначно більшою;

функціонує мережа щонайменше із 43 закладів, 41 з яких є літніми таборами, що вже існували в окупованому Росією Криму та РФ. Серед цих таборів 12 зосереджені біля Чорного моря, 7 – в окупованому Криму, 10 – навколо міст Москви, Казані та Єкатеринбургу. 11 – розташовані за 800 км від кордону з Україною, зокрема 2 – в Сибіру та 1 на Далекому Сході Росії. 2 – пов'язані з депортацією дітей-сиріт (психіатрична лікарня та сімейний центр).

Станом на сьогодні є всі підстави вважати, що кількість таких таборів зростає;

в цих закладах українські діти зазнають російського ідеологічного впливу та політичного перевиховання. Більшість з них – це оздоровчі табори, куди дітей вивезли під приводом «оздоровлення», інші призначалися для дітей, яких мали усиновити. Основною метою цих таборів є переважно проросійське перевиховання та навіть військова підготовка дітей;

наявна інформація, що діти з двох таборів були поміщені в прийомні сім'ї в Росії;

в результаті дослідження виявилось, що батьківська згода на вивезення дітей збиралася під примусом і регулярно порушувалася. До прикладу, вона включала підписання довіреності на невідомого агента. У багатьох випадках здатність батьків надати дійсну згоду може вважатися сумнівною, оскільки умови війни та непряма загроза з боку окупаційних сил є умовами примусу;

припинено повернення дітей щонайменше з чотирьох таборів. У підсумку інформація про місцезнаходження та статус дітей залишається невідомою;

операція з незаконної депортації та переміщення українських дітей централізовано координується урядом Росії на федеральному, регіональному та місцевому рівнях.

На основі достатньої кількості зібраних доказів за клопотанням Прокурора МКС К. Хана від 22 лютого 2023 р. Палата попереднього розслідування II Міжнародного кримінального суду (далі – Палата МКС) дійшла висновку, що «є обґрунтовані підстави вважати, що кожен підозрюваний (а саме, Президент РФ В. Путін та Уповноважена при Президентові РФ з прав дитини М. Львова-Белова – *Б.О.*) несе відповідальність за воєнний злочин незаконної депортації населення та воєнний злочин незаконного вивезення населення з окупованих регіонів України до Російської Федерації, що заподіяли шкоду українським дітям» [13]. Дійшовши висновку про доведену доказами причетність до цих злочинів 17 березня 2023 р. Палата МКС видала два ордери на арешт вищевказаних високопосадовців. Того ж дня Президент МКС П. Гофманський оприлюднив відповідну заяву у відеозверненні.

В Прес-релізі МКС сказано, що «Президент Російської Федерації, є ймовірно відповідальним за воєнний злочин незаконної депортації населення (дітей) та незаконного вивезення населення (дітей) з окупованих районів України до Російської Федерації (відповідно до статей 8(2)(a)(vii) та 8(2)(b)(viii) Римського статуту). Ці злочини були ймовірно скоєні на українській окупованій території принаймні з 24 лютого 2022 р. Існують обґрунтовані підстави вважати, що (...) Путін несе індивідуальну кримінальну відповідальність за вищезазначені злочини: (i) за вчинення цих злочинів особисто, спільно з іншими особами і/або через інших осіб (ст. 25 (3)(a) Римського статуту) та (ii) за його неспроможність здійснювати належний контроль над цивільними та військовими підлеглими, які здійснили злочини або дозволили їхнє здійснення, і перебували під його фактичною владою і контролем, відповідно до відповідальності вищого рівня (ст. 28 (b) Римського статуту)». Стосовно дитячого омбудсмена, яка особисто заявила про усиновлення нею українського хлопчика Філіпа з Маріуполя, що є визнанням незаконного усиновлення, МКС встановив її причетність до тих самих міжнародних злочинів, за виключенням притягнення її до індивідуальної відповідальності за статтею 28 (b) Римського статуту.

Ч. 2 ст. 27 Римського статуту, що стосується неприпустимості посилання на посадове становище особи, передбачає, що «імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані з посадовим становищем особи відповідно до національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом своєї юрисдикції щодо такої особи» [9]. Тобто наразі російські високопосадовці мають офіційний статус підозрюваних за вчинення зазначених міжнародних злочинів. Згідно з процедурою, підозрюваних осіб мають затримати у будь-якій з країн, яка ратифікувала Римський статут МКС. На сьогодні, це 123 Держави-учасниці [14].

До того ж всі факти незаконного усиновлення українських дітей російськими громадянами є доказами їх співучасті у злочині.

Наразі Офіс генерального прокурора України тісно співпрацює з МКС щодо пере-

дачі доказів незаконної депортації українських дітей. Йдеться про десятки томів. На момент розгляду справ в МКС кількість епізодів однозначно суттєво зростає. Надалі для України є вкрай важливо ратифікувати Римський статут МКС, який вона підписала 20 січня 2000 р. Більше того, це є її прямим зобов'язанням відповідно до ст. 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої 16 вересня 2014 р., де сказано, що «Сторони співпрацюють з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (МКС) 1998 року та пов'язаних з ним документів», а також статті 24, що стосується правового, зокрема судового співробітництва в кримінальних справах» [15]. Ратифікація Римського статуту також дасть право участі України у виборах Прокурора МКС, у подачі кандидатів на посаду судді та інші можливості.

Координація зусиль міжнародної спільноти є найефективнішим способом пошуку та повернення українських дітей.

Так, в рамках 52 сесії Ради з прав людини ООН в Женеві була представлена Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні від 15 березня 2023 р. [16]. Комісія на чолі з головою Е. Мьосе [17] «розглянула випадки стосовно переміщення 164 дітей віком від чотирьох до 18 років з Донецької, Харківської та Херсонської областей» та констатувала, що така евакуація дітей РФ як стороною конфлікту є забороненою міжнародним гуманітарним правом (пункти 97-98). Комісія дійшла висновку, що «розглянуті нею випадки щодо переміщення та депортації дітей в межах України та до Російської Федерації порушують міжнародне гуманітарне право та становлять воєнні злочини (...) у вигляді невинуватеної затримки репатріації цивільних осіб», констатувавши, що зобов'язання РФ полягає у сприянні воз'єднанню сімей, роз'єднаних внаслідок збройного конфлікту (пункт 102) згідно з Четвертою Женевською конвенцією [2] та Додатковим протоколом

І до Женевських конвенцій [18]. При цьому Комісія рекомендувала РФ негайно «надати достовірну та вичерпну інформацію про кількість і місцезнаходження всіх дітей, які були переміщені в межах України або депортовані з України до Російської Федерації з будь-яких причин; сприяти встановленню ефективної комунікації між дітьми та їхніми сім'ями, а також негайно та активно розпочати процес їхнього повернення в Україну відповідно до забезпечення їхніх найкращих інтересів та виконання міжнародних зобов'язань, та використовуючи технічну допомогу міжнародних організацій; запобігати будь-яким подальшим примусовим переміщенням дітей в межах України та їхній депортації з України» (пункт 113 (с)). Однак, як бачимо на сьогоднішні норми м'якого права не є достатньо ефективними стосовно РФ.

23 березня 2023 р. Європейська Комісія на чолі з її Президентом У. фон дер Ляєн у співпраці з прем'єр-міністром Польщі М. Моравецьким спільно з українською стороною анонсувала підготовку до конференції, що має на меті об'єднати зусилля міжнародної спільноти в допомозі ООН та іншим міжнародним організаціям для репатріації примусово вивезених українських дітей.

Як повідомило того ж дня Міністерство закордонних справ Франції, 45 країн Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) запровадили спеціальний, так званий Московський, механізм для розслідування серйозних порушень прав людини в Білорусі, пов'язаних із загарбницькою війною Росії в Україні [19]. Цей механізм, зокрема, включає дослідження питання незаконної депортації. З цією метою він дозволяє залучати відповідних експертів. Так, 18 квітня 2023 р. експерти ОБСЄ з Латвії (Е. Штайнерте), Чехії (В. Білкова) та Норвегії (С. Геллешт-вайт) прибули в Україну для збору даних про депортацію українських дітей з тимчасово окупованих територій України до Росії. Йдеться насамперед про збір експертами фактів про зміну особистих даних дітей, громадянства, розлучення з батьками чи опікунами, а також про їх подальше незаконне усиновлення, включно з примусовою асиміляцією.

19 квітня 2023 р. під час дискусії в Європарламенті стосовно незаконної депортації українських дітей та виданих у зв'язку з цим МКС ордерами на арешт, литовський депутат П. Ауштрявічюс, заявляючи про відверте викрадення більш ніж 20000 українських дітей, закликав Європейський Союз та міжнародне співтовариство «використати всі можливі засоби, щоб знайти, ідентифікувати та повернути українських дітей до їхніх родин, а також на їх батьківщину – Україну», зазначаючи, що російський уряд, досі будучи членом Ради Безпеки ООН, «фальсифікує особисті біографії українських дітей, змінюючи їх імена та стираючи їхню ідентифікацію», в такий спосіб «перевиховуючи їх на російських громадян» [20]. За офіційною інформацією, РФ використовує примусово депортованих українських дітей для анти-української пропаганди [21].

Крім того, прикладом міжнародної співпраці у розслідуванні міжнародних злочинів, вчинених РФ, є Спільна слідча група (Joint Investigation Team) України, Литви та Польщі за участі Офісу Прокурора МКС, а також Євроюсту (European Union Agency for Criminal Justice Cooperation – EuroJust). За офіційним повідомленням Євроюста від 14 квітня 2023 р. надалі ця група в розширеному складі буде розслідувати злочин геноциду в Україні [22]. Слід відзначити значний внесок Євроюсту [23] (на чолі з його головою Л. Хамраном) як органу юстиції Європейського Союзу в започаткування спеціальної судової Бази даних для збору доказів щодо основних міжнародних злочинів (Core International Crimes Evidence Database – CISED) [24], а також Міжнародного центру переслідування злочину агресії (International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression – ICSPA) [25].

25 квітня 2023 р. ГА ООН було прийнято Резолюцію A/77/L.65 «Співпраця між Організацією Об'єднаних Націй та Радою Європи», в якій чітко зафіксовано злочин агресії РФ проти України та «безпрецедентні виклики, що стоять сьогодні перед Європою» у зв'язку з цим, а також необхідність «зміцнення співробітництва між Організацією Об'єднаних Націй та Радою Європи, особливо для того, щоб оперативно відновити та підтримувати мир

та безпеку на основі поваги суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності будь-якої держави, забезпечення дотримання прав людини та норм міжнародного гуманітарного права під час військових дій, відшкодування збитків, завданих жертвам, та притягнення до відповідальності всіх тих, хто винний у порушенні норм міжнародного права» [26].

Яскравим прикладом міжнародного консенсусу в рамках Ради Європи стало прийняття Парламентською Асамблеєю 27 квітня 2023 р. Резолюції 2495 (2023) «Депортації та примусове переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані українські території: створити умови для їх безпечного повернення, припинити ці злочини та покарати винних» у співвідношенні голосів: 87 – за, 1 – проти, 1 – утримався [27]. Резолюцією закріплено важливі положення, що стосуються кваліфікації злочинів, вчинених РФ. Наголошено, що практика депортацій та насильницького переміщення українських дітей є особливо серйозною рисою цієї агресії та є порушенням міжнародного гуманітарного права, права прав людини і кримінального права. І ця практика розпочалася ще до 24 лютого 2022 р., але після повномасштабного вторгнення вона значно активізувалася. Саме «організований і систематичний характер залучених практик (...) вказують на висновок, що ці злочини не є випадковими чи незапланованими. Вони свідчать про намір знищити Україну та українську ідентичність, а також культурно-мовні особливості її народу» (пункт 8). У підсумку Парламентська Асамблея Ради Європи (далі – ПАРЕ) констатує, що «насильницьке переміщення дітей з однієї групи в іншу з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу розглядається як злочин геноциду відповідно до ст. 2 пункту (е) Конвенції про геноцид 1948 р., що збігається із задокументованими доказами депортації та примусового переміщення українських дітей до Російської Федерації або на території, які тимчасово перебувають під російською окупацією» (пункт 10).

Резолюцією розширено список осіб, причетних до незаконної депортації та

примусового переміщення українських дітей. Так, було додано «прем'єр-міністра РФ, міністрів освіти та охорони здоров'я, уповноважену з прав людини та першого заступника керівника апарату Президента Росії, на регіональному рівні – губернаторів Краснодарського краю, Магадану, Камчатського країв, Президента Татарстану та голову Республіки Адигея» (пункт 18.1). Крім того, за ініціативою української делегації в ПАРЕ до Резолюції було прийнято поправку 5 до пункту 18.1., якою до цього списку внесли «самопроголошеного президента Білорусі Олександра Лукашенка, уряд Білорусі» [28].

Слід підкреслити важливу роль національних та міжнародних організацій (і не лише в рамках ООН, Ради Європи, Європейського Союзу), зокрема неурядових громадських організацій, в зборі доказів про вчинення РФ міжнародних злочинів з метою притягнення винних до міжнародної відповідальності. У цьому контексті співпраця на всіх рівнях – як державному, так і неурядовому – сприятиме створенню ефективного міжнародного механізму пошуку та репатріації українських дітей.

Оскільки наразі жодна міжнародна правозахисна організація не має доступу на територію РФ з метою сприяння поверненню незаконно депортованих українських дітей, співпраця національних та іноземних (зокрема опозиційних російських та білоруських) неурядових громадських організацій є великим внеском у допомогу державі в розшуку та поверненні українських дітей.

Протягом останніх 20 років пошук українських дітей завжди був прерогативою діяльності ГО «Магнолія» як національної служби розшуку дітей. Вже станом на грудень 2022 р. кількість запитів на розшук дітей, зниклих від початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, перевищила кількість запитів, отриманих за всі роки існування організації – понад 2600 [29]. Важливим стратегічним закордонним партнером України в цій діяльності є міжнародна федерація Missing Children Europe [30]. Оскільки через війну мільйони українців, переважно жінки та діти, змушені шукати притулку за кордоном, існує великий ризик, що діти можуть бути

розлученими з батьками чи навіть зникнути безвісти.

Міністерством реінтеграції разом із Національним інформаційним бюро (далі – НІБ) за дорученням Офісу Президента України та за інформаційно-аналітичної підтримки Уряду Канади «Супровід урядових реформ в Україні» (SURGe), була створена державна інформаційна платформа «Діти війни, «як інструмент пошуку та визволення дітей з місць примусового переміщення чи депортації» [31]. На платформі щодня оновлюється актуальна інформація про дітей, постраждалих внаслідок військової агресії РФ проти України (зокрема зниклих безвісти, депортованих та примусово переміщених), а також тих, кого вдалося розшукати і врятувати. Станом на 2 травня 2023 р. за даними НІБ, яке фіксує переміщення дітей, 19393 дитини вважаються депортованими, натомість за даними з відкритих джерел, озвучених РФ – їх кількість сягає 744000. При цьому вдалося повернути лише 364 дитину.

Докази депортації українських громадян на територію РФ як широкомасштабної та систематичної практики, що застосовувалася російським урядом на тимчасово окупованих територіях України, було представлено в аналітичному звіті Коаліції «Україна. П'ята ранку» під назвою «Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь, що охоплює період від 24 лютого 2022 року (початку широкомасштабної збройної агресії проти України) до 1 жовтня 2022 року» [32]. Організація документувала факти даних міжнародних злочинів, що вчиняються силами країни-агресора, зокрема й депортації українських громадян на територію РФ.

За результатами незалежного дослідження, проведеного Інститутом вивчення війни (Institute for the Study of War – ISW) «Оцінка російської наступальної кампанії, 26 квітня 2023 р.» [33], серед причин незаконної депортації під виглядом гуманітарної евакуації населення було названо «цілеспрямовану кампанію з депопуляції в окупованих районах України, щоб сприяти

повторному заселенню українських територій росіянами, (...) як намагання змінити етнічний склад України». При цьому такі «кампанії з депопуляції та повторного заселення можуть бути прирівняні до навмисної етнічної чистки та є явним порушенням Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», наголошується в дослідженні.

Отже, проблема депортації українських дітей завжди була в фокусі уваги як органів державної влади, так і національних та міжнародних урядових та неурядових організацій. Від їх злагодженої співпраці залежать долі десятків тисяч українських дітей та мільйонів українців.

Наразі створення міжнародної бази даних для розшуку дітей із залученням національних та міжнародних організацій є одним із найважливіших завдань, що стоїть на порядку денному всього міжнародного співтовариства. Ключовими положеннями такої співпраці, як йдеться у вищезгаданій Резолюції ПАРЄ від 27 квітня 2023 р., є створення «механізму ідентифікації, визначення місцезнаходження та репатріації жертв в Україну або безпечну третю країну» (п. 19.4) [27].

Одним із першочергових заходів, які має вжити держава по поверненню українських дітей на батьківщину, є надання їм невідкладної психологічної допомоги та реабілітації. Значна кількість незаконно депортованих дітей «страждає від знущань і психологічних переслідувань» (пункт 7.4.) [27]. Загалом дитячі психічні травми, набуті під час війни, мають незворотний вплив на особистість дитини та потребують залучення спеціалістів у сфері кризової психології для реалізації тривалих реабілітаційних програм. Наразі на законодавчому рівні вкрай важливо забезпечити можливість отримання психосоціальної допомоги населення, зокрема постраждалому у результаті незаконної депортації, в тому числі щодо запобігання суїциду і психосоціальної реабілітації дітей (зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування) та підлітків; осіб з інвалідністю; осіб, які постраждали від торгівлі людьми чи зазнали фізичного, зокрема сексуального насилля; та загалом усіх осіб, які постраждали внаслідок

посттравматичного синдрому в умовах воєнного стану. Це необхідно передбачити в контексті змін та доповнень до чинних нормативно-правових актів України, зокрема до Закону України «Про систему громадського здоров'я» від 6 вересня 2022 р. (ведення в дію відбудеться 01 жовтня 2023 р.) [34], або в якості нових нормативно-правових актів.

Відновлення фізичного та психічного здоров'я громадян після війни, насамперед дітей, є важливим елементом відбудови української держави. Діти є заповнювачем майбутнього кожної нації, саме тому питання захисту українських дітей консолідувало зусилля міжнародної спільноти на шляху до досягнення миру в Україні та міжнародної безпеки в світі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо додержання прав осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України (за період 24 лютого – 31 жовтня 2022 року). URL: https://rada.info/upload/users_files/21054106/07d383c8d770f41a9903b0c58f898589.pdf (дата звернення: 02.05.2023)
2. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. (Geneva Convention IV). 12 August 1949. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/geneva-convention-relative-protection-civilian-persons-time-war> (дата звернення: 02.05.2023)
3. The missing children of Ukraine. An investigation of the EBU Investigative Journalism Network. Reporting by Mahsa Aminolahi, Emiliano Bos, Derek Bowler, Jenny Hauser, Thais Porto-Zenklusen, Pilar Requena, Alla Sadovnyk, Agnes Vahramian. Additional content provided by RTBF (Belgium) and Yle (Finland). Project management: Belén López Garrido. URL: <https://missingchildrenukraine.news-exchange.ebu.ch/the-missing-children-of-ukraine/index.html> (дата звернення: 02.05.2023)
4. U.N. refugee chief: Russia violating principles of child protection in Ukraine. Jan 27, 2023. *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/un-refugee-chief-russia-violating-principles-child-protection-ukraine-2023-01-27/> (дата звернення: 02.05.2023)
5. Кримінальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.05.2023)
6. СБУ повідомила про підозру «міністрам «днр», які організовували депортацію українських дітей до рф. 16 грудня 2022 р. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-povidomyla-pro-pidozru-ministram-dnr-yaki-orhanizovuvaly-deportatsiiu-ukrainskykh-ditei-do-rf> (дата звернення: 02.05.2023)
7. Convention on the Rights of the Child. 20 November 1989. URL: <https://www.unicef.org/child-rights-convention> (дата звернення: 02.05.2023)
8. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography. 25 May 2000. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/optional-protocol-convention-rights-child-sale-children-child> (дата звернення: 02.05.2023)
9. Rome Statute of ICC. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 02.05.2023)
10. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide 9 December 1948. URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml#:~:text=The%20Genocide%20Convention%20was%20the,during%20the%20Second%20World%20War.> (дата звернення: 02.05.2023)
11. What Russia is trying to accomplish with the alleged forced deportations of Ukrainian children URL: <https://www.cbc.ca/radio/day6/russia-deportation-matviichuk-raymond-1.6790228> (дата звернення: 02.05.2023)
12. Khoshnood, Kaveh, Nathaniel A. Raymond and Caitlin N. Howarth et al., "Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children." 14 February 2023. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health: New Haven. URL: <https://hub.conflic->

tobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/97f919ccfe524d31a241b53ca44076b8/data (дата звернення: 02.05.2023)

13. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. Press Release: 17 March 2023. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and> (дата звернення: 02.05.2023)

14. The States Parties to the Rome Statute. URL: <https://asp.icc-cpi.int/states-parties> (дата звернення: 02.05.2023)

15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 02.05.2023)

16. Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування порушень в Україні. 15 March 2023. A/HRC/52/62. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A_HRC_52_62_UA.pdf (дата звернення: 02.05.2023)

17. Press Conference: Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. 16 March 2023. URL: <https://media.un.org/en/asset/k1c/k1cqrqyep9> (дата звернення: 02.05.2023)

18. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol 1). 08 June 1977. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and> (дата звернення: 02.05.2023)

19. Invocation of the Moscow Mechanism on serious human rights violations in Belarus linked to Russia's war of aggression in Ukraine (23 March 2023) OSCE. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/belarus/news/article/osce-invocation-of-the-moscow-mechanism-on-serious-human-rights-violations-in> (дата звернення: 02.05.2023)

20. European Union Agency for Criminal Justice Cooperation. URL: <https://twitter.com/RenewEurope/status/1648597395641450496> (дата звернення: 02.05.2023)

21. Ірина Верещук: Шукаємо та повертаємо українських дітей, яких примусово вивезли окупанти. Кабінет Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/irina-vereshchuk-shukayemo-ta-povertayemo-ukrayinskih-ditej-yakih-primusovo-vivezli-okupanti> (дата звернення: 02.05.2023)

22. The joint investigation team garners further support for the ICPA and agrees to investigate genocide crimes in Ukraine. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/joint-investigation-team-garners-further-support-icpa-and-agrees-investigate-genocide-crimes> (дата звернення: 02.05.2023)

23. European Union Agency for Criminal Justice Cooperation. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/> (дата звернення: 02.05.2023)

24. Core International Crimes Evidence Database. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/ciced-leaflet.pdf> (дата звернення: 02.05.2023)

25. International Centre for the Prosecution of the Crime of Aggression made official at United for Justice Conference in Ukraine. URL: <https://www.eurojust.europa.eu/news/international-centre-prosecution-crime-aggression-made-official-united-justice-conference> (дата звернення: 02.05.2023)

26. Cooperation between the United Nations and the Council of Europe: resolution A/RES/77/284 / adopted by the General Assembly 25 April 2023. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/4009707> (дата звернення: 02.05.2023)

27. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Resolution PACE. 2495 (2023). 27 April 2023. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31776/html> (дата звернення: 02.05.2023)

28. Draft Resolution. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. 27 April 2023. URL: doc. 15748: compendium of written amendments (final version).pdf (coe.int) (дата звернення: 02.05.2023)

29. Служба розшуку дітей. URL: <https://missingchildren.org.ua/> (дата звернення: 02.05.2023)

30. Missing Children Ukraine – Missing Children Europe. URL: <https://missingchildreneurope.eu/ukraine/> (дата звернення: 02.05.2023)

31. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 02.05.2023)

32. Аналітичний звіт. Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь, що охоплює період від 24 лютого 2022 року (початку широкомасштабної збройної агресії проти України) до 1 жовтня 2022 року. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf (дата звернення: 02.05.2023)

33. Russian Offensive Campaign Assessment, April 26, 2023. Institute for the Study of War Russian Offensive Campaign Assessment, April 26, 2023. Institute for the Study of War. URL: <https://www.understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign-assessment-april-26-2023> (дата звернення: 02.05.2023)

34. Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 6 вересня 2022 р. (введення в дію відбудеться 01 жовтня 2023 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20?find=1&text=%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D1%96%D1%87#w1_3 (дата звернення: 02.05.2023)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.9>

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КЕРІВНИХ ПРИНЦИПІВ ДОКУМЕНТУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДИТИНИ ВНАСЛІДОК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Пархоменко Павло Іванович,
кандидат юридичних наук
суддя Бахмацького районного суду
Чернігівської області

Стаття присвячена теоретичному дослідженню правового регулювання, аналізу практики правозастосування та міжнародного досвіду, як основ для формування керівних принципів документування порушення прав дитини внаслідок сексуального насильства.

Стан наукових досліджень в більшій мірі стосується кримінального аспекту сексуального насильства та присвячений аналізу даної категорії, як загального явища, без виокремлення особливостей порушення прав дитини, і тим більше аналізу можливості впливу адміністративно-правового регулювання на вказану проблему.

В роботі автор виходить за межі кримінальної юстиції і обґрунтовує також важливість адміністративно-правового регулювання, як правового підґрунтя відповідних керівних принципів.

Також зроблена спроба наукового обґрунтування практичної значимості та необхідності втілення в життя відповідних керівних принципів, які були запропоновані в рамках проекту Ради Європи «Боротьба з насильством щодо дітей в Україні», метою яких є надання представникам правоохоронних органів, суддям, адвокатам інструментарію з документування порушень прав дитини, пов'язаних з сексуальним насильством.

Правова природа їх формування лежить у площині виконання державою свого позитивного обов'язку по захисту прав дитини, що проявляється і в реалізації управлінських функцій держави, в тому числі, і за допомогою норм адміністративного права.

Керівні принципи документування порушення прав дитини внаслідок сексуального насильства можна визначити, як засновані на міжнародних зобов'язаннях та загальноновизнаних стандартах у сфері прав дитини, основні засади та ідеї, які сприяють документуванню порушень прав дитини, пов'язаних із сексуальним насильством.

В статі виділено такі керівні принципи, як забезпечення якнайкращих інтересів дитини; роль та відповідальність держави; співвідношення права підозрюваного/обвинуваченого на справедливий суд та прав потерпілого від сексуального насильства; своєчасність; безпеки та конфіденційності; участь дитини в ухваленні рішень, що її стосуються. Більша частина з описаних керівних принципів охоплює широку сферу правового регулювання і є частиною системи правосуддя дружнього до дитини.

Ключові слова: керівні принципи, права дитини, правосуддя дружнє до дитини, сексуальне насильство, якнайкращі інтереси дитини.

Parkhomenko Pavlo. International standards and administrative-legal principles for the formation of guidelines for documenting the violation of children's rights as a result of sexual violence

The article is devoted to the theoretical study of legal regulation, analysis of law enforcement practice and international experience as the basis for the formation of guiding principles for documenting the violation of children's rights as a result of sexual violence.

The state of scientific research to a greater extent concerns the criminal aspect of sexual violence and is devoted to the analysis of this category as a general phenomenon, without distinguishing the specifics of the violation of the rights of the child, and even more so to

the analysis of the possibility of the influence of administrative and legal regulation on the specified problem.

In the work, the author goes beyond the limits of criminal justice and justifies the importance of administrative and legal regulation as the legal basis of the relevant guiding principles.

An attempt was also made to scientifically substantiate the practical significance and the need to implement the relevant guiding principles that were proposed within the framework of the Council of Europe project "Combating violence against children in Ukraine", the purpose of which is to provide representatives of law enforcement agencies, judges, lawyers with a toolkit for documenting rights violations child related to sexual violence.

The legal nature of their formation lies in the state's fulfillment of its positive obligation to protect the rights of the child, which is also manifested in the implementation of the state's administrative functions, including through the norms of administrative law.

The Guidelines for Documenting Violations of Children's Rights Due to Sexual Violence can be defined as based on international obligations and generally recognized standards in the field of children's rights, the main principles and ideas that contribute to the documentation of violations of children's rights related to sexual violence.

The article highlights such guiding principles as ensuring the best interests of the child; the role and responsibility of the state; the relationship between the right of the suspect/accused to a fair trial and the rights of the victim of sexual violence; timeliness; security and privacy; participation of the child in making decisions concerning him. Most of the described guidelines cover a wide area of legal regulation and are part of the child-friendly justice system.

Key words: *guidelines, child rights, child-friendly justice, sexual violence, best interests of the child.*

Вступ. В Стратегії запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом в Україні зазначено, що до початку конфлікту в Україні повідомлення про випадки сексуального та ґендерно-зумовленого насильства були неповними через низку причин, таких як: стигма та культура мовчання; недосконала нормативно-правова база щодо реагування на сексуальне та ґендерно-зумовлене насильство; обмежений доступ жертв до правосуддя та спроможність органів влади розслідувати злочини, переслідувати та притягати до відповідальності кривдників; порушені механізми перенаправлення, включаючи обмежені послуги медичної та психосоціальної підтримки для жертв та потерпілих. Коли розпочався конфлікт, ці проблеми стали більш очевидними. Наприклад, прогалини в законодавстві, зокрема відсутність чітких визначень, низька спроможність правоохоронних органів документувати та розслідувати випадки сексуального насильства, обмежені послуги судово-медичної експертизи впливають на майбутнє можливе кримінальне переслідування за вчинення злочинів сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом [1, с. 7].

Захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства завжди

потребував серйозної уваги з боку держави, він виходить за рамки дії кримінальної юстиції і пов'язаний із прийняттям ряду управлінських рішень, які відображають обов'язки держави по захисту прав дитини.

Ситуація ускладнюється тим, що багато дітей від початку повномасштабного вторгнення було вивезено за межі України і мета осіб, які сприяли їхньому переміщенню через державний кордон, не завжди була доброчесною. Крім того, на тимчасово окупованих територіях, куди сьогодні не має доступу правоохоронна та судова системи України, вчиняються злочини, пов'язані із порушенням статевої свободи та недоторканості [2].

Наведені обставини вимагають пошуку шляхів для створення інструментів з документування порушень прав дитини, пов'язаних з сексуальним насильством.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що вчені приділяли значну увагу проблемам різних сфер, які стосуються сексуального насильства.

Наприклад Грищенко А.Л. було проведено аналіз проблемних питань кваліфікації сексуального насильства, як форми домашнього насильства [3].

Дудоров О.О. та Хавронюк М. І. надали науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України щодо відпові-

дальності за домашнє насильство і насильство за ознакою статі [4].

Актуальні проблеми сімейного насильства були досліджені в колективній монографії під загальною редакцією професора Перцевої Т.О. та професора Огоренко В.В. [5].

Мазніченко Д.О. провів дослідження щодо проблеми удосконалення інституту адміністративної відповідальності в сфері захисту дитини від насильства в сім'ї в Україні [6].

Проте, такі наукові дослідження в більшій мірі стосуються кримінального аспекту сексуального насильства та присвячені аналізу даної категорії, як загального явища, без виокремлення особливостей порушення прав дитини, і тим більше аналізу можливості впливу адміністративно-правового регулювання на вказану проблему.

Поряд із цим зазначимо, що автором разом із професором Георгієм Поповим та незалежним експертом в галузі захисту дітей та віктимології Іриною Урумовою, в рамках проекту Ради Європи «Боротьба з насильством щодо дітей в Україні» було розроблено Керівні принципи та методичку документування порушень прав дитини внаслідок сексуального насильства, метою яких є надання представникам правоохоронних органів, суддям, адвокатам інструментарію з документування порушень прав дитини, пов'язаних з сексуальним насильством [7].

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне дослідження правового регулювання, аналіз практики правозастосування та міжнародного досвіду, як основ для формування керівних принципів документування порушення прав дитини внаслідок сексуального насильства.

Поставлена мета пов'язується із необхідністю наукового обґрунтування практичної значимості та необхідності втілення в життя відповідних керівних принципів, які були запропоновані Радою Європи.

Новизна роботи полягає в тому, що в ній зроблена спроба в досліджуваному питанні вийти за межі кримінальної юстиції і обґрунтувати також важливість адміністративно-правового регулювання, як правового підґрунтя відповідних керівних принципів.

Результати дослідження. Сексуальне насильство є одним з найбільш тяжких порушень прав дитини. Провівши узагальнена поглядів на сексуальне насильство Романцова С.В. висловила позицію, що під сексуальним насильством щодо дітей пропонується розуміти протиправне використання дитини для задоволення сексуальних потреб винного або інших осіб, що заподіює шкоду її фізичному, психічному здоров'ю, психосексуальному розвитку та перешкоджає її подальшій соціалізації [8, с. 64].

З нашої точки зору сексуальне насильство по відношенню до дітей виходить за рамки кримінального права, що вимагає комплексного погляду на вказане явище.

Говорячи про керівні принципи, як інструмент з документування порушень прав дитини, пов'язаних з сексуальним насильством, ми висловимо позицію, що правова природа їх формування лежить у площині виконання державою свого позитивного обов'язку по захисту прав дитини, що проявляється і в реалізації управлінських функцій держави, в тому числі, і за допомогою норм адміністративного права.

Свою думку ми обґрунтуємо, тим, що в даному випадку мають місце публічно-правові відносини у вигляді людина – держава, вони виходять за рамки кримінального права та вимагають від органів держави застосування засобів адміністративного впливу різного характеру, включаючи впорядкування адміністративних норм та вдосконалення адміністративної практики.

Нижче ми виділимо шість керівних принципів, більша частина з яких охоплює широку сферу правового регулювання і є частиною системи правосуддя дружнього до дитини.

Перший і базовий принцип – «забезпечення якнайкращих інтересів дитини» закріплений в статті 3 Конвенції ООН про права дитини [9], яка орієнтує на те, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

На національному рівні із положень статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» [10] можна прослідкувати, що забезпечення найкращих інтересів дитини це дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити.

Саме поєднання норм міжнародного права та спеціального національного закону у сфері охорон дитинства свідчить про важливу адміністративно-правову природу даного принципу, оскільки норми кримінального права не містять безпосереднє його закріплення, що не виключає застосування описуваного принципу при документуванні порушення прав дитини внаслідок сексуального насильства.

Ірина Урумова підкреслила, що це означає, що працівники системи правосуддя, а також інші зацікавлені сторони, які беруть участь у виявленні, припиненні, розслідуванні та судовому переслідуванні випадків насильства щодо дітей, повинні ретельно оцінювати наслідки своїх дій та рішень щодо постраждалої дитини або дитини-свідка й адаптувати їх до найкращих інтересів дитини. Ці групи практичних фахівців також повинні володіти відповідними знаннями та навичками, щоб мати можливість на практиці застосовувати принцип найкращих інтересів дитини [7, с. 28].

Наступним важливим принципом є «роль та відповідальність держави» за дотримання прав дітей, яка визначається як міжнародними зобов'язаннями, взятими Україною, так і положеннями Конституції України (стаття 52) і впливає із позитивних зобов'язань держави по захисту прав дитини.

Стаття 19 Конвенції ООН про права дитини [9] містить положення про обов'язок держави в сфері захисту дитини від усіх форм насильства.

У цьому аспекті Комітет ООН з прав дитини підкреслив, що згадування Держав-учасниць у статті 19 Конвенції пов'язано з обов'язками Держав-учасниць нести свою відповідальність стосовно

дітей не лише на національному рівні, але також на провінційному та муніципальному рівнях. До цих особливих обов'язків належать: докладання належних зусиль та обов'язок попереджати насильство або порушення прав людини; захист дітей-жертв та свідків від порушень прав людини; проведення розслідування та покарання винних; забезпечення доступу до відшкодування в разі порушення прав людини; надання підтримки та допомоги батькам та іншим опікунам; забезпечення для всіх осіб, які в ході своєї роботи несуть відповідальність за попередження насильства, захист від нього та реагування на нього, зокрема і в рамках системи правосуддя, можливості займатися питаннями потреб дітей та дотриманням їхніх прав [11].

Держави повинні розробляти заходи та програми, які спираються на перевірені дані та визначаються високими інтересами дітей, щоб виявляти фактори, котрі породжують насильство, та ефективно реагувати на всі його прояви [12, с. 11].

Ключова роль держави проявляється в її можливостях і обов'язку запроваджувати: законодавчі, судові, адміністративні, соціальні та освітні заходи; забезпечувати основу, де можна було б створити координуючу структуру для викорінення сексуального насильства тощо, що з нашої точки зору залежить від формування адміністративно-правового регулювання сфери захисту прав дитини.

Принцип «співвідношення права підозрюваного/обвинуваченого на справедливий суд та прав потерпілого від сексуального насильства» є більш характерним для сфери кримінальної юстиції, але окремі сфери його реалізації не можуть обійтись без впливу адміністративно-правового регулювання.

В першу чергу виразимо позицію про те, що хибним є підхід, що захист прав потерпілого може звужувати права підозрюваного (обвинуваченого), але нерозуміння цього може призвести до неефективності розслідування випадків сексуального насильства. Права людини для обох сторін мають бути збалансовані та задоволені.

Не випадково в Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [13]

закріплений підхід про те, що кожна Сторона забезпечує унеможливлення обмеження заходами, які застосовуються відповідно до визначеної глави Конвенції, прав на захист і вимог стосовно справедливого та неупередженого судового розгляду.

В Рекомендаціях Комітет міністрів Ради Європи наголошує на необхідності домагатися захисту прав та інтересів дітей та неповнолітніх у ході процесу, поважаючи при цьому права обвинувачених. Також потрібно забезпечувати особливі умови під час слухань із дітьми, які були постраждалими або свідками сексуальної експлуатації, щоб знизити травматичні впливи таких слухань та підвищити достовірність їхніх заяв, поважаючи при цьому їхню гідність [14].

Дієвим буде підхід із використанням методики «Зелена кімната» та запровадженням моделі «Барнахус», які зосереджені на захисті прав потерпілого або свідка сексуального насильства і водночас не оминають гарантій для сторони захисту, про що ми більш детально згадували в інших дослідженнях [15] і висловлювали позицію щодо адміністративно-правових засад реалізації відповідних підходів.

Принцип «своєчасності» у справах щодо сексуального насильства стосовно дітей посідає одне з ключових практичних значень, оскільки несвоєчасно ухвалене рішення може призвести до втрат відповідного ресурсу (інформації, свідчень, іншої доказової бази тощо), негативно вплинути на дотримання прав дитини жертви (свідка) сексуального насильства.

Окремі елементи та зміст даного принципу прослідковуються в численних джерелах міжнародного права різної сили.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства вимагає забезпечувати пріоритетне розслідування та кримінальне провадження у справах щодо сексуальної експлуатації та сексуального насильства стосовно дітей, а також проведення їх без будь-яких необґрунтованих затримок (частина третя статті 30).

Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, орієнтують на уникнення невинуватих затримок, наголошують, що під

час усіх розглядів за участю дітей принцип актуальності повинен застосовуватися для забезпечення якнайшвидшого реагування та захисту прав та інтересів дитини при дотриманні верховенства права. Слід мати на увазі, що діти по-різному сприймають час, на відміну від дорослих, і фактор часу дуже важливий для них [16].

Нажаль, вказаний принцип чітко не закріплений в Законі України «Про охорону дитинства» [10] та Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [17], але частина друга статті 4 останнього містить правові підстави для застосування міжнародних стандартів маючи формулювання про те, що у разі якщо постраждалою особою є дитина, будь-які дії, що вчиняються щодо неї, базуються на принципах, визначених Конвенцією ООН про права дитини, Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, Європейською конвенцією про здійснення прав дітей та законодавчими актами України у сфері захисту прав дитини.

Даний принцип охоплює багато аспектів у питанні документування порушень прав дитини, пов'язаних із сексуальним насильством, включаючи судовий розгляд таких порушень у широкому його розумінні (від початку досудового розслідування до виконання судового рішення).

Брак оперативності на початку виявлення сексуального насильства може вплинути на права всіх учасників провадження, що вимагає достатнього планування, ресурсів, підготовки персоналу тощо.

Принцип «безпеки та конфіденційності» можна прослідкувати із положень згаданого нами Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який забезпечує гарантування постраждалим особам безпеки та основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на життя, свободу та особисту недоторканість, на повагу до приватного та сімейного життя, на справедливий суд, на правову допомогу, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (пункт 1 частини першої статті 4).

В свою чергу Керівні принципи ООН щодо відправлення правосуддя в справах

за участю постраждалих дітей і дітей-свідків злочину [17] містять таку вимогу: якщо безпека постраждалої дитини або дитини-свідка може бути поставлена під загрозу, мають вживатися відповідні заходи, що передбачають повідомлення відповідних органів влади про ці ризики безпеки й захист дитини від такого ризику до, під час і після процесу відправлення правосуддя. Ця вимога перегукується з керівним принципом 11 Керівних принципів Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, в якому нагадується, що «в усіх судових і позасудових розглядах або інших втручаннях діти мають бути захищені від шкоди, зокрема від залякування, репресій та повторної віктимізації» [16].

Ірина Урумова розкриваючи зміст даного принципу наголошує, що на практиці це призводить до необхідності дотримання низки вимог, які стосуються законодавства, правил і процедур, а також практичних заходів. Дослідник підкреслює, що важливим для реалізації даного принципу буде необхідність створення таких умов, щоб всі фахівці, які безпосередньо працюють із дітьми, мали основні навички, пов'язані з безпекою, спілкуванням з дітьми; наголошено на належній перевірці фахівців та оцінці ризиків, щоб запобігти доступу до дітей з боку осіб, які потенційно можуть становити для них небезпеку [7, с. 34–35].

Враховуючи недосконалість правового регулювання в даному питанні важливого значення набуває адміністративно-правове регулювання, що можливо здійснити через законодавчі, відомчі, а також регулятивні рішення.

Принцип «участі дитини в ухваленні рішень, що її стосуються» в загальному вигляді базується на статті 12 Конвенції ООН про права дитини, яка закріплює положення про те, що Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю.

Важливо відзначити, що, хоча право дитини бути вислуханою передбачає як безпосередню участь, так і участь через

представника або відповідний орган, Комітет ООН з прав дитини рекомендує, щоб «дитина по можливості отримувала змогу бути безпосередньо вислуханою в ході будь-якого розгляду». Водночас Комітет підкреслює, що «в багатьох справах (цивільних, кримінальних або адміністративних) існує ризик конфлікту інтересів дитини та інтересів її найочевиднішого представника (одного з батьків). Якщо вислуховування дитини відбувається через представника, вкрай важливо, щоб представник правильно передав думку дитини особі, яка ухвалює рішення [18].

Хоча кожна дитина має право бути вислуханою та сприйнятою серйозно, але не буде його порушенням не погодження з поглядами дитини, але обов'язково необхідно надавати поглядам дитини належного значення.

В статті 9 Закону України «Про охорону дитинства» [10] даний принцип пов'язується із правом дитини на отримання інформації.

Зміст і обсяг права на доступ до інформації роз'яснюються в Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей [16], де зазначається, що після їхнього першого звернення до системи правосуддя або інших компетентних органів і впродовж усього цього процесу діти та їхні батьки повинні оперативним та в належний спосіб повідомлятися, зокрема про: їхні права; відповідну систему та процедури; наявні механізми підтримки дитини під час участі в судових або позасудових процедурах; доречність і можливі наслідки конкретного судового або позасудового розгляду; звинувачення або подальші заходи, вжиті в зв'язку з їхньою скаргою (у відповідних випадках); час і місце судового розгляду та інших відповідних подій; доступність заходів захисту; наявні механізми перегляду рішень, що стосуються інтересів дитини; наявні можливості отримання відшкодування від правопорушника або від держави; наявність служб або організацій, які можуть надавати підтримку; будь-які спеціальні заходи, доступні для максимально можливого захисту їхніх найкращих інтересів».

Висновки. Проводячи узагальнення викладеному виділимо шість керівних принципів, які тісно пов'язані між собою і підлягають застосуванню, як єдине ціле.

Такими принципами є:

- забезпечення якнайкращих інтересів дитини;

- роль та відповідальність держави;

- співвідношення права підозрюваного/обвинуваченого на справедливий суд та прав потерпілого від сексуального насильства;

- своєчасність;

- безпеки та конфіденційності;

- участь дитини в ухваленні рішень, що її стосуються.

Вони носять комплексний характер, вироблені на основі існуючих міжнародних стандартів у сфері захисту прав дитини, із врахуванням практики їх застосування та особливостей націо-

нально-правового регулювання, є складовою частиною правосуддя дружнього до дитини.

Керівні принципи являють собою практичний інструмент з документування порушень прав дитини, пов'язаних з сексуальним насильством, який може стати орієнтиром для слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів, інших осіб, які працюють із дітьми, постраждалими внаслідок сексуального насильства.

Аналіз теоретичних джерел та норм права, які покладені в основу формування запропонованих керівних принципів дає нам можливість визначити їх, як засновані на міжнародних зобов'язаннях та загальноновизнаних стандартах у сфері прав дитини, основні засади та ідеї, які сприяють документуванню порушень прав дитини, пов'язаних із сексуальним насильством.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Стратегія запобігання та протидії сексуальному насильству, пов'язаному з конфліктом в Україні : ООН Жінки та Моніторингова Місія ООН з прав людини. Київ, 2018. 37 с.
2. Онлайн-зустріч з нагоди презентації Керівних принципів та методики документування порушень прав дитини внаслідок сексуального насильства. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/news-event/news/-/asset_publisher/m9nDZlgeFMpW/content/online-meeting-to-present-guidelines-and-methodology-for-documenting-child-rights-violations-resulting-from-sexual-abuse?_101_INSTANCE_m9nDZlgeFMpW_viewMode=view/ (дата звернення 20.03.2023).
3. Грищенко А.Л. Проблемні питання кваліфікації сексуального насильства, як форми домашнього насильства. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського Серія: юридичні науки*. 2022. Том 33 (72) № 1. С. 70–74.
4. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / Дудоров О. О. та ін. ; за ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте. 2019. 288 с.
5. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / Перцева Т.О. та ін. ; за заг. ред. Т.О.Перцевої та В.В. Огоренко. Дніпро. 2021. 188 с.
6. Мазніченко Д.О. Щодо проблеми удосконалення інституту адміністративної відповідальності в сфері захисту дитини від насильства в сім'ї в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Випуск 34. Том 2. С. 101–106.
7. Керівні принципи та методика документування порушень прав дитини внаслідок сексуального насильства. / П. Пархоменко та ін. ; за заг. ред. О. Калашник. Київ. 2022. 71 с.
8. Романцова С.В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2018. 244 с.
9. Конвенція ООН про права дитини : прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 20.03.2023).
10. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 22. Ст. 981.
11. Зауваження загального порядку № 13 «Право дитини на свободу від усіх форм насильства» : прийняті Комітетом ООН з прав дитини 18 квітня 2011 р. *База даних рішень договірних органів ООН*. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolNo=CRC%2FC%2FGC%2F13&Lang=ru (дата звернення 20.03.2023).

12. Керівні принципи політики Ради Європи щодо комплексних національних стратегій із захисту дітей від насильства. 48 с. URL: <https://rm.coe.int/168046eb82> (дата звернення 20.03.2023).

13. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) : укладена та підписана 25 жовтня 2007 року. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення 20.03.2023).

14. Рекомендація № R(91)11 Комітету міністрів Ради Європи Державам-членам щодо протидії експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми та неповнолітнім від 9 вересня 1991 року. (неофіційний переклад). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/154923___154923 (дата звернення 20.03.2023)

15. Пархоменко П.І. Організаційно-правові засади запровадження моделі «Барнахус». *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2021. № 15. С. 65–71

16. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дитини : прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. URL: <https://rm.coe.int/16804c2188> (дата звернення 20.03.2023).

17. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

18. Зауваження загального порядку № 12 «Право дитини бути заслуханою» : прийняті Комітетом ООН з прав дитини 20 липня 2009 р. *База даних рішень договірних органів ООН*. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CR%2FC%2FGC%2F12&Lang=ru (дата звернення 20.03.2023).

УДК 342.7(477)"1991/2023":323.28-058.62(477)
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.10>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ РЕПРЕСІЙ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1991–2023 РР.)

Проць Олександра Євстахіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

Копельців-Левицька Єлизавета Деонізіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

У статті досліджено правове регулювання процесу реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в незалежній Україні. Відзначено, що цей процес набув реального характеру лише після прийняття 1991 року Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та низки підзаконних актів. Виокремлено прогалини та інші недоліки названого закону. Крім неточності в назві, у ньому не були враховані всі категорії осіб, що підлягали реабілітації; нечітко визначено, хто не може бути реабілітованим; не роз'яснено терміни. 1993 року постановою Верховної Ради України про тлумачення вказаного закону останній недолік був усунутий. Констатовано, що Парламентська Асамблея Ради Європи своїми резолюціями 1996 та 2006 року рекомендувала державам-членам відмежуватися від злочинів колишніх комуністичних тоталітарних режимів і реабілітувати осіб, які стали жертвами цих злочинів. Законотворча діяльність українського парламенту узгоджувалася із цими рекомендаціями. 2006 року Верховна Рада України визнала Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу; 2015 року – ухвалила «декомунізаційний пакет» законів, а 2018 року – Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Виявлено якісні відмінності останнього закону від попередньої редакції. Він тлумачить основні терміни, хоч ключове поняття «реабілітація» і далі відсутнє; розширює коло осіб, які визнаються реабілітованими; не містить застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; визначає осіб, потерпілих від репресій. Змін зазнала і процедура реабілітації. Відповідне рішення приймає Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті за поданням регіональних комісій при обласних адміністраціях. Підтверджено, що Національна комісія з реабілітації працює навіть в умовах воєнного стану: 2022 року було розглянуто 488 заяв; 381 особу реабілітовано, 58 визнано потерпілими від репресій. Резюмовано, що вказаний закон забезпечує належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, реабілітовані, потерпілі від репресій, тоталітарний комуністичний режим, форми репресій.

Prots Oleksandra, Kopeltsiv-Levytska Elizaveta. Legal regulation of rehabilitation of victims of repressions of the communist totalitarian regime in Ukraine (1991–2023)

The article examines the legal regulation of the process of rehabilitation of victims of repression of the communist totalitarian regime in Ukraine in the period 1991–2023. It is noted that this process began after the adoption in 1991 of the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Victims of Political Repressions in Ukraine" and a number of subordinate acts. The gaps and other shortcomings of the named law are highlighted. Apart from inaccuracies in the title, it does not take into account all categories of persons subject to rehabilitation; it is not clearly defined who cannot be rehabilitated; concepts are not clarified, etc. In 1993, a resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the interpretation of this law eliminated the latter defect. It was stated that the Parliamentary Assembly of the Council of Europe in its resolutions of 1996 and 2006 recommended member states to distinguish the crimes of former communist totalitarian regimes and to rehabilitate the persons who were their victims. The Ukrainian parliament's legislative activity was in line with these recommendations. In 2006, the parliament recognized the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as genocide of the Ukrainian people; in 2015, it adopted a "decommunization package" of laws, and in 2018, the Law of Ukraine "On Rehabilitation of Victims of Repression of the Communist Totalitarian Regime of 1917–1991." The qualitative differences of the latter law from the previous version are revealed. It defines basic terms, although the key concept of "rehabilitation" is absent; expands the range of persons who are recognized as rehabilitated; does not contain reservations regarding persons not subject to rehabilitation; defines persons who suffered from repressions. The rehabilitation procedure was also changed. The relevant decision is made by the National Commission for Rehabilitation under the Ukrainian Institute of National Memory upon the submission of regional commissions under regional administrations. It is summarized that the mentioned law provides proper legal regulation of the process of rehabilitation of persons subjected to repressions of the totalitarian communist regime.

Key words: rehabilitation, rehabilitated, victims of repression, totalitarian communist regime, forms of repression.

Постановка проблеми. Комуністичний тоталітарний режим, що панував на українських землях упродовж кількох десятиліть, відзначався масовими, системними, спрямованими на знищення українського народу переслідуваннями та репресіями. Так, «за підрахунками дослідників, якби не голодомори та радянські репресії, населення України на початку ХХІ ст. могло б досягти позначки 80 млн. Політичні репресії, зачистки, виселення, депортації, розстріли вплинули не тільки на чисельність, а й деформували світогляд нації, конструювання її політичної пам'яті» [1, с. 379]. У період становлення та розбудови незалежної України набуло особливої актуальності питання про реабілітацію тих осіб, що зазнали репресій з боку комуністичної тоталітарної держави. Загалом термін «реабілітація» (*rehabilitatio*) в юридичній науці та практиці традиційно використовується щодо відновлення прав особи, незаконно притягнутої до юридичної відповідальності. Реабілітацію жертв радянського тоталітаризму можна розглядати у двох аспектах:

суспільно-політичному – як відновлення історичної справедливості, формування національної політики пам'яті шляхом державних і громадських наукових, культурно-інформаційних, морально-політичних і формально-юридичних заходів, та правовому – як унормовану законодавством діяльність держави з перегляду та скасування незаконних звинувачень, вироків судових та позасудових органів стосовно репресованих осіб, відновлення їх чесного імені, репутації та всіх прав. На нашу думку, дослідження правового регулювання процесу реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні є актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Репресивна політика радянської влади на теренах України, окремі питання реабілітації жертв цієї політики активно досліджуються передовсім в історичній науці, зокрема, у роботах Л. Місінкевича [2; 3]. Дослідження вітчизняних правників здебільшого базуються на нормах Закону України «Про реабілітацію

жертв політичних репресій на Україні» 1991 року. Водночас варто відзначити аналітичну довідку «Відновлення прав жертв політичних репресій» [4], яку підготував колектив у складі А. Олійник, Р. Подкура та А. Когута для надання народним депутатам України інформації, необхідної у законотворчій діяльності. Серед найновіших досліджень – праці Т. Дем'янчук [5], Л. Рожкової [6] та ін. Однак це не зменшує актуальності вказаної проблеми, особливо в сучасних умовах російської збройної агресії проти України, коли постає необхідність остаточно і назавжди відмежуватися радянського минулого.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити правове регулювання реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму в Україні, виявити законодавчі прогалини та інші недоліки й окреслити можливі шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи історіографію проблеми реабілітації жертв державного терору від середини ХХ на початок ХХІ ст., Л. Місінкевич виокремлює три етапи її вивчення: «перший – розпочався в середині 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х років, другий охоплює другу половину 1980-х рр. до 1990 року, а третій розпочався в 1991 році і триває понині» [2, с. 348]. Вочевидь, така періодизація стосується не лише дослідження процесів реабілітації, а певною мірою пов'язана зі змістом і спрямуванням реабілітаційних заходів щодо жертв політичних репресій на вказаних етапах. Так, започаткований у середині 1950-х рр. процес реабілітації проводився скоріше як антисталінська кампанія, мав вибіркового характеру і фактично зупинився в середині 1960-х рр. У другій половині 1980-х рр. спостерігається певна демократизація суспільно-політичного життя, що актуалізує питання реабілітації жертв репресій, але відсутність необхідної законодавчої бази унеможливило цей процес. Реального характеру реабілітація набула лише після прийняття відповідних нормативно-правових актів про відновлення прав жертв політичних репресій, тобто з 1991 року. Так, у квітні 1991 року, в останні місяці існування УРСР, було прийнято Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [7]. Прийнят-

тям Закону був започаткований процес відновлення історичної справедливості, який мав політико-правове значення, та анонсовано у такий спосіб статус незалежної держави, що засуджує злочини тоталітарного режиму. Законом передбачалася реабілітація жертв політичних репресій за «період після 1917 р. до моменту набрання чинності і поширювалась на осіб, неогрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове перебування у лікувальних закладах, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру» [7].

Згідно з Законом, реабілітації підлягали особи: «які були засуджені позасудовими органами; які були засуджені за антирадянську агітацію та пропаганду; які були засуджені за поширення свідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад; які були засуджені за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів; щодо яких з політичних мотивів застосовувалися примусові заходи медичного характеру; заслани і вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів» [7].

Низка підзаконних актів, серед яких: постанова Верховної Ради УРСР «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. № 963-ХІІ [8], та постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 24 червня 1991 р. № 48 [9] регламентували порядок реалізації положень закону. Останньою постановою було затверджено «Положення про порядок виплати

грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям», «Положення про комісії Рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих» та зразок посвідчення про пільги реабілітованих.

Проте Закон мав і суттєві недоліки: по-перше, він не враховував всі категорії осіб, що мали би бути реабілітовані, по-друге, ст. 2 надто широко і нечітко визначено, хто не може бути реабілітованим (навіть якщо засудження відбулося у позасудовому порядку), і це призвело до обмеження відновлення прав репресованих, особливо тих, хто зі зброєю в руках боровся за незалежність України та проти Радянського Союзу [4, с. 5]. Як відзначає Л. Л. Місінкевич, мала місце «певна неузгодженість щодо відшкодування реабілітованим громадянам заподіяної під час репресій шкоди. За чинним законодавством України та судовою практикою, таке відшкодування виникає із заподіяної шкоди і полягає в повній її компенсації у грошовій формі або натурі. Проте у преамбулі Закону від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» передбачається «забезпечити посилену на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями» [3, с. 64].

Крім того, як указують фахівці, закон не передбачав статусу «осіб, потерпілих від політичних репресій» [4, с. 6]. Дійсно, широке коло осіб безпосередньо не зазнали політичних репресій, але вони також прямо чи опосередковано потерпіли від них у тій чи іншій формі. Саме тому 15 травня 1992 року було внесено зміни і доповнення до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», якими розширено коло осіб, які охоплюються дією закону; надано Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Суди України РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України [10]. Відповід-

них змін і доповнень зазнала й урядова постанова від 24 червня 1991 р. № 48.

Оскільки закон не містив дефініцій основних понять, які вживаються у ньому, це породжувало труднощі у процесі його реалізації. У зв'язку з численними запитами реабілітованих громадян, комісій по поновленню прав реабілітованих, інших посадових осіб та в інтересах єдиного розуміння і вірного застосування Закону Верховна Рада України прийняла постанову «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 24 грудня 1993 р. № 3812-XII [11]. У постанові, зокрема, роз'яснювався «політичний мотив репресій» – це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33-34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку.

Застосуванням (підданням) репресій визнавалися:

- оголошення вироку, ухвали (постанови) судом першої інстанції або рішення (постанови) позасудовим органом про застосування кримінального покарання, відправлення у заслання та вислання без пред'явлення обвинувачення у конкретному злочині;

- винесення судом або позасудовим органом рішення про необґрунтоване застосування примусових заходів медичного характеру;

- винесення постанови про арешт та тримання під вартою в разі закриття справи на попередньому слідстві чи у судовому порядку;

- прийняття рішення місцевими органами влади, службовими особами чи громадськими організаціями про застосування репресії в адміністративному порядку [11].

Постанова містила й інші роз'яснення щодо статусу реабілітованих та їх соціального захисту, однак усіх прогалин чинного закону це не усувало. Надалі всі питання, які стосувалися реабілітованих, урегулю-

ували підзаконні нормативно-правові акти. Зокрема, указом Президента України «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій» [12] запроваджено офіційне вшанування жертв голодомору та політичних репресій у рамках державної політики пам'яті. Укази Президента України «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» від 11 липня 2005 року № 1088/2005 [13] та «Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій» від 3 лютого 2010 р. № 91/2010 [14] мали своєю метою поліпшення соціального та правового захисту, вирішення життєво важливих проблем колишніх політичних в'язнів і репресованих, забезпечення всебічної державної підтримки громадських організацій, що займаються захистом їх інтересів та вивченням проблем політичних репресій і голодоморів. Розпорядженням Кабінету Міністрів України був затверджений план заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006–2011 рр. [15], що чинний і нині.

Варто відзначити, що до початку 1990-х років у країнах Центрально-Східної Європи реабілітацію осіб, репресованих комуністичними режимами з політичних мотивів, не було унормовано. Винятком була лише Чехословаччина, де перший закон «Про судову реабілітацію» був прийнятий 1968 року, другий – «Про відповідальність за шкоду, заподіяну рішенням органу держави або його неправильними судовими діями» – 1969 року, а 1991 року – Закон «Про реабілітацію в позасудовому порядку» (де акцентовано на питанні конфіскованої власності). У 1990 році подібні закони ухвалили країни Балтії (Латвія та Литва), Болгарія, Румунія; 1991 року законодавство про реабілітацію, крім України, приймає Грузія, Молдова, Польща та ін.

Вочевидь, узагальнюючи цей досвід, 1996 року Парламентська Асамблея Ради Європи затвердила Резолюцію № 1096 «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів» [16]. Резолюція містила

загальну рекомендацію щодо необхідності реабілітації осіб, засуджених за діяння, які не вважаються злочинами у цивілізованому суспільстві, а також несправедливо засуджених осіб. 2006 року ПАРЕ знову повернулася до цієї проблеми, прийнявши Резолюцію № 1481 «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» [17]. У цій резолюції Асамблея суворо засудила численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловила жертвам цих злочинів свої співчуття та розуміння. Крім того, Асамблея звернулася із закликом до всіх комуністичних та посткомуністичних партій у державах-членах Ради Європи – якщо вони ще не зробили цього – дати нову оцінку історії комунізму та своєму власному минулому, чітко відмежуватись від злочинів тоталітарних комуністичних режимів та однозначно їх засудити.

Одним із найтяжчих злочинів тоталітарного комуністичного режиму був Голодомор 1932–1933 років в Україні, який 28 листопада 2006 року однойменним законом Верховна Рада України визнала геноцидом Українського народу [18] відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і Резолюцій Парламентської Асамблеї Ради Європи, які засуджують злочини тоталітарного комуністичного режиму як масове порушення прав людини.

Вищезазваним Резолюціям ПАРЕ кореспондують і положення Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року № 317-VII [19]. Засудженням Законом комуністичного та нацистського режимів і встановленням заборони на пропаганду їхньої символіки спрямовані на те, щоб не допустити повторення тоталітаризму в майбутньому. Конституційний Суд України у своєму рішенні щодо конституційності вищезазваного Закону [20] підтвердив, що за своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики – тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування

української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню.

У Рішенні зазначається, що «комуністичний режим, так само як і нацистський режим, завдав непоправної шкоди правам людини, оскільки не дотримував міжнародних зобов'язань, порушував ухвалені ним конституції та закони. Як наслідок, кілька поколінь українців жили в атмосфері всеохоплюючого страху за відсутності свободи, перебували в умовах свавільного обмеження громадянських, політичних та інших прав і свобод» [20].

В Окремій думці судді Конституційного Суду України В. П. Колісника стосовно вищезгаданого Рішення КСУ додатково наголошується, що «системний та цілеспрямований характер репресій в СРСР підтверджується, зокрема, фактом проведення реабілітації незаконно засуджених: часткової (у 1938–1940-х роках) та масової (у 1950–1960-х роках). Проте не всі жертви репресій були реабілітовані у той період та отримали відповідні компенсації» [21].

Окрім засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, парламент ухвалив інші законодавчі акти, які в сукупності утворили «декомунізаційний пакет»: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» від 9 квітня 2015 року № 314-VIII [22]; «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» від 9 квітня 2015 року № 315-VIII [23]; «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 9 квітня 2015 року № 316-VIII [24].

Приймаючи названі закони, Верховна Рада України водночас внесла до цілої низки нормативно-правових актів поправки і доповнення, при цьому Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» залишався незмінним ще кілька років. Аналізуючи архів Верховної Ради України, Л. Місінкевич відзначив, що у 2002–2005 рр. до Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин надійшло 8 законопроектів, які стосувалися змін або

доповнень до чинного Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [3, с. 65]. Однак парламент ухвалив Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» [25] лише 2018 року. Як слушно вказують дослідники, проєкт цього закону був розроблений Українським інститутом національної пам'яті спільно із народними депутатами України «з метою вдосконалення процедури реабілітації та відновлення історичної справедливості щодо осіб, репресованих злочинним комуністичним тоталітарним режимом» [26, с. 35]

Цим Законом, по суті, була затверджена нова редакція закону про реабілітацію, оскільки змін зазнали і зміст нормативно-правового акта, і його преамбула та сама назва [27]. Відзначимо, що оновлений закон позбувся некоректної назви, на що вказує також О. Ю. Ілларіонов: «Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17.04.1991 р. № 962-XII до 2018 р. мав назву «Про реабілітацію жертв політичних репресій **«на»** Україні», і вже у новій редакції позбувся відповідної недоречності» [28, с. 119].

Метою Закону 2018 року визначено відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів.

Стаття 1¹ містить визначення основних термінів, зокрема «вислання», «депортація», «заслання», «репресії», «репресована особа» та ін., однак ключове поняття «реабілітація», на жаль, відсутнє. За статтею 1², реабілітованими визнаються особи:

1) які до 24 серпня 1991 року були обвинувачені або яким було призначено покарання за рішенням позасудового органу

незалежно від діяння або мотивів обвинувачення чи призначення покарання;

2) стосовно яких до 24 серпня 1991 року були здійснені репресії у формах, визначених статтею 2 цього Закону, за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено факт здійснення репресій проти таких осіб з класових, національних, політичних, релігійних, соціальних мотивів;

3) стосовно яких до 24 серпня 1991 року були здійснені репресії за рішенням іншого репресивного органу, якщо встановлено недоведеність вини таких осіб у скоєнні злочину або адміністративного правопорушення;

4) які до 24 серпня 1991 року були арештовані, перебували під вартою і яким було пред'явлено обвинувачення за статтями законодавчих актів, передбачених пунктами 1-5, за законодавчими актами, передбаченими пунктами 6-14, за діяння, передбачені пунктами 15-22 статті 3 цього Закону, якщо справи проти таких осіб були припинені під час слідства, попереднього (досудового) слідства або закриті за відсутності події злочину, відсутності складу злочину, недоведеності участі особи у вчиненні злочину;

5) стосовно яких до 24 серпня 1991 року за рішенням іншого репресивного органу були здійснені репресії у формах, визначених статтею 2 цього Закону, за недонесення (неповідомлення) про вчинення або підготовку до вчинення іншою особою діяння, за яке законодавством, що діяло до 24 серпня 1991 року, було передбачено кримінальну або адміністративну відповідальність, за умови що особа, якій призначено покарання за вчинення або підготовку до вчинення такого діяння, була реабілітована в установленому порядку [27].

Водночас в оновленому Законі відсутні застереження щодо осіб, які не підлягають реабілітації. Якраз одним із недоліків цього Закону визнається «можливість реабілітації колишніх співробітників репресивно-каральних органів, які самі зазнали репресій у роки «Великого терору» [6, с. 23]. Так, за Законом 1991 року ці особи не мали права на реабілітацію, вочевидь, таку норму варто було залишити й у новій редакції Закону. Зі свого боку, Т. Дем'янчук зауважує, що

Закон «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» не враховує право на реабілітацію учасників ОУН-УПА. В цьому плані, доцільно узгодити норми згаданого закону з законом «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» [5, с. 43]. З останнім зауваженням складно погодитися, оскільки Закон в редакції 2018 р. ознакою здійснення репресій визнає факт обвинувачення або призначення покарання особі до 24 серпня 1991 року за організацію збройних формувань, участь у збройних формуваннях, якщо зазначені дії вчинялися з метою здобуття (відновлення) або захисту незалежності України особами, зазначеними у статті 1 Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (п. 21 ст. 3 Закону) [27].

Очевидною перевагою Закону є доповнення його статтею 1³, що стосується потерпілих від репресій. Ними визнаються:

1) чоловік або дружина репресованої особи, який/яка на момент здійснення репресії перебували у шлюбі з репресованою особою;

2) діти репресованої особи, у тому числі усиновлені, які у віці до 18 років залишилися без батька, матері (усиновлювача) внаслідок здійснення репресій проти батька, матері (усиновлювача) або які народилися не пізніше ніж через 10 місяців з дня арешту батька, матері, або які народилися у місці позбавлення волі, на засланні, висланні під час перебування репресованої особи у місці позбавлення волі, на засланні, висланні, залишення репресованої особи для роботи у таборах Народного комісаріату внутрішніх справ у становищі вільнонайманого без права виїзду з прикріпленням до районів табору-будівництва, закріплення репресованої особи за будівництвом згідно з директивою Народного комісара внутрішніх справ та Прокурора СРСР від 29 квітня 1942 року № 185, або які народилися у матері, яку було примусово безпідставно поміщено до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, під час перебування матері у такому психіатричному закладі, або які у віці до 18 років перебували, незалежно від тривалості,

у спецприймальниках чи розподільниках, спеціальних будинках малюка чи дитячих будинках репресивних органів, або які внаслідок здійснення репресії проти батька, матері були примусово позбавлені імен, включаючи родові імена;

3) інші особи, які на момент здійснення репресії спільно проживали, були пов'язані спільним побутом з репресованою особою або перебували на утриманні репресованої особи [27].

Однак на потерпілих від репресій не поширюються заходи соціальної допомоги, передбачені для реабілітованих, що певною мірою можна вважати дискримінацією, забороненою Конституцією та законодавством України. Крім того, слушно уявляється думка, що діти, які перебували в спецприймальниках і розподільниках НКВС, дитячих будинках, а також були разом з батьками в місцях позбавлення волі, в заслання, на спецпоселенні або висланні, а також народилися в цих місцях до звільнення батьків, мають отримати статус реабілітованих, а не потерпілих від репресій, та автоматично реабілітовуватися [29].

У статті 2 наведено широкий (23 пункти) перелік форм репресій, при цьому він не є вичерпним. Вочевидь, це зумовлено тим, що радянська тоталітарна система використовувала широкий спектр репресивних заходів для фізичного знищення, морального приниження людей, передовсім тих, хто «критикував існуючий режим або не виявляв до нього лояльності. Таких осіб притягали до кримінальної відповідальності за надуманими підставами, примусово утримували в психіатричних лікувальних закладах, позбавляли радянського громадянства та висилали за межі держави, а також забороняли їм займатися певною діяльністю та застосовували до них інші безпідставні обмеження» [20]

Як зазначає Л. І. Рожкова, суттєво змінилася процедура реабілітації. Законом запроваджується створення двох типів комісій – Національної при Українському інституті національної пам'яті та регіональних комісій при обласних адміністраціях [6, с. 23]. Відповідно до Закону, Національна комісія складається з 9 членів, 5 з яких делегуються УІНП, парламентським Уповноваженим з прав людини, МВС, СБУ,

Генеральною прокуратурою, а 4 представляють «наукові установи, що здійснюють дослідження у сфері історії України ХХ століття, громадські об'єднання, що провадять діяльність у сфері дослідження історії України ХХ століття та/або надання допомоги громадянам з питань, пов'язаних з реабілітацією жертв репресій тоталітарних режимів» [27]. Так само формуються регіональні комісії, але в них може бути до 11 членів, оскільки входять також представники обласних (міських – в Києві та Севастополі) архівів та місцевих рад. Заява про визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій подається до регіональної комісії, яка вивчає всі необхідні матеріали та готує подання до Національної комісії. Уся процедура не повинна тривати більше трьох місяців, за необхідності строк може бути подовжений не більше, ніж на місяць рішенням відповідної комісії. Рішення Національної комісії може бути оскаржене в судовому порядку.

У дослідників викликає сумнів централізація в ухваленні рішення про визнання особи реабілітованою чи потерпілою від репресій – досі воно ухвалювалося регіональними органами. Так само сумнівним є наділення комісій функціями оцінки належності доказів в архівних кримінальних справах, оскільки такі функції може виконувати лише суд [29]. Отже, й оновлений Закон не позбавлений недоліків, які можна усунути шляхом поточної законотворчої діяльності. Однак очевидно його перевагою слід вважати те, що український законодавець, вкотре засудивши тоталітарний комуністичний режим, визнав усіх осіб, які зазнали репресій від цього режиму, реабілітованими або потерпілими. Це означає скасування незаконних звинувачень, вироків судових та позасудових органів щодо цих осіб, поновлення їх в усіх громадянських правах, компенсацію матеріальних і моральних збитків.

Варто відзначити, що процес реабілітації жертв тоталітарного комуністичного режиму триває і зараз, у складних умовах російської збройної агресії проти України. Згідно зі звітом Українського інституту національної пам'яті за 2022 рік, Інститут продовжує забезпечувати роботу Національної комісії з реабілітації. У зв'язку з широкомасштабним вторгненням росії

Національна комісія змогла відновити роботу лише влітку. Упродовж року відбулися 3 засідання (із 21-го по 23-тє). Члени Національної комісії розглянули 488 заяв. 381 особу реабілітовано, 58 визнано потерпілими від репресій [30].

Додамо також, що питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» урегульовані відповідною урядовою постановою [31], якою затверджено Положення щодо виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим особам та зразок посвідчення реабілітованої особи.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що в Україні процес реабілітації жертв репресій радянського тоталітарного режиму набув реального характеру лише після прийняття 1991 року відповідного закону та низки підзаконних актів. Водночас Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», крім неточності в назві, відзначався і змістовними недоліками, зокрема, у ньому не були враховані всі категорії осіб, що підлягали реабілітації; нечітко визначалося, хто не може бути реабілітованим; не містилося визначень основних понять (щоправда, останній недолік Верховна Рада України пододала шляхом прийняття постанови про тлумачення вказаного закону). 1996

та 2006 року Парламентська Асамблея Ради Європи своїми резолюціями рекомендувала державам-членам відмежуватися від колишніх комуністичних тоталітарних режимів та реабілітувати осіб, які стали їх жертвами. Відповідно до цих рекомендацій український парламент 2006 року визнав Голодомор 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу; 2015 року ухвалив «декомунізаційний пакет законів», а 2018 року – Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». За назвою, преамбулою і змістом останній закон якісно відрізняється від попередньої редакції. Він містить визначення основних термінів, хоч ключове поняття «реабілітація» і далі відсутнє; суттєво розширене коло осіб, які визнаються реабілітованими; немає застережень щодо осіб, які не підлягають реабілітації; визначено коло осіб, потерпілих від репресій. Змінилася і процедура реабілітації: рішення приймає Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті за поданням регіональних комісій при обласних адміністраціях. Незважаючи на окремі недоліки, можна твердити, що вказаний закон та інші нормативно-правові акти забезпечують належне правове регулювання процесу реабілітації осіб, які зазнали репресій від тоталітарного комуністичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбачевський Т. Репресії як більшовицький спосіб утвердження влади : Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія / за ред.: В. Ільницького, М. Литвина та М. Галіва. Дрогобич; Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 268 с. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2020. Вип. 13. С. 379–382. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrpol_2020_13_22.
2. Місінкевич Л. Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми / Історія України: маловідомі імена, події, факти: зб. стат. Вип. 35. Київ, 2008. С. 347–368.
3. Місінкевич Л. Л. Законодавче регулювання майнових прав реабілітованих в Україні в 90-х роках ХХ століття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 1. С. 61–66.
4. Олійник А., Подкур Р., Когут А. Відновлення прав жертв політичних репресій (Policy Paper). Київ, 2015. 20 с.
5. Дем'янчук Т. Питання реабілітації жертв радянської кримінально-виконавчої системи. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : зб. матер. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 09 грудня 2022 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 39–44.

6. Рожкова Л. І. Законодавче регулювання процесу реабілітації жертв політичних репресій тоталітарного режиму. *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 22–25.

7. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон від 17.04.1991 № 962-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 6. Ст. 56.

8. Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: постанова Верховної Ради УРСР від 17.04.1991 № 963-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. Ст. 263.

9. Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 24.06.1991 № 48 (втратила чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/48-91-%D0%BF#Text>

10. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»: Закон України від 15.05.1992 № 2353-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 32. Ст. 456.

11. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»: постанова Верховної Ради України від 24.12.1993 № 3812-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 15. Ст. 88.

12. Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору та політичних репресій: указ Президента України від 31.10.2000 № 1181. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181/2000#Text>

13. Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій: указ Президента України від 11.07.2005 № 1088/2005. *Урядовий кур'єр*. 2005. 20 липня (№ 132).

14. Про додаткові заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих та їх громадських організацій: указ Президента України від 03.02.2010 № 91/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 7. С. 19. Ст. 164.

15. Про затвердження плану заходів щодо посилення соціального захисту колишніх політичних в'язнів і репресованих та членів їх сімей на 2006-2011 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.06.2006 № 350-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-2006-%D1%80#Text>

16. Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів: Резолюція 1096 (1996) Парламентської асамблеї Ради Європи. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khp.org/index.php?id=1268333035>

17. Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів: Резолюція 1481 (2006) Парламентської асамблеї Ради Європи. Ліга-Закон. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU06296.html.

18. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні: Закон України від 28.11.2006 № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>

19. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

20. Рішення Конституційного Суду України від 16.07.2019 № 9-р/2019 у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_p_2019.pdf

21. Окрема думка судді Конституційного Суду України Колісника В.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / Конституційний Суд України. Офіційний вебсайт. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9pkolisnyk.pdf>

22. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті: Закон України від 09.04.2015 № 314-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 190.
23. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років: Закон України від 09.04.2015 № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 191.
24. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 09.04.2015 року №316-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 25. Ст. 192.
25. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 13.03.2018 № 2325-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2325-19#Text>
26. Бойчук А., Мазурик В., Галів М. Політика пам'яті щодо сталінських репресій на західноукраїнських землях: загальноукраїнський та регіональний виміри. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 52. Т. 1. С. 32–38.
27. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII (назва Закону в редакції Закону № 2325-VIII від 13.03.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text>
28. Ілларіонов О. Ю. «Дерадянізація» як стратегічний напрям розвитку правової системи України. *Збірник наукових праць Л'ОГОΣ*. С. 116–120. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-19.03.2021.v1.39>
29. Захаров Євген. Короткий аналіз нової редакції закону про реабілітацію жертв політичних репресій / Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 27.04.2018. URL: <http://khp.org/index.php?id=1524837609>
30. Виконувач обов'язків голови Інституту Максим Ярмистий прозвітував про діяльність установи у 2022 році / Український інститут національної пам'яті. 22.02.2023. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/vykonuvach-obovyazkiv-golovy-institutu-maksym-yarmystyy-pro-zvituvav-pro-diyalnist-ustanovy-u-2022-roci>
31. Деякі питання реалізації Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»: постанова Кабінету Міністрів України від 19.05.2021 № 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/535-2021-%D0%BF#Text>

ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Тернавська Вікторія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз
Національної академії правових наук України

Конституційно-правова політика держави спрямована на належне забезпечення прав та свобод усіх учасників суспільних відносин. Однак досягнення цієї важливої мети потребує не лише прийняття необхідних і якісних нормативно-правових актів, але й зумовлюється ефективною практикою реалізації правових приписів.

В статті досліджується питання правозастосування як однією з найважливіших форм реалізації права та важливої форми реалізації конституційно-правової політики держави. Аналізуються недоліки сьогоденної правозастосовної практики, що зумовлені як недодержанням правил юридичної технології ведення правозастосовної діяльності та юридичної техніки написання правозастосовних актів, так і низькою якістю правового інструментарію. Інструментами удосконалення механізму правового регулювання визначаються не лише якісні та ефективні нормативно-правові акти, прийняті внаслідок плідної співпраці суб'єктів правотворчої і правозастосовної діяльності, але й науково обґрунтована правозастосовна політика, яка визначає основні напрями стратегії і тактики державного управління у сфері реалізації правових норм та має на меті оптимізацію правозастосовного процесу.

Робиться висновок, що правозастосування є важливим елементом правореалізаційної форми фактичного втілення конституційно-правової політики України, а науково обґрунтована правозастосовна політика виступає необхідною гарантією практичного забезпечення прав та свобод особи, зміцнення законності і правопорядку, вирішення інших життєво важливих задач. Акцентується увага на тому, що правозастосовна політика не є самостійним явищем, а суто складовим компонентом такого складного, але цілісного та системного явища як правова політика держави, тобто це правова політика у сфері реалізації права. Дослідження правозастосовної політики повинно здійснюватися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях, і в першу чергу на рівні конституційного права.

Ключові слова: правореалізація, ефективність правового регулювання, правозастосовні акти, розсуд, правозастосовна політика, конституційно-правова політика.

Ternavska Viktoriia. Law enforcement as form of implementing the constitutional and legal policy of Ukraine

The constitutional and legal policy of the state is directed at proper ensuring the rights and freedoms of all participants of social relations. However, the achievement of this important goal requires not only the adoption of necessary and qualitative normative legal acts, but is also stipulated by the effective practice of implementation of legal prescriptions.

The issue of law-enforcement as one of the most important forms of implementation of law and the important form of realization of the constitutional and legal policy of the state is studied at the article. The shortcomings of today's law enforcement practice are analyzed, which are caused both by non-observance of the legal technology rules of conducting law-enforcement activity and the legal technique of writing law-enforcement acts, and by the low quality of legal instruments. The instruments of improving the mechanism of legal regulation there defined not only the qualitative and effective normative legal acts, adopted as a result of fruitful cooperation of subjects of law-making and law-enforcement activity, but also theoretically substantiated law-enforcement policy, which determines the main directions of the strategy and tactics of state

administration in the field of implementating the legal norms and aims to optimize the law-enforcement process.

It is concluded that the law-enforcement is an important element of the law implementing form of the actual embodiment of the constitutional and legal policy of Ukraine, and a theoretically substantiated law-enforcement policy is a necessary guarantee of the practical provision of person's rights and freedoms, strengthening the law and order and solving other vital problems. Attention is focused on the fact that law-enforcement policy is not an independent phenomenon, but a purely constituent component of such a complex, but integral and system phenomenon as the legal policy of the state, that is, it is legal policy in the sphere of law-enforcement. The study of law-enforcement policy should be carried out both at the general theoretical and at the branch levels, and first of all at the level of constitutional law.

Key words: *law-enforcement, efficiency of legal regulation, law-enforcement acts, discretion, law-enforcement policy, constitutional and legal policy.*

На сучасному етапі державотворення пріоритетним напрямом розвитку Української держави є проведення низки демократичних перетворень у різних сферах життєдіяльності суспільства, основною метою яких є належне забезпечення прав та свобод усіх учасників суспільних відносин. На думку автора, подальший прогресивний розвиток правової системи України обумовлюється не лише успішними результатами правової реформи – прийняттям необхідних нормативно-правових актів, але й ефективною практикою реалізації правових приписів.

У механізмі правового регулювання правореалізація займає не менш важливе місце, ніж правотворення. У юридичній доктрині стверджується, що для розвитку сучасної правової системи необхідно акцентувати увагу не стільки на правотворчості, оскільки система національного законодавства в цілому сформована, а, відповідно, на удосконаленні механізму реалізації правових норм [1, с. 146; 2, с. 45, 151].

Реалізація правових норм визначається у вітчизняних юридичних джерелах у більшості випадків як втілення приписів правової норми у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права [3, с. 409; 4, с. 305]. У загальній теорії права вирізняють такі види реалізації норм права, як використання, виконання, дотримання та застосування норм права. Однією із найважливіших форм реалізації права вважається застосування норм права [5, с. 453]. Такий підхід до правозастосування можна пояснити наступним. Застосування норм права уповноваженими державою органами влади та посадовими особами є необхідною організаційно-правовою передумо-

вою для інших форм реалізації правових норм суб'єктами права у визначених чинним законодавством випадках. Іншими словами, правозастосовна діяльність спрямована на організацію необхідних правових умов для використання учасниками суспільних відносин дозвільного права в своїх інтересах або в інтересах інших осіб чи суспільства; для правомірної поведінки учасників правовідносин; для виконання всіма фізичними і юридичними особами, управлінськими структурами нижчого рівня встановлених нормами права приписів [6, с. 8]. Отже, правозастосування визначається в юридичній літературі як «владно-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що виражається у процедурно-процесуальних формах, полягає в реалізації юридичних норм щодо конкретних життєвих випадків і конкретних суб'єктів, для вирішення юридичної справи, в результаті чого виникають, змінюються, припиняються або відновлюються юридичні права та юридичні обов'язки сторін у цих справах» [4, с. 307].

Засобами застосування правових норм є індивідуальні правомірні акти-дії та акти-документи державних органів, посадових осіб, громадських організацій і громадян. Правозастосовний акт, за визначенням П. Рабіновича, це «спосіб зовнішнього прояву формально обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує суб'єктивні юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації» [7, с. 134]. Змістом актів правозастосування є визначення та конкретизація наданих законом суб'єктивних прав, вимога щодо

правомірного їх використання, а також встановлених обов'язків щодо необхідності діяти певним чином у конкретній ситуації [8, с. 12]. С. Бобровник аргументовано зазначає, що правозастосовні акти-документи є невід'ємним елементом системи законодавства, оскільки джерелом змісту акта правозастосування є воля, яка закріплена в застосованій юридичній нормі, і воля, проявлена компетентним державним органом або посадовою особою реалізації права [9, с. 37, 41].

Застосування норм права є логічним продовженням нормативного регулювання, розпочатого на етапі продукування правових норм у процесі правотворчості [10, с. 6], та являє собою чітку, послідовну систему дій, що орієнтована на виконання функції правозабезпечення [11, с. 167]. Правозастосування викриває реальний стан правового життя суспільства, відзначає якість та недоліки правового інструментарію (явні та латентні). Застосування аналогії права чи аналогії закону у процесі правозастосовної діяльності допомагає долати прогалини в законодавстві, а застосування розсуду – колізії у праві, що дозволяє вирівнювати стан законності та в цілому підвищувати якість правової політики, а це все відображається на стані правового життя суспільства. Разом з тим, сьгоднішня правозастосовна практика має чимало недоліків, які зумовлюються наступними факторами.

По-перше, застосування норм права передбачає прийняття уповноваженою особою правозастосовного акта у суворо встановленому законом порядку з дотриманням принципів законності, соціальної справедливості, розумності, доцільності і обґрунтованості правозастосовних рішень, що приймаються по відношенню до конкретної особи чи випадку. Суб'єктами правозастосовної діяльності виступають лише державні органи і посадові особи, які уповноважені державою застосовувати право. Однак, в останній час суб'єктний склад правозастосування значно розширився: право застосовують активно, але не завжди законно, органи місцевого самоврядування, керівники приватних структур, громадських організацій. Свого часу П. Недбайло зазначав, що правозастосовні акти повинні прийматися лише

особами і організаціями, які уповноважені законом їх застосовувати; повинні бути вчинені цими особами і установами в межах їх правомочностей і в установленій законом формі; відповідати закону не тільки за формальними ознаками, але і по сутті відповідати цілям закону, що застосовується [12, с. 477–478].

По-друге, у процесі правозастосовної діяльності неминує виникає проблема дискреції повноважень посадових осіб при прийнятті відповідних рішень у межах своєї компетенції (від франц. *discretionnaire* – залежний від власного розсуду) [13, с. 195], що часто негативно відображається на інтересах зацікавлених осіб. Так, наприклад, при наданні субсидії чи видачі ліцензії посадова особа на свій розсуд виносить позитивне чи негативне рішення, тим самим створюючи штучно адміністративні бар'єри, що перешкоджають суб'єктам права реалізовувати свої законні права та інтереси і породжують корупцію. Проблема полягає, на думку В. Котюка, у тому, що правильне застосування правових норм, прийняття правильних, законних рішень опосередковується наявністю у суб'єктів правозастосування високого рівня професійної підготовки і професійної правосвідомості, а також високого рівня правової, політичної і моральної культури [1, с. 147]. Схожої думки дотримується і О. Гуселев, який зазначає, що розсуд, крім врахування змісту правових норм та конкретних обставин їх застосування, безпосередньо залежить від «внутрішньої правової установки на цілісне сприйняття права як явища, його сутності та визначальних ознак, що опосередковується такими об'єктивними чинниками, як культурно-історичні традиції, цивілізаційні характеристики права як багатогранного феномену, які впливають на домінуюче сприйняття та розуміння права суб'єктами суспільних відносин, а відтак на вибір тієї форми для вирішення казусу, спору, справи, що найбільш відповідає пануючому у суспільстві традиційному розумінню права» [14, с. 474]. Натомість О. Гринь зауважує, що до зниження ефективності правового впливу ведуть як занадто широкі, так і занадто вузькі можливості щодо власного розсуду суб'єкта застосування норм права, ніж того вима-

гає специфіка об'єктів правового регулювання [15, с. 70–71].

По-третє, непоодинокими є випадки прийняття правозастосовних актів з порушенням як матеріального, так і процесуального права [16, с. 190]. Особливо хочеться відмітити в цьому проблемному питанні правозастосовну діяльність органів судової влади, які є останньою і провідною інстанцією щодо встановлення істини. Судді доволі часто при вирішенні ідентичних юридичних питань застосовують по-різному правові норми, порушуючи тим самим такі конституційні принципи, як верховенство права, законність та рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом.

Разом з тим, заради справедливості слід зазначити, що не сприяє ефективності правозастосовної практики і якість правового інструментарію. Так, у процесі проектування відповідних нормативно-правових актів, що встановлюють права та свободи особи, не завжди враховується реальна можливість їх практичної реалізації, як і виконання покладених обов'язків. На думку фахівців, така юридична практика не тільки не сприятиме становленню законності та правопорядку в суспільстві, але й призведе до руйнування єдності та цілісності континууму соціальної нормативності [17, с. 16], що апіорі є шкідливою для процесу забезпечення прав людини в Україні [18, с. 42]. Як слушно зауважує О. Гринь, ефективність правозастосовних актів характеризується співвідношенням між результатами індивідуального регулювання та метою норми права, при якому в акті застосування норм права в межах закону використані відповідні можливості для власного розсуду суб'єкта застосування норм права, ліквідовані прогалини в законі та усунені інші недоліки [15, с. 71].

Породжений такими недоліками правотворчої та правозастосовної діяльності правовий конфлікт [19] потребує свого логічного вирішення шляхом удосконалення механізму правового регулювання. Інструментами такого удосконалення є не лише якісні та ефективні нормативно-правові акти, зпродуковані у процесі плідної співпраці суб'єктів правотворчої і правозастосовної діяльності, але й науково

обґрунтована правозастосовна політика. В юридичній літературі справедливо наголошується, що «сама практика правового регулювання змушує державну владу виробляти певні пріоритети у сфері реалізації прийнятого законодавства, зосереджувати політичні зусилля на тих чи інших ділянках, спрямовувати і координувати правозастосовну діяльність згідно зі стратегічними цілями та поточними задачами держави, тобто виробляти і втілювати в життя конкретну правозастосовну політику» [20, с. 265].

Правозастосовна політика визначається в юридичній літературі як науково обґрунтована, послідовна і системна діяльність органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, спрямована на визначення стратегії і тактики механізму правозастосування, на створення необхідних умов для ефективної правозастосовної роботи [21, с. 242].

Формою втілення правозастосовної політики є правові акти-документи концептуального характеру Міністерства юстиції України, вищих судових органів, інших судів у системі судоустрою України, які узагальнюють практику реалізації права учасниками суспільних відносин, у тому числі застосування норм права уповноваженими державою суб'єктами, та правові позиції щодо належного застосування норм діючого права. Так, Верховний Суд у межах своїх повноважень надає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики з метою забезпечення однаковості та правильності у розумінні і застосуванні всіма судами у системі судоустрою України абстрактно-загальних норм та приписів законів.

Засобами правозастосовної політики є правозастосовна юридична техніка, експертиза правових актів, правовий моніторинг реалізації юридичних норм та правозастосовної діяльності. На глибоке переконання Л. Пригари, «сама юридична техніка є тим інститутом, що надає змогу не лише сформулювати зміст юридичного документа, а й забезпечити адекватне усвідомлення суб'єктами змісту правової вимоги, можливість коригування тих або інших правовідносини у відповідності до

вимог правової норми» [8, с. 3]. Правозастосовна політика має своїм завданням удосконалювати юридичну техніку правозастосування, яка на сьогоднішній день є найменш розробленою, про що справедливо наголошується в юридичній доктрині [22, с. 42]. Зокрема, йдеться про чітке визначення вимог юридико-технічного характеру, що стосуються оптимізації текстів актів правозастосування (уніфікація та регламентація), які становитимуть своєрідну форму кліше, а також мови, стилю та термінології юридичних документів.

Таким чином, підсумовуючи все вищесказане, можна зазначити, що правозастосування є важливим елементом правореалізаційної форми фактичного втілення в життя конституційно-правової політики України, оскільки передбачає виконання задач щодо демократизації суспільного життя, побудови правової держави, зміцнення законності і правопорядку, забез-

печення прав та свобод людини і громадянина, що і становить справжній сенс застосування законів.

Забезпечення належної та законної правозастосовної практики потребує науково обґрунтованої правозастосовної політики, яка сприятиме удосконаленню механізму правозастосування, створенню необхідних умов для однакового застосування правових норм в інтересах кожної особи незалежно від зміни соціально-економічних умов, а також політичних пріоритетів. Разом з тим, слід зауважити, що правозастосовна політика не є самостійним явищем, а суто складовим компонентом такого складного, але цілісного та системного явища як правова політика держави, тобто це правова політика у сфері реалізації права. Дослідження правозастосовної політики повинно здійснюватися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях, і в першу чергу на рівні конституційного права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. Посібник для юрид. фак. вузів. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
2. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 224 с.
3. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права: Підручник. К.: Кондор, 2005. 609 с.
4. Теорія держави і права : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
5. Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
6. Семчик В. І. Проблеми реалізації права. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 8–11.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Видання 5-е, зі змінами. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
8. Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 19 с.
9. Бобровник С. В. Правозастосовні акти: природа, сутність та місце в системі законодавства. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 35–43.
10. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 2007. 21 с.
11. Атаманова Н. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 164–169.
12. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. М.: Юридическая литература, 1960. 512 с.
13. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1999. Т. 2: Д – Й. 744 с.
14. Геселев О. В. Проблеми взаємодії праворозуміння та розсуду правозастосувача при обґрунтуванні процесуальних рішень у кримінальному судочинстві. Філософсько-правовий аналіз. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 473–479.

15. Гринь О. Д. До питання про ефективність правозастосовних актів. *Митна справа*. Одеса, 2015. № 2 (2.2). С. 64–71.
16. Ковальчук О. Правова політика і форми її реалізації. *Правова політика в Україні: питання теорії та практики: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 24 жовтня 2014 року): в 2 т. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. Т. 1. С. 188–190.
17. Оніщенко Н. М., Сунегін С. О. Правова політика: чинники удосконалення законодавства. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 13–17.
18. Харчук Р. С. Окремі проблеми правотворчої діяльності органів виконавчої влади як складової механізму забезпечення прав людини в Україні. *Право та інновації*. 2016. № 3 (15). С. 41–45.
19. Бобровник С. В. Компромiс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: Монографія. К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. 384 с.
20. Рудковський В. А. Правова політика и осуществление права : монографія / под ред. Н. Н. Вопленко. Волгоград: ВА МВД России, 2009. 336 с.
21. Малько А. В., Затонский В. А. Правовая политика: основы теории и практики: учебно-методический комплекс. Москва : Проспект, 2015. 352 с.
22. Шутак І. Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2016. Випуск 63. С. 37–45.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.12>

ЮРИДИЧНА ОСВІТА ТА ПІДГОТОВКА ПРАВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Константинов Сергій Федорович,

orcid.org/0000-0003-1192-2345

доктор юридичних наук, професор,
в.о. провідного наукового співробітника відділу приватноправових
досліджень Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-
правових експертиз Національної академії правових наук України

Статтю присвячено огляду питань, пов'язаних з оглядом питань функціонування та напрямів розвитку юридичної освіти в Україні в мовах воєнного стану.

Акцентується увага на тому, що російська окупація призвела до серйозного збурення всієї системи освіти в Україні, включаючи й юридичну галузь. Багато українських університетів на окупованих територіях були закриті або змушені пристосовуватися до нових умов, висунутих окупантами. У таких умовах викладачі та студенти, які залишилися на окупованих територіях, стикалися з численними викликами і перешкодами. Відсутність доступу до актуальної наукової літератури, складний стан навчальних закладів стали перешкодою для якісного навчання та розвитку. Багато викладачів та студентів були змушені шукати можливості для продовження навчання за межами окупованих територій, що було додатковим фінансовим та організаційним тягарем.

Констатується, що незважаючи на всі виклики та труднощі, українська юридична освіта зуміла зберегти свою репутацію та продовжити розвиватися. Багато українських вишів змогли забезпечити належну якість освіти та зберегти європейські стандарти навчання. Багато викладачів та студентів продовжували працювати та навчатися за межами окупованих територій, забезпечуючи передачу знань та підтримку освітнього процесу. Українські студенти юридичних вишів продовжували боротьбу за збереження та відродження своїх професійних цінностей.

Узагальнюється, що Україна зробила значний крок у підготовці юристів-правоохоронців та слідчих, щоб вони могли ефективно функціонувати в умовах російської окупації. Державні інститути, навчальні заклади та організації громадянського суспільства співпрацювали для створення програм навчання, які надавали необхідні знання та навички юристам для виконання їхніх обов'язків у цих надскладних умовах.

Робиться висновок, що у воєнний період російської агресії в Україні, підготовка юристів набуває особливої важливості. Юридичні фахівці відіграють ключову роль у захисті прав і інтересів громадян, оцінці правових аспектів конфлікту та забезпеченні правопорядку та узагальнюються шляхи подальшого розвитку юридичної освіти та підготовки правників в умовах воєнного стану.

Ключові слова: вища юридична освіта, підготовки правників в умовах воєнного стану, напрями розвитку вищої юридичної освіти.

Konstantinov Serhii. Legal education and training of lawyers in the conditions of martial state

The article is dedicated to the review of nutrition, connected with the review of nutrition, functioning and directly to the development of legal education in Ukraine in the language of the military camp.

Emphasis is placed on the fact that the Russian occupation has led to a serious collapse of the entire system of education in Ukraine, including the legal system. A lot of Ukrainian

universities in the territories that were being paid off were closed, or else they were embarrassed to stick to new minds, hung by the occupiers. In such minds, those students, who lost their money in the paid-back territories, stuck together with the number of weeks and shifts. The availability of access to the current scientific literature, the folding mills of the initial mortgages have become a gateway for scientific education and development. A lot of vikladachiv and students buli zmusheni shukati mozhlivosti for the continuation of education beyond the borders of the paid off territories, which was an additional financial and organizational tractor.

It is stated that no matter what the difficulties are, the Ukrainian legal system managed to save its reputation and continue to develop. A lot of Ukrainian visiv could ensure the proper illumination and preservation of the European standards of education. A lot of vikladachiv and students continued practicing and learning beyond the borders of the paid off territories, ensuring the transfer of knowledge and support to the enlightenment process. Ukrainian law students continued the struggle for saving and reviving their professional values.

It is clear that Ukraine has made a significant contribution to the training of lawyers-law enforcement officers and those who are the closest, so that the stench could effectively function in the minds of the Russian occupation. Sovereign institutions, chief foundations and organizations of the community suspentva spivpratsyuvali for the creation of programs navchannya, yaki gave the necessary knowledge and skills to lawyers for vykonannya ihnih obov'yazkiv at tsikh superkladnymi minds.

To fight the visnovoks, which during the war period of Russian aggression in Ukraine, the training of lawyers is becoming especially important. Legal fahivtsi play a key role in defending the rights and interests of the people, assessing the legal aspects of the conflict and ensuring the rule of law and further development of the legal development and training of lawyers in the minds of the military camp.

Key words: *more legal education, training of right-wingers in the minds of a military camp, direct development of higher legal education.*

Україна, як незалежна країна, зіткнулася з численними викликами і перешкодами на своєму шляху до демократії та розвитку. Одним з найбільших випробувань для України стала російська окупація, яка почалася в 2014 році. Ця війна не тільки порушила територіальну цілісність країни, але й суттєво вплинула на всі сфери життя українського суспільства, включаючи його освітню систему, що має велике значення для підтримки демократичних цінностей, прав людини та розвитку правової держави в Україні.

Юридична освіта в Україні ще перед російською окупацією вже мала свої проблеми. В країні існував ряд престижних юридичних вишів, проте було необхідно зробити значні кроки для вдосконалення системи підготовки юристів. Як зазначала Юлія Гришина «В Україні сотні вишів видають тисячі дипломів юриста. Але далеко не всі випускники є дійсно фахівцями з права» [1]. Одним з основних напрямків розвитку юридичної освіти було забезпечення стандартів якості навчання та приведення програм навчання у відповідність до міжнародних стандартів [2].

Однак, російська окупація призвела до серйозного збурення всієї системи освіти

в Україні, включаючи й юридичну галузь. Багато українських університетів на окупованих територіях були закриті або змушені пристосовуватися до нових умов, висунутих окупантами. Навчальні програми також пройшли суттєві зміни під диктатом окупантів. Матеріали, пов'язані з українськими законами та конституцією, були замінені російськими аналогами. Це призвело до зміни підходів до правосуддя, адвокатури та правоохоронних органів, що суперечило українській правовій системі та порушувало права громадян. Це призвело до знецінення та дискредитації освіти, отриманої на цих територіях [3].

Однією з найбільш значущих проблем стала нелегальна анексія Криму російською Федерацією. Це призвело до серйозного порушення прав людини, включаючи права кримськотатарського народу та української громади. Російські владні структури ввели свою систему права та законодавства, ігноруючи українські норми та стандарти. Це спричинило недовіру до юридичної системи, що перекинулася й на сферу юридичної освіти.

Окрім цього, російська окупація в Донецькій та Луганській областях також сильно вплинула на розвиток юридичної освіти

в цих регіонах. Бойові дії, беззаконня та невизнання міжнародного права створили складні умови для навчання та діяльності юристів. Багато навчальних закладів було зруйновано або зайнято, а багато викладачів та студентів були змушені залишити свої рідні міста через загрозу для своєї безпеки.

У таких умовах викладачі та студенти, які залишилися на окупованих територіях, стикалися з численними викликами і перешкодами. Відсутність доступу до актуальної наукової літератури, складний стан навчальних закладів стали перешкодою для якісного навчання та розвитку. Багато викладачів та студентів були змушені шукати можливості для продовження навчання за межами окупованих територій, що було додатковим фінансовим та організаційним тягарем.

Додатковою проблемою стала дезінформація та пропаганда, які поширюються російськими окупаційними владами. Юридичні інститути та факультети стали мішенню російської пропаганди, яка намагалася змінити уявлення про права та закони. Це створило додаткові труднощі для формування правової свідомості та правової культури серед студентів.

Однак, незважаючи на всі виклики та труднощі, українська юридична освіта зуміла зберегти свою репутацію та продовжити розвиватися. Багато українських вишів змогли забезпечити належну якість освіти та зберегти європейські стандарти навчання. Багато викладачів та студентів продовжували працювати та навчатися за межами окупованих територій, забезпечуючи передачу знань та підтримку освітнього процесу. Українські студенти юридичних вишів продовжували боротьбу за збереження та відродження своїх професійних цінностей. Вони шукали альтернативні шляхи отримання правової освіти, зверталися до закордонних університетів та правових організацій для отримання допомоги та підтримки. Багато студентів з півдня та сходу України переїхали до інших регіонів країни, де знайшли притулок та продовжили своє навчання. Вони стали активними учасниками різноманітних правозахисних та громадських організацій, що сприяло збереженню духу правової держави в Україні.

Організації захисту прав людини та міжнародні громадські організації також відіграли важливу роль у підтримці правоохоронців та юристів під час окупації. Вони забезпечували доступ до правової інформації, організовували тренінги та семінари для них, надавали правову допомогу в разі порушення прав та утисків.

Українська влада також вживала заходів для збереження правової освіти та правоохоронної діяльності в рамках можливостей вирішення цих проблем. Були прийняті закони [4] та розроблені програми, спрямовані на підтримку та розвиток юридичної освіти в умовах окупації та на материковій Україні в умовах воєнного стану. Навчальні заклади та університети перебудовувалися, намагаючись забезпечити умови для навчання та роботи викладачів та студентів.

Одним із найсерйозніших викликів для правової держави стали питання забезпечення розвитку юридичної освіти в Україні. Необхідно забезпечити належну підготовку юристів, які мали б знати й захищати права громадян та держави.

Російська окупація спричинила значні зміни в правовій системі тимчасово окупованих територій. Україна змушена була враховувати окремі правові норми, які встановлювали окупаційна влада, а також намагатися захистити права та інтереси українських громадян, які перебували на цих територіях.

Одним з ключових аспектів підготовки юристів стало забезпечення доступу до актуальної інформації про правові зміни, які відбувалися на окупованих територіях. Українські навчальні заклади, правозахисні організації та правові фахівці працювали над збором та аналізом цієї інформації, щоб забезпечити юристам необхідні знання.

Другим важливим аспектом була підготовка юристів до захисту прав та інтересів українських громадян перед міжнародними судами та організаціями. Російська окупація порушила численні міжнародні правові норми, і було необхідно вести роботу зі збору доказів та підготовки справ для пред'явлення їх у відповідних юрисдикційних органах.

Третім важливим аспектом була підготовка юристів до роботи в умовах кон-

флікту та нестабільності. Правники повинні були володіти навичками аналізу ситуації, швидкого реагування та прийняття рішень у складних умовах. Додатково, важливим було навчання навичкам захисту своєї безпеки та безпеки клієнтів у небезпечних умовах.

Попри важкі умови, підготовка юристів в Україні під час російської окупації була здійснена з високою відповідальністю та професіоналізмом. Велика кількість юристів продовжувала свою роботу, незважаючи на загрози й небезпеки, що існували на окупованих територіях. Їхні зусилля спрямовувалися на захист прав людей, відновлення порушених правових норм і збереження незалежності правової системи України.

Особливим питанням, яке стоїть перед Україною в Умовах воєнного стану є підготовка юристів-правоохоронців та слідчих. Та забезпечення належного функціонування правосуддя і правоохоронної системи. Підготовка юристів-правоохоронців та слідчих стала особливо важливим завданням для забезпечення ефективного розслідування протиправних дій, скоєних під час окупації, а також військових злочинів.

Україна зробила значний крок у підготовці юристів-правоохоронців та слідчих, щоб вони могли ефективно функціонувати в умовах російської окупації. Державні інститути, навчальні заклади та організації громадянського суспільства співпрацювали для створення програм навчання, які надавали необхідні знання та навички юристам для виконання їхніх обов'язків у цих надскладних умовах.

Одним з ключових аспектів підготовки юристів-правоохоронців та слідчих було ознайомлення з міжнародним гуманітарним правом та правами людини. Враховуючи порушення прав людини, які супроводжували російську окупацію, було важливо, щоб юристи-правоохоронці та майбутні слідчі були добре обізнані з міжнародними нормами та стандартами, які регулюють поведінку в конфліктних ситуаціях. Це допоможе їм збирати докази, дотримуючись міжнародних стандартів, та забезпечувати принцип справедливості у розслідуваннях злочинів.

Крім того, важливою складовою підготовки юристів-правоохоронців та слідчих була навчання їх процедур та практикам, які використовуються в розслідуваннях злочинів, пов'язаних з окупацією. Це включало ознайомлення з правилами збору доказів, ведення допитів, аналізу документів та інших процесуальних дій. Така підготовка дозволяла юристам ефективно виконувати свої обов'язки та забезпечувати належну обробку кримінальних справ.

Також була важлива роль практичного навчання для юристів-правоохоронців та слідчих [5]. Стажування та практичні заняття допомагають їм отримати практичні навички у проведенні розслідувань, а також забезпечують можливість обміну досвідом з більш досвідченими колегами. Це зміцнює їхні знання та дає можливість швидше адаптуватися до нових викликів, що виникають у зв'язку з окупацією.

Крім державних зусиль, важливу роль у підготовці юристів-правоохоронців та слідчих грали також міжнародні партнери та організації. Вони надавали фінансову та технічну підтримку для організації тренінгів, семінарів та інших форм навчання, спрямованих на підвищення кваліфікації слідчих юристів. Це сприяло зміцненню їхніх знань та вмінь, необхідних для ефективного розслідування злочинів, пов'язаних з окупацією.

Одним з ключових аспектів підготовки юристів-правоохоронців та слідчих є ознайомлення з національним та міжнародним правом. Україна активно співпрацює з міжнародними партнерами та організаціями, такими як Європейський Союз, НАТО та Юридична служба Збройних Сил України, для надання необхідної підтримки та навчання. Військові юристи отримують знання про міжнародні конвенції, закони війни та правила поведінки у збройному конфлікті.

Також значна увага повинна приділятися навчання процесуальних норм та процедур, що стосується військового правосуддя та військової юстиції, включаючи слідчі дії, судовий процес та виконання судових рішень. Це важливо для забезпечення справедливості та правопорядку серед військовослужбовців.

В умовах російської окупації в Україні підготовка юристів-правоохоронців та слідчих стала надзвичайно важливою для забезпечення справедливості та дотримання прав людини. Зусилля держави, навчальних закладів та міжнародних партнерів дозволили забезпечити необхідну підготовку та підвищити кваліфікацію слідчих юристів, що сприяло належному розслідуванню злочинів, вчинених під час окупації, та захисту прав та інтересів постраждалих.

Особлива увага повинна приділятися психологічній підготовці юристів-правоохоронців та слідчих. Робота в умовах воєнного конфлікту може бути емоційно напруженою та стресовою, тому важливо, щоб правоохоронці були готові до цього. Їм повинні надаватися необхідні навички для управління стресом, підтримки військовослужбовців і роботи в екстремальних умовах.

Ще однією із суттєвих проблем є підготовка юристів під час російської війни в Україні.

Україна зазнає важкої випробування у вигляді воєнного конфлікту з Росією, що має серйозні наслідки для різних сфер життя країни. Однією з таких сфер є система правосуддя і підготовка майбутніх юристів. Російська війна в Україні створює цілий комплекс проблем, які впливають на підготовку юридичних кадрів та функціонування юстиційної системи. Серед них:

Втрата експертів: Російська агресія призвела до еміграції багатьох висококваліфікованих фахівців, зокрема юристів. Багато з них були змушені залишити Україну в пошуках безпеки для себе і своїх родин. Це призводить до значного зменшення кількості досвідчених юристів, які можуть передавати свої знання і навички новому поколінню юристів.

Зміна правової системи: Російська агресія в Україні викликала потребу в реформі правової системи. У зв'язку з цим, українські юристи мають вивчати нові, у тому числі міжнародні, норми та закони, адаптуватися до змінених умов та викликів. Це вимагає великих зусиль від навчальних закладів та викладачів, які повинні забезпечувати високу якість підготовки юристів, що відповідають новим вимогам.

Зміна пріоритетів в навчальних програмах: Російська війна вимагає від юридичних факультетів перегляду своїх навчальних програм, зокрема, додавання нових дисциплін та орієнтацію на вирішення конкретних проблем, пов'язаних з воєнним конфліктом. Навчальні заклади повинні готувати юристів, які можуть ефективно працювати в умовах війни, захищати права та інтереси постраждалих, а також забезпечувати правову допомогу ветеранам та учасникам бойових дій.

Безпека правоохоронців: Російська війна створює загрозу безпеці юристів, які працюють в зоні конфлікту. Вони стикаються з різними ризиками, включаючи загрозу своєму життю та здоров'ю. Це ставить під загрозу не лише самих юристів, але і можливість надання правової допомоги постраждалим.

Загальна економічна ситуація: Російська війна суттєво позначилася на економіці України. Зменшення фінансування закладів вищої освіти та погіршення економічної ситуації в країні може призвести до зниження якості підготовки юристів, обмеження доступу до високоякісної освіти та недостатнього фінансування наукових досліджень в галузі права.

У воєнний період російської агресії в Україні, підготовка юристів набуває особливої важливості. Юридичні фахівці відіграють ключову роль у захисті прав і інтересів громадян, оцінці правових аспектів конфлікту та забезпеченні правопорядку.

Відповідно правова система та система правової освіти потребує вдосконалення та розвитку. Зокрема:

Актуалізація навчальних програм: Заклади вищої освіти повинні актуалізувати навчальні програми з метою включення матеріалів, пов'язаних з міжнародним гуманітарним правом, правами людини, міжнародним громадським правом, міжнародним гуманітарним правом, кримінальним правом тощо.

Спеціалізовані курси: Організація спеціалізованих курсів і семінарів, що присвячені правовим аспектам воєнного конфлікту та міжнародному гуманітарному праву. Це допоможе підготувати юристів до практичної роботи в умовах війни.

Інтеграція практики: Забезпечення можливості стажування або практики для

студентів юридичних факультетів у громадських організаціях, адвокатських або правозахисних центрах, де вони зможуть набути практичний досвід у справах, пов'язаних з воєнним конфліктом.

Залучення практикуючих юристів: Університети можуть співпрацювати з практикуючими юристами та експертами, які мають досвід роботи в умовах війни, для проведення гостьових лекцій, семінарів та майстер-класів. Це дозволить студентам отримати практичні знання та навички, необхідні для роботи в умовах конфлікту.

Розвиток навичок ведення судових справ: Організація тренінгів та семінарів для юристів, спрямованих на покращення їхніх навичок ведення судових справ, включаючи підготовку правових документів, допит свідків, ораторську майстерність та інші необхідні навички.

Міжнародне співробітництво: Посилення співробітництва з міжнародними організаціями, такими як Європейський суд з прав людини та Міжнародний кримінальний суд. Це дозволить отримати доступ до міжнародного досвіду та експертизи в сфері права.

Міжнародний досвід: Українські юридичні навчальні заклади можуть вивчати міжнародний досвід у сфері права під час війни. Це означає вивчення досвіду інших країн, які стикалися з подібними конфліктами, та використання цього досвіду для покращення власної практики та законодавства.

Інформаційна кампанія: Здійснення інформаційної кампанії щодо правових аспектів конфлікту, прав людини та міжнародного гуманітарного права. Це можна зробити через проведення публічних лекцій, семінарів та розповсюдження інформації через ЗМІ та соціальні медіа.

Збереження професійної етики: Університети повинні наголосити на збереженні професійної етики серед майбутніх юристів. В умовах війни можуть виникати складні ситуації, пов'язані з правами людини, корупцією, міжнародними злочинами тощо. Студентам потрібно навчитися робити вибір, що базується на моральних принципах та додержанні закону.

Ці напрями розвитку допоможуть забезпечити, що майбутні юристи будуть готові до роботи в умовах війни, будуть знати свої права та обов'язки, а також зможуть ефективно захищати права громадян у складних ситуаціях.

Для досягнення цих цілей важливо залучити міжнародну підтримку та співпрацю. Україна повинна співпрацювати з іншими країнами, організаціями та закладами вищої освіти для обміну досвідом, надання експертної допомоги та підтримки в реформуванні юридичної освіти. Також необхідно забезпечити доступ до актуальної наукової літератури, оновлення навчальних програм та забезпечення високої якості підготовки викладачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юлія Гришина про реформування вищої юридичної освіти. URL: <https://sluga-narodu.com/yuliia-hryshyna-pro-reformuvannia-vyshchoi-iurydychnoi-osvity/>
2. Олена Орлюк. Юридична освіта: якою вона має бути? URL: <https://yvu.com.ua/yurydychna-osvita-yakoyu-vona-maye-buty/>
3. Бугайко Ю. О. Вплив воєнного стану на організацію освітнього процесу в юридичних закладах вищої освіти. Правова наука та освіта в умовах воєнного стану : збірник матеріалів науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки, (м. Київ, 20 травня 2022 року). Одеса : Видавничий дім Гельветика ; Київський регіональний центр НАПрН України, 2022. С. 28–31.
4. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання державної цільової підтримки окремим категоріям осіб у сферах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти» від 23 лютого 2023 року № 2940-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2940-20#n11>
5. Кот О. О. Вища юридична освіта в Україні: практичні проблеми та шляхи вирішення. Реформування вищої юридичної освіти: виклики часу. Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Н. Ю. Кузнецової / Відп. ред. О.В. Кохановська О.О. Кот. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2019. С. 127–141.

МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ В ЮРИСПРУДЕНЦІЇ ЯК НАУКОВО-ПРАКТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ

Костицький Михайло Васильович,

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України,
головний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню юридичної методології як науково-практичного комплексу. Методологія визначається вченням про метод пізнання, сукупність прийомів дослідження, теорію чи концепцію, яка є основою певного методу пізнання.

Окрема увага у статті приділена двом підходам до юридичної методології: науковому та філософському. Перший розуміється як застосування загальнонаукових методів, другий полягає в тому, що принципи, закони і категорії філософії застосовуються для пізнання права, держави, їх генези, прояву, функціонування.

У статті згадуються концептуальний й інструментальний рівні методології правового пізнання. Концептуальний рівень охоплює парадигми, принципи, концептуальні підходи, теорії і концепції, що визначають загальний стан і спрямованість пізнання. Інструментальний рівень охоплює методи, концепти, категорії, поняття.

Методологія пізнання в юриспруденції визначається систематизованою сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей), методологічних принципів, парадигм і методів.

Практика визначається автором перевіркою теоретичних концепцій і теорій. Водночас автор заперечує формулу «практика є критерієм істини»: практика може перевіряти істинність тих чи інших теоретичних міркувань, але не вона єдина визначає, що є істинним, а що ні.

За результатами проведеного дослідження автор доходить висновку про необхідність відмови від ієрархій методологій: немає методологій «вищих» і «нижчих».

Ключові слова: правова методологія, праворозуміння, юридична освіта, юридична практика.

Kostytskyi Mykhailo. Knowledge methodology in jurisprudence as a scientific and practical complex

The article studies legal methodology as a scientific and practical complex. The methodology is defined as the doctrine of a method of cognition, a set of research techniques, a theory, or a concept that is the basis of a particular method of cognition.

The article pays special attention to two approaches to legal methodology: scientific and philosophical. The first approach is interpreted as the use of general scientific methods, and the second one means that the principles, laws, and categories of philosophy are used to understand the law and the State, their genesis, manifestation, and functioning.

The article mentions the conceptual and instrumental levels of the legal cognition methodology. The conceptual level includes paradigms, principles, conceptual approaches, doctrines, and concepts that determine the general state and direction of cognition. The instrumental level includes methods, concepts, categories, and notions.

The cognition methodology in jurisprudence is determined by a systematic set of philosophical and scientific doctrines, conceptual ideas (models), methodological principles, paradigms, and methods.

The author defines the practice as a test of theoretical concepts and doctrines. At the same time, the author rejects the formula "practice is a criterion of truth": practice can verify the truth

of certain theoretical considerations, but it is not the only one that determines what is true and what is not.

Based on the study's results, the Author concludes that abandoning the hierarchy of methodologies is necessary: there are no "higher" and "lower" methodologies.

Key words: *legal methodology, legal understanding, legal education, legal practice.*

Юриспруденція є науково-практичним комплексом поряд з медициною, педагогікою, психологією, технікою, суть якого у нерозривному зв'язку теорії і практики, в тому, що теорія забезпечує розвиток практики, а остання забезпечує замовлення та ставить вимоги перед теорією.

Науково-практичний комплекс відзначається цілісністю, системністю, взаємовпливом, взаємозв'язками його складових, неможливістю існування теорії без практики і, навпаки, – практики без теорії. Тому і пізнання в цьому комплексі на теоретичному рівні чи на рівні практики теж взаємопов'язане. Пізнання при цьому проявляється як творча діяльність суб'єкта пізнання, орієнтована на отримання достовірних даних про об'єкт і предмет пізнання.

Залежно від функціонального призначення, характеру і вже наявного знання про об'єкт і предмет, засоби, методи і методології пізнання, воно може проявлятися як буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське і наукове. Центральним аспектом пізнання є проблема істини як адекватного відтворення сутнісних характеристик об'єкта і предмета.

У структурі пізнавальної діяльності виділяється чуттєвий і раціональний рівні. Чуттєве пізнання пов'язане із функціонуванням органів відчуття і є результатом безпосередньої взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання. І це обумовлює конкретність, індивідуальність і ситуативність отриманого знання. Раціональне пізнання досягається завдяки логічним операціям за допомогою понять, суджень, умовисновків. Власне раціональне пізнання є основою наукового або теоретичного пізнання. У пізнанні також важливу роль відіграє інтуїція, яка є проявом безсвідомого.

В юриспруденції, як науково-практичному комплексі, проявляється як чуттєве, так і раціональне та інтуїтивне пізнання: іноді важко розмежовувати їх прояви як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Інакше кажучи: і в юридичній теорії, і в юридичній практиці можуть вико-

ристовуватись ті ж форми, рівні і методи пізнання. Останні пов'язані з методологією пізнання, яка в системі «метод – методика – методологія» виступає верхнім світоглядним рівнем, який базується на вже наявних теоріях, доктринах, концепціях.

Методологію часто плутають з методикою як технологією застосування того чи іншого методу пізнання. І цікаво, що в юриспруденції цим грішать більшість теоретиків і практиків. Показовим є те, що фахівці вищого рангу в юриспруденції все ж пов'язують методологію зі світоглядним рівнем пізнання.

Методологія як термін складається з двох слів, де метод розуміється як шлях до чогось, прослідковування, дослідження, спосіб досягнення мети, сукупність прийомів й операція теоретичного чи практичного освоєння дійсності, а логос – це поняття, вчення, наука. Тобто методологія – це вчення про метод пізнання, сукупність прийомів дослідження, теорію чи концепцію, яка є основою певного методу пізнання.

В юриспруденції сьогодні щодо методології пізнання виділяються два підходи: сциєнтичний (науковий) і філософський. Перший розуміється як застосування загальнонаукових методів, таких як системний, соціологічний, кібернетичний та інші в юридичній теорії (здебільшого) і практиці. Особливо популярним такий підхід був в останній чверті ХХ ст. Застосування загальнонаукових методів певною мірою збагачувало юридичну науку, однак їх застосування сприяло поширенню думки про відособленість юриспруденції, особливо її теоретичної частини.

Філософський підхід полягає в тому, що принципи, закони і категорії філософії застосовуються для пізнання права, держави, їх ґенези, прояву, функціонування. Філософський підхід домінував у 20-х р.р. ХХ ст. Пізніше він на півстоліття був ідеологічно заборонений та замінений радянським нормативізмом. Відроджений в 70-х р.р. ХХ ст. він поєднував пізнання в юриспруденції з методом матеріалістич-

ної діалектики як універсальним, єдино вірним й ієрархічно вищим за конкретно-і загальнонаукові методи.

Тотальну критику такої методології здійснив австрійський філософ і мислитель, автор ідеї методологічного анархізму Пауль Фейерабанд [1]. У своїй головній праці «Проти методологічного примусу» він порівнює методологію з ідеологічним примусом, силою, яка є зверхньою над людиною і державою і яка мусить бути скинута з цього п'єдесталу. Він відкидає піраміду методологій і відстоює право в першу чергу вченого вибирати чи творити методологію.

Впродовж кількох років Національна академія правових наук України готувала двадцятитомну Велику українську юридичну енциклопедію. Одним з перших вийшов том «Філософія права». Так, у наведеному томі в статті, присвяченій методології правового пізнання, йдеться знову про чотири групи методів такого пізнання: філософські, загальнонаукові, окремо – наукові та спеціальні методи пізнання. Хоча не вказується про ієрархію методів, все ж із тексту і контексту випливає, що така ієрархія існує. Актуалізується питання методологічного плюралізму та методології, які є прийнятими чи рекомендованими в рамках науково-дослідних програм. Ким прийняті, так ким рекомендовані?! Чи не йдеться у наведеному контексті про повернення до старих часів, коли методологія була «прийнята» і «рекомендована»?

Крім того, виділяються концептуальний й інструментальний рівні методології правового пізнання. Концептуальний рівень охоплює парадигми, принципи, концептуальні підходи, теорії і концепції, що визначають загальний стан і спрямованість пізнання. Інструментальний рівень охоплює методи, концепти, категорії, поняття, тобто інструменти, які охоплюють евристичну функцію.

Вбачається, що наведені фрагменти трактовки методології пізнання в юриспруденції є нічим іншим як прийнятою в догматичній теорії права тенденцією все класифікувати, розкласти на полиці, втиснути в поняття і категорії. Іншими словами «забетонувати», надати незмінної форми і змісту. Справа з методологією пізнання

в юриспруденції і простіша, і складніша. Простіша в тому, що немає потреби втискувати в рамки методології те, що стосується загальних засад епістемології, неперевічених і недоведених гіпотез чи фрагментів теорій вилучених із контексту чи «притягнутих за вуха» положень природничих наук.

Складність ситуації полягає в тому, що об'єкт і предмет пізнання в юриспруденції є вторинними. Право і практика його застосування не існують першопочатково і об'єктивно як об'єкти і предмети природничих наук. У праві і практиці його застосування значну роль відіграють суб'єктивні фактори. Право (та й закони і нормативні акти) творять люди, розділені історичними, культурологічними, економічними, фінансовими, політичними та іншими межами. Звичайно проявляється еволюційна інтеграція людства. Спроба прискорити цей процес через т.з. глобалізацію закінчилася крахом. Тому коли йдеться про юриспруденцію то принаймні у західній її моделі спостерігається інтеграція, взаємодія і взаємовпливи двох класичних систем: романо-германської (континентальної) та англо-американської. Діяльність міжнародних і європейських інституцій (в т.ч. судів) є тому підтвердженням.

Україна, яка взяла курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію теж долучена до цього процесу. Як результат – юриспруденція нашої країни і в теоретичному, і в нормативному виразі та в практичній площині право- і законозастосування стає подібною до європейської та західної у цілому.

Цікавим і показовим є факт, що європейські й всі західні юристи (особливо науковці) не дуже переймаються проблемами методології (як і проблемами філософсько-правовими взагалі). Вбачається, що це зумовлено прагматизмом західної культури взагалі та юридичної зокрема. Тим не менш накопичений західними юриспруденціями досвід і знання (та особливо результати юридичної практики) потребують теоретичного переосмислення й узагальнення. Тому і прослідковується зростання інтересу юристів до філософських та теоретико-правових досліджень.

Виходимо з того, що методологія пізнання в юриспруденції є систематизованою

сукупністю філософських і наукових теорій, концептуальних ідей (моделей), методологічних принципів, парадигм і методів. Іншими словами той, хто досліджує юридичну теорію і практику може здійснювати вибір між вже наявними вченнями чи теоріями, обирати розроблені на їх базі принципи і методи пізнання та застосовувати в своїй пошуковій діяльності.

Методологій і методів, які використовуються в юридичному пізнанні, може бути дуже багато. Ніхто з дослідників чи практиків не зобов'язаний дотримуватись «загальнообов'язкових», «рекомендованих» чи «неминучих» методологій і методів. У теоретичному пізнанні дослідник сам обирає ту теорію вчення і методи, які він використовуватиме або творить методологію самостійно (якщо він на це здатний).

В юридичній практиці ситуація дещо інша (складніша). Тут необхідним є застосування історичної, логічної, компаративної, лінгвістичної та можливо деяких інших методологій, необхідних при правозастосуванні. Практика є перевіркою теоретичних концепцій і теорій. Вбачається доречним відкинути формулу «практика є критерієм істини». Практика може перевіряти істинність тих чи інших теоретичних міркувань. Але не вона єдина визначає, що є істинним, а що ні. Практика може зорієнтувати теоретичні дослідження, виставляти певні замовлення перед теорією. Але юридична практика не меншою мірою як теорія є динамічна, змінна та така, що трансформується. І тому, аби вона була більш стабільною, для неї і рекомендується використання відносно стабільних методологій.

Одночасно вбачається необхідним констатувати: немає абсолютної, єдино

вірної і назавжди даної методології пізнання в юриспруденції. Вибір методологій пов'язаних із загальним і професійним рівнем дослідника чи юриста-практика. Теоретик сам обирає методи дослідження, що ґрунтуються на певній методології. Він «розташовує» методології «по горизонталі» чи творить з них систему, використовуючи навіть методи з різних методологій.

Метод матеріалістичної діалектики має бути вилучений з пізнання в юриспруденції як помилковий. Діалектичний метод (за Г.В.Ф.Гегелем) може використовуватись у філософсько-правових чи теоретичних дослідженнях досить обережно з огляду на його надзвичайну складність. Юристи звичайно більше схильні до використання догматичної методології.

З огляду на викладене можна зробити деякі висновки про те як і які методології пізнання в юриспруденції є доцільними і корисними:

1) необхідно відмовитися від ієрархій методологій: немає методологій «вищих» і «нижчих»;

2) методології слід розташувати по «горизонталі» і використовувати їх може теоретик на власний розсуд;

3) не обов'язково обмежуватися якоюсь методологією; можна використовувати методи з різних методологій; тобто методика конкретного теоретичного дослідження може виглядати як мозаїка методів;

4) методологія як вчення потрібна юристу-досліднику чи практику як інструмент для розвитку світогляду; він не зобов'язаний ставати «правомірним» нормативістом, юс натуралістом, герменевтиком, феноменалістом, позитивістом тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Feyerabend P.K. Against Method. Outline of an anarchistic theory of knowledge. London, 1975.

НОРМИ Й ПРАВИЛА ЕТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЯК НЕОБХІДНІ СКЛАДНИКИ РОЗВИТКУ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Костюченко Олена Євгенівна,

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

Стаття присвячена дослідженню норм й правил етичної поведінки та академічної доброчесності як необхідного складника розвитку юридичної освіти. У статті наголошується, що норми й правила етичної поведінки та доброчесності таких представників юридичних професій, як адвокати, прокурори, судді, свідчать, що на рівні законодавчих приписів доброчесна поведінка є складником їхніх професійних обов'язків. Визначення й конкретизацію самих норм і правил поведінки законодавець відносить до компетенції органів самоврядування – колегіальних органів, які реалізують свої повноваження на рівні локальної нормотворчості. Наголошується, що такі норми закріплюють правила поведінки, але при цьому вони містять поняття, які не мають чіткого нормативного визначення, як-то: доброчесність, добросовісність тощо. Це певною мірою ускладнює оцінювання поведінки представників юридичних професій на предмет дотримання норм і правил етики та доброчесності, адже ці поняття є оціночними.

Відстоюється думка, що проведений аналіз норм і правил етичної поведінки та доброчесності представників юридичної професії є важливим для розуміння їх ролі у формуванні професійних якостей майбутнього правника. В процесі навчання здобувачі освіти (майбутні юристи) повинні не просто дотримуватися у своїй поведінці етичних норм і правил академічної доброчесності закладу вищої освіти, а й навчитися «будувати» своє життя, зокрема й повсякденне, на основі цих норм і правил, адже високоморальна поведінка, доброчесність тощо є необхідною умовою для реалізації своїх здібностей у юридичній професії.

Окремо наголошується, що розвиток юридичної освіти в Україні перш за все має на меті підготовку таких фахівців у галузі права, які своєю професійною діяльністю сприятимуть підвищенню довіри суспільства до держави, зокрема через утвердження верховенства права. Досягнення цієї мети неможливе без виховання у здобувачів юридичної освіти добропорядної й гідної поведінки. Формування такої поведінки здійснюється не лише через переконання в необхідності дотримання загальновизнаних норм моралі й етики, а й через регулятивний вплив локальних норм і правил етики та академічної доброчесності закладів вищої освіти на поведінку здобувачів освіти.

Ключові слова: юридична освіта, локальні норми, локальні акти, етична поведінка, доброчесність, правники, юридичні професії.

Kostiuchenko Olena. Norms and rules of ethical behavior and academic integrity as necessary components of the development of legal education in Ukraine

The article is devoted to the research of norms and rules of ethical behavior and academic integrity as a necessary component of the development of legal education. The article emphasizes that the norms and rules of ethical behavior and integrity of such representatives of legal professions as: lawyers, prosecutors and judges; testify that at the level of legislative prescriptions, the ethical and virtuous behavior is their professional duty. Regarding the norms and rules of behavior, the legislator assigns their definition and specification to the competence of self-government bodies – collegiate governing bodies, which exercising their authorities

at the level of local rule-making, detail and specify the specified rules of behavior. It is emphasized that such norms establish the rules of behavior, but they contain in their content concepts that do not have a clear normative definition, such as: integrity, good faith, etc. To some degree, this makes it difficult to evaluate the behavior of representatives of legal professions concerning the compliance with the norms and rules of ethics and integrity, because these concepts are evaluative.

It is argued that the conducted analysis of norms and rules of ethical behavior and integrity of representatives of the legal profession is important for understanding the role of norms and rules of ethical behavior and academic integrity in formation of professional qualities of a future lawyer. During the education students (future lawyers) must not only observe the ethical norms and rules of academic integrity in their behavior of the institution of higher education, but also learn to "build" their lives, in particular everyday life, based on these norms and rules. Because ethics, high moral behavior, integrity, etc. is a necessary condition for realizing one's abilities to work in the legal profession.

It is separately emphasized that the development of legal education in Ukraine is primarily aimed at training such specialists in law, who in their professional activities will contribute to increasing public trust to the state. In particular by strengthening and fortification of supremacy of the law. Achieving this goal is impossible without the formation of sustainable skills of ethical, respectable and decent behavior by students of legal education. The formation of such behavior is carried out not only due to the conviction of the need to observe generally recognized standards of morality and ethics, but also due to the regulatory influence of local norms and rules of ethics and academic integrity of higher education institutions on the behavior of students.

Key words: legal education, local norms, local acts, ethical behavior, integrity, lawyers, legal professions.

Постановка проблеми. Розвиток юридичної освіти в Україні нерозривно пов'язаний із утвердженням у державі верховенства права. При цьому формування професійної компетентності юриста не уявляється можливим за межами загальноновизнаних норм моралі та вимог доброчесності, що висувуються як на етапі підготовки правника, так і в період його професійного розвитку. Сумлінне ставлення до професійних обов'язків та високоморальна поведінка правника в процесі професійної комунікації базується на його суб'єктивному ставленні до етичних норм та доброчесності, і саме ці фундаментальні основи професійної поведінки формуються під впливом не лише загальноновизнаних цінностей, а й на основі формально визначених правил поведінки, які закріплюються переважно локальними актами підприємств, установ, організацій, де навчається й працює юрист. У зв'язку з цим виникає питання про регулятивний вплив локальних актів, у яких професійні спільноти визначають свої етичні стандарти поведінки та правила доброчесності, зокрема академічної, як базової умови для набуття професійної компетентності в межах обраної професії, спеціальності, спеціалізації.

Розв'язання означеної проблеми в цій статті ґрунтується на аналізі норм законодавства та локальних актів, що приймаються на рівні підприємств, установа, організацій, самоврядних організацій тощо. **Метою статті є** визначення ролі норм і правил етичної поведінки та академічної доброчесності у формуванні професійних якостей майбутнього правника.

Виклад основного матеріалу. Формування особистості здійснюється під час взаємодії з іншими людьми, адже тільки в певній спільноті ми можемо виконувати ті соціальні функції, які обрали для себе. Особливе місце в такій взаємодії відіграє професійна комунікація в процесі професійної діяльності. Водночас вже на етапі здобуття певного кваліфікаційного рівня в професії здобувач освіти опановує не лише фахові компетенції, а й формує цілісне уявлення про моделі професійної поведінки.

Події останніх років, що відбувалися в Україні, переконливо доводять вимогу часу щодо формування професійної компетентності фахівців у поєднанні з високоморальними якостями особистості, особливо коли йдеться про професіоналів, від яких залежить втілення принципу верховенства права в повсякденні. Своєю чергою питання доброчесності й сумлінності

юристів-практиків не може відмежовуватися від побудови й зміцнення демократичної правової української держави. Зважаючи на це, загальну проблему етики й доброчесності як складника розвитку юридичної освіти розділимо на дві підпроблеми: 1) правові можливості локальних актів та їхній регулятивний вплив на поведінку суб'єктів; 2) дотримання норм і правил етичної поведінки та доброчесності як професійний обов'язок представників юридичної професії.

Особливості сучасного суспільного життя, у якому неухильно зростає значення етичних вимог до представників різних професій, обумовили поширення практики прийняття локальних норм, де закріплюються загальні засади корпоративної та/чи професійної етики. Прикладом поширення локальних актів є сфера освіти, де здебільшого функціонують заклади державної та комунальної власності. В основі такої локальної нормотворчості лежить автономія закладів освіти, тобто «право суб'єкта освітньої діяльності на самоврядування, яке полягає в його самостійності, незалежності та відповідальності у прийнятті рішень щодо академічних (освітніх), організаційних, фінансових, кадрових та інших питань діяльності, що провадиться в порядку та межах, визначених законом» [1].

Специфіка локальних актів, як влучно зазначає Д.І. Сіроха, полягає в тому, що вони ухвалюються (розробляються) роботодавцем і працівниками або їхніми представниками й обмежені сферою їхньої дії – конкретною організацією, у якій вони ухвалені. Як наслідок, значення документів, ухвалених у самій організації, й посилення ролі договірної регламентування збільшується. Розробленням і ухваленням локальних актів сторони встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки на конкретному підприємстві. Ці акти в сучасних умовах є тією формою права, яка без ускладнених процедур ухвалення і введення в дію здатна врегулювати соціально-трудова відносини на будь-якому підприємстві й забезпечувати їхній динамічний розвиток. Це об'єктивний процес, спричинений реальними потребами життєдіяльності кожної організації. Ухваленням такого акта сторони ство-

рюють визначені правила поведінки для працівників, на яких поширюється його дія. Локальні акти визнаються державою й у разі виникнення трудових спорів беруться до уваги правоохоронними органами та судами [2, с. 49–50].

Інакше кажучи, якщо перенести моделі локального акта у сфері соціально-трудова відносин на відносини у сфері освіти, можна говорити про те, що ці акти мають аналогічні властивості, серед яких окремо необхідно виділити такі: 1) прийняття на колегіальній основі та встановлення загальнообов'язкових правил поведінки як для працівників закладу освіти, так і для її здобувачів; 2) завдяки ухваленню таких локальних актів посилення ролі автономії і створення умов для оперативного реагування на виклики, що постали перед конкретним закладом освіти; 3) вирішення спорів за участі суб'єктів, на яких поширюється дія локального акта закладу освіти, з урахуванням його положень.

Визначальним у регулятивному впливі на поведінку учасників освітнього процесу локальних актів закладів освіти, у яких закріплено норми й правила етичної поведінки та академічної доброчесності, є те, що законодавець у частинах 1 та 7 статті 42 Закону України «Про освіту» закріпив визначення поняття академічної доброчесності як сукупність етичних принципів й уповноважив заклади освіти визначати види академічної відповідальності учасників освітнього процесу (зокрема додаткові та/або деталізовані) за конкретні порушення академічної доброчесності внутрішніми положеннями, що мають бути затверджені (погоджені) основним колегіальним органом управління закладу освіти та погоджені з відповідними органами самоврядування здобувачів освіти в частині їхньої відповідальності [1].

Такий підхід свідчить, що держава визнає регулятивний вплив локальних актів закладів освіти, у яких закріплено норми й правила етичної поведінки та академічної доброчесності. Це означає, що локальна норма є правовою й закріплює конкретні правила поведінки. Вона має форму письмового припису, що виходить з колективної волі учасників освітнього процесу й вимагає певної поведінки від суб'єктів, на яких вона поширюється,

тобто є вимогою щодо поведінки учасників освітнього процесу, порушення якої породжує правові наслідки, визначені як на рівні законодавства, так і на рівні локального акта закладу освіти щодо етики та академічної доброчесності.

Отже, якщо вести мову про регулятивний вплив на поведінку здобувача освіти локальних норм щодо етики та академічної доброчесності, то можна стверджувати, що законодавство, яке наділяє колегіальні органи управління закладу освіти правом ухвалювати локальні акти в цій сфері й визначати загальнообов'язкові правила поведінки, також надає уповноваженим суб'єктам право застосовувати до порушників заходи впливу, що мають для них негативні правові наслідки.

Водночас регулятивний вплив локальних актів роботодавця, що визначають норми й правила етичної поведінки та доброчесності для юристів-практиків, перебуває в прямій залежності від організаційно-правової форми реалізації ними права на працю. Отже, локальними нормами в такому разі виступають не тільки локальні акти роботодавця в їхньому класичному розумінні, а й локальні акти, прийняті професійними об'єднаннями правників та/або органами самоврядування.

До прикладу, відповідно до пункту 1 частини 1 статті 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики [3]. Наведені положення відсилають до конкретних правил адвокатської етики, закріплених у відповідному документі. При цьому зазначені правила є не просто даниною формальностям, а виступають локальними нормами, що підлягають перегляду та вдосконаленню відповідно до вимог часу [4, 5].

Якщо виходити з широкого тлумачення локальних актів у сфері праці й охоплювати цим поняттям локальні акти, прийняті уповноваженими суб'єктами у відносинах, де присутні різні організаційно-правові форми реалізації права на працю, як-то: трудові відносини, службово-трудова відносини, незалежна професійна діяльність тощо, то варто приділити окрему увагу таким властивостям локальних актів, як:

1) підзаконний характер, можливість розвитку, уточнення й конкретизації головним чином положень законодавчих та інших нормативних актів, прийнятих у встановленому порядку компетентними органами, і неможливість суперечити централізованому регулюванню; 2) наявність елементів випереджального регулювання, спрямованого на ліквідацію прогалин у праві, пошуку адекватного варіанта правового регулювання умов праці [6, с. 282].

Інакше кажучи, реалізація права на працю незалежно від організаційно-правової форми покладає на працівника зобов'язання щодо виконання професійних обов'язків, закріплених не лише законодавством, а й локальними актами, що поширюються на них у процесі їхньої професійної діяльності, а подекуди й у побуті. Рівень деталізації етичних норм та правил доброчесної поведінки залежить не лише від компетентності уповноважених суб'єктів, які, як правило, є колективними, а й від рівня розробленості як загального, так і спеціального законодавства.

Проаналізуємо окремі положення локальних актів, які регулюють етичні правила поведінки представників юридичних професій.

Які ж правила встановлено для адвокатів і на кого вони поширюються? Правила адвокатської етики поширюються на всіх адвокатів України, адвокатів іноземних держав, що внесені до Єдиного реєстру адвокатів України, а також на адвокатів України, право на зайняття адвокатською діяльністю яких зупинено в передбаченому законом порядку, адвокатів – членів органів адвокатського самоврядування, помічників та стажистів адвокатів, інших осіб, які перебувають у трудових відносинах з адвокатом (адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням), у частині, яка стосується їхньої діяльності (стаття 2). Стаття 7 аналізованих Правил прямо пов'язує професійну діяльність адвоката з утвердженням та практичною реалізацією принципів верховенства права та законності. У статті 11 міститься положення, відповідно до якого адвокат зобов'язаний надавати професійну правничу (правову) допомогу клієнту, здійснювати його захист та представництво компетентно й добросовісно, що передбачає знання відповідних норм

права, наявність необхідного досвіду їх застосування, доскональність у врахуванні всіх обставин, що стосуються доручення клієнта та можливих правових наслідків його виконання, ретельну підготовку до виконання доручення, а стаття 12⁻¹ зобов'язує адвоката бути добропорядним, чесно та гідно виконувати свої професійні обов'язки. Під час здійснення професійної діяльності в суді, зазначається у статті 44, адвокат повинен бути добропорядним, поводити себе чесно та гідно, утверджуючи повагу до адвокатської професії. У статті 57 закріплено правила та принципи поведінки адвоката в соціальних мережах. Згідно з положеннями статті 64 органи адвокатського самоврядування контролюють дотримання Правил адвокатської етики всіма адвокатами України та адвокатами іноземних держав, які відповідно до законодавства України здійснюють в Україні адвокатську діяльність, і сприяють їх дотриманню. Положеннями статті 66 аналізованих правил закріплено норму, відповідно до якої за порушення Правил адвокатської етики до адвоката можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому чинним законодавством про адвокатуру та адвокатську діяльність, а також рішеннями З'їзду, актами Ради адвокатів України, Національної асоціації адвокатів України [5].

Усе викладене вище дає підставу для висновку, що правила адвокатської етики закріплюють загальнообов'язкові правила поведінки для адвокатів та прирівняних до них осіб у частині професійної етики. Добропорядна, чесна поведінка є професійним обов'язком адвоката. Важливо зазначити, що поведінка адвоката підлягає оцінюванню не лише у відносинах з клієнтом та під час здійснення професійної діяльності в суді чи інших органах, а й у відносинах з іншими адвокатами, у громадській, науковій діяльності, у співпраці зі ЗМІ, у використанні мережі Інтернет і, зокрема, соціальних мереж тощо. Тобто етичні вимоги стосуються не тільки професійної діяльності, а й повсякденного життя, зокрема його публічної сфери.

Водночас, незважаючи на те, що ні спеціальним законом про адвокатську діяльність, ні правилами адвокатської етики не

подається визначення таких понять, як добропорядність, чесність тощо, за порушення правил поведінки, деталізованих у локальному акті, до адвоката можуть бути застосовані заходи дисциплінарної відповідальності.

До прокурорів в Україні також висуваються вимоги щодо їхньої поведінки та доброчесності. Зокрема, у статті 3 Закону України «Про прокуратуру» закріплено норму, згідно з якою засади діяльності прокуратури ґрунтуються на верховенстві права та визнанні людини, її життя й здоров'я, честі й гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю, а також на неухильному дотриманні вимог професійної етики (пункти 1 та 10 частини 1 статті 3). Пункт 4 частини 4 статті 19 названого закону зобов'язує прокурора «додержуватися правил прокурорської етики, зокрема не допускати поведінки, яка дискредитує його як представника прокуратури та може зашкодити авторитету прокуратури», а пункт 6 частини 1 статті 43 закріплює положення про те, що прокурора може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності в порядку дисциплінарного провадження на такій підставі, як систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове грубе порушення правил прокурорської етики [7].

У Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів до принципів професійної етики та поведінки віднесено доброчесність, зразковість поведінки та дисциплінованість (стаття 4). Зміст статті 11 цього Кодексу акцентує увагу на тому, що підвищення авторитету прокуратури та зміцнення довіри громадян до неї прямо залежать від доброчесності, принциповості, компетентності, неупередженості прокурорів та сумлінного виконання ними службових обов'язків. У статті 16 до прокурорів висувається вимога дотримуватися загальноприйнятих етичних норм поведінки та бути взірцем доброчесності, вихованості й культури. В аналізованому документі також містяться вимоги щодо зовнішнього вигляду прокурора, зокрема у статті 20 закріплено таке: «...публічний характер діяльності прокурора та перебування під постійною увагою з боку суспільства покладає на нього особливі вимоги

щодо відповідного зовнішнього вигляду. Прокурор під час виконання службових обов'язків має дотримуватися ділового стилю одягу, який вирізняється офіційністю, стриманістю та акуратністю» [8]. Щодо оцінювання поведінки прокурора на предмет дотримання норм професійної етики, то таке оцінювання відповідно до статті 32 може проводитися під час дисциплінарного провадження та проведення службового розслідування. А стаття 33 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів наголошує, що дотримання вимог цього Кодексу є обов'язком, закріпленим у Законі України «Про прокуратуру». Порушення ж цього обов'язку тягне за собою відповідальність. Окремо вказується, що «в разі систематичного (два і більше разів протягом одного року) або одноразового грубого порушення правил прокурорської етики прокурора може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності» [8].

Отже, прокурор як представник юридичної професії, забезпечуючи втілення принципу верховенства права, повинен у своїй діяльності керуватися не лише приписами законодавства, а й дотримуватися норм і правил професійної етики й доброчесності. Недоброчесна поведінка може бути підставою для притягнення прокурора до відповідальності, зокрема дисциплінарної. Це свідчить, що норми й правила поведінки, закріплені локальними нормами, у разі їх порушення є підставою для настання конкретних негативних правових наслідків для прокурора.

Адвокати й прокурори не єдині представники юридичної професії, до поведінки яких висуваються певні вимоги. Так, згідно з пунктами 2 та 3 частини 7 статті 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» «суддя зобов'язаний: 2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки в будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів; 3) подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді» [9].

Деталізацію правил суддівської етики здійснено в Кодексі суддівської етики, який

за своєю правовою природою є локальним актом, що поширюється на українських суддів. Кодекс суддівської етики у статті 1 закріплює вимогу про те, що «суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення віри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду» [10]. Отже, поведінка судді нерозривно пов'язана з принципом верховенства права. У статті 20 аналізованого документа закріплено вимоги до суддів щодо поведінки в соціальних мережах, на Інтернет-форумах та щодо спілкування в мережі Інтернет, відповідно до яких суддя може розміщувати, коментувати лише ту інформацію, використання якої не завдає шкоди авторитету судді та судової влади. Водночас у статті 4 зазначено таке: «порушення правил етичної поведінки, встановлених цим Кодексом, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та визначати ступінь їх вини» [10].

Отже, Кодекс суддівської етики, визначаючи норми й правила етичної поведінки, на відміну від Правил адвокатської етики та Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів, безапеляційно наголошує на тому, що порушення суддею виключно правил етичної поведінки не є підставою для дисциплінарної відповідальності. Така відмінність, на наше переконання, обумовлена правовим статусом судді, адже законодавство й локальні акти не повинні створювати умов для посягання на його незалежність, зокрема й через тиск на суддю на підставі оціночних суджень про його етичну чи неетичну поведінку. Водночас оцінювання поведінки судді в контексті етичних норм і правил здійснюється через суддівське самоврядування, де й може бути здійснено максимально об'єктивно.

Наведені вище норми й правила етичної поведінки та доброчесності таких представників юридичних професій, як адвокати, прокурори, судді, свідчать, що на рівні законодавчих приписів доброчесна поведінка є складником їхніх професійних обов'язків. Визначення й конкретизацію

самих норм і правил поведінки законодавець відносить до компетенції органів самоврядування – колегіальних органів, які реалізують свої повноваження на рівні локальної нормотворчості. Водночас необхідно зазначити, що такі норми закріплюють правила поведінки, але при цьому вони містять поняття, які не мають чіткого нормативного визначення, як-то: доброчесність, добросовісність тощо. Це певною мірою ускладнює оцінювання поведінки представників юридичних професій на предмет дотримання норм і правил етики та доброчесності, адже ці поняття є оціночними. Водночас варто наголосити, що повністю уникнути оціночних понять у таких нормах і правилах неможливо. Саме тому оцінювання поведінки на предмет дотримання чи порушення означених норм здійснюється колегіально представниками цієї професії (колегами), що, на наше переконання, значною мірою мінімізує упереджене ставлення до особи, стосовно якої розглядається питання про порушення норм і правил етичної поведінки та доброчесності.

За результатами проведеного аналізу норм і правил етичної поведінки та доброчесності представників юридичної професії для розуміння їх ролі у формуванні професійних якостей майбутнього правника можна зробити висновок, що в процесі навчання здобувачі освіти (майбутні юристи) повинні не просто дотримуватися у своїй поведінці етичних норм і правил академічної доброчесності закладу вищої освіти, а й навчитися «будувати» своє життя, зокрема й повсякденне, на основі

цих норм і правил, адже високоморальна поведінка, доброчесність тощо є необхідною умовою для реалізації своїх здібностей у юридичній професії.

Висновки. Розвиток юридичної освіти в Україні перш за все має на меті підготовку таких фахівців у галузі права, які своєю професійною діяльністю сприятимуть підвищенню довіри суспільства до держави, зокрема через утвердження верховенства права. Досягнення цієї мети неможливе без виховання у здобувачів юридичної освіти добропорядної й гідної поведінки. Важливо, що формування такої поведінки здійснюється не лише через переконання в необхідності дотримання загальноновизнаних норм моралі й етики, а й через регулятивний вплив локальних норм і правил етики та академічної доброчесності закладів вищої освіти на поведінку здобувачів освіти. Той факт, що вже на етапі навчання порушення зазначених норм і правил тягне за собою настання негативних наслідків, вселяє в них усвідомлення невідворотності відповідальності. Формування професійної компетентності студента-правника у поєднанні зі стійкими навичками корегування своєї поведінки відповідно до норм і правил етичної поведінки та академічної доброчесності підвищує загальний рівень їхньої професійної культури та готує їх до гідного професійного життя. Отже, можемо впевнено стверджувати, що розвиток юридичної освіти, зокрема на основі норм і правил етичної поведінки та академічної доброчесності, є нагальною вимогою часу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
2. Сіроха Д. І. Локальні нормативно-правові акти: сутність та соціальне призначення *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 41 том 2. С. 47–50.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. *Відом. Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
4. Правила адвокатської етики, затверджені Установчим З'їздом адвокатів України від 17.11.2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003418-12?find=1&text=доброчес#Text>
5. Правила адвокатської етики, затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року 09 червня 2017 року зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 2019 року 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#n4>

6. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 11 : Трудове право / редкол. С. М. Прилипко (голова), М. І. Іншин (заст. голови), О. М. Ярошенко та ін. ; Нац. акад. прав. наук. України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. 776 с.

7. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII. *Відом. Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12.

8. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017. зі змінами від від 21.12.2018, від 28.08.2021, від 28.02.2023. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/vseukrayinska-konferenciya-prokuroriv>

9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. *Відом. Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

10. Кодекс суддівської етики. Рішення XI чергового з'їзд суддів України від 22.02.2013. *Вісн. Верховного суду України*. 2013. № 3. С. 27.

БІНАРНЕ ЗАНЯТТЯ ЯК ІННОВАЦІЙНА ФОРМА ПРОВЕДЕННЯ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПРАВНИКІВ

Красицька Лариса Василівна,

доктор юридичних наук, професор,
в. о. завідувача відділу науково-правових експертиз
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

У статті проаналізовано особливості проведення бінарного заняття як інноваційної форми проведення лекційних занять при підготовці правників. Визначено, що бінарна лекція (лекція-дует) в освітньому процесі при підготовці правників – це лекція, яка одночасно проводиться двома фахівцями, зокрема викладачами двох різних галузевих дисциплін одного закладу вищої освіти, викладачами однієї навчальної дисципліни різних закладів вищої освіти, науково-педагогічним працівником і науковим співробітником, представниками двох різних наукових шкіл, науково-педагогічним працівником і практиком, який застосовує правові норми в своїй професійній діяльності, прихильником і противником тієї чи іншої концепції тощо.

Доведено, що при проведенні бінарного заняття важливим є започаткування нестандартних підходів до проведення заняття, підтримка дискусії серед здобувачів вищої юридичної освіти, залучення до процесу обговорення якнайбільшої кількості здобувачів вищої юридичної освіти. При цьому бінарна лекція не може бути майданчиком для нав'язування певного погляду на вирішення проблемної ситуації, тільки толерантність та співіснування різноманітних поглядів і думок сприятимуть досягненню мети заняття.

Обґрунтовано, що перевагами бінарної лекції є: підвищення мотивації до навчання у здобувачів вищої юридичної освіти; актуалізація наявних у студентів знань, вмінь та навичок; формування критичного мислення шляхом співставлення інформації з двох джерел; розвиток критичного мислення, що базується на здатності вільно оперувати понятійними категоріями в сфері права; виокремлення аргументів для формування власної правової позиції; набуття навичок вести дискусію; набуття навичок ораторського мистецтва; оцінка і синтез нових та комплексних ідей, розв'язання актуальних проблем; розширення та переоцінка вже існуючих знань і професійної практики тощо.

Ключові слова: правник, бінарне заняття, інноваційні форми, освітній процес, вища юридична освіта, викладання цивільного та сімейного права.

Krasytska Larysa. Binary study session as an innovative form of holding lectures while training lawyers

The author of the article has analyzed specific features of holding a binary study session as an innovative form of conducting lectures while training lawyers. It has been determined that a binary lecture (lecture-duet) within educational process while training lawyers is a lecture held simultaneously by two experts, in particular, by teachers of two different branch disciplines of one higher educational institution, teachers of the same academic discipline of different higher educational institutions, a scientific and pedagogical employee and a researcher, representatives of two different scientific schools, a scientific and pedagogical employee and a practitioner who applies legal norms in his / her professional activity, a supporter and an opponent of a concept, etc.

It has been proved that initiation of non-standard approaches for holding a study session, supporting the discussion among students of higher legal education, involving the largest number of students of higher legal education into the discussion process is very important when conducting a binary study session. At the same time, a binary lecture cannot be a platform

for imposing a certain point of view on solving a problem situation; tolerance and coexistence of various points of view and opinions will contribute to the achievement of the study session's purpose.

It has been substantiated that the advantages of a binary lecture are: increasing the motivation to study among students of higher legal education; actualization of students' knowledge, skills and abilities; formation of critical thinking by comparing information from two sources; development of critical thinking based on the ability to freely operate conceptual categories in the law area; distinguishing arguments for the formation of own legal position; acquisition of discussion skills; acquisition of the art of rhetoric skills; assessment and synthesis of new and comprehensive ideas, solving current problems; expansion and reassessment of already existing knowledge and professional practice, etc.

Key words: a lawyer, binary study session, innovative forms, educational process, higher legal education, teaching of civil and family law.

Постановка проблеми. На сьогодні українським суспільством вотребуване реформування багатьох сфер суспільного життя, в тому числі й вищої освіти і, зокрема, вищої юридичної освіти. Процес підготовки правників в Україні постійно привертає до себе увагу з боку законодавця, юристів-практиків, науково-педагогічних працівників та інших учасників освітнього процесу. Розвиток інформаційного суспільства створив такі можливості одержання інформації всіма учасниками освітнього процесу, що використання викладачем традиційних форм організації освітнього процесу вже повністю не відповідає потребам здобувачів вищої освіти. Підвищити мотивацію до навчання у здобувачів вищої юридичної освіти можна за допомогою використання інноваційних форм проведення занять, наприклад, бінарних.

Стан дослідження. В українській науковій літературі питання проведення бінарних занять в більшості своїй досліджуються педагогічними працівниками [1; 2], хоча правники приділяють належну увагу формам організації освітнього процесу [3; 4; 5]. Зважаючи, що особливості проведення бінарних занять при підготовці правників є малодослідженими, потребує більш ретельного розгляду питання організації та проведення бінарних лекцій в освітньому процесі правників.

Метою статті є визначення особливостей проведення бінарного заняття як інноваційної форми проведення лекційних занять при підготовці правників.

Виклад основного матеріалу. Проєкт Концепції розвитку юридичної освіти передбачає активне впровадження в освітній процес інноваційних форм та методів

навчання: кейсів, навчальних судових засідань тощо; долучення представників правничих спільнот до викладання окремих курсів чи проведення занять для здобувачів юридичної освіти тощо [6].

Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко наголошують на тому, що в сучасних умовах розвитку й поширення новітніх інформаційних технологій важко уявити доцільність збереження архаїчних поглядів на традиційні форми навчання студентів-юристів. Насамперед варто звернути увагу на те, з якими запитами приходить на юридичний факультет або в юридичний заклад вищої освіти сьогоднішній студент. Які його справедливі очікування? Мабуть, не викликає сумнівів, що він мріє стати хорошим фахівцем – кваліфікованим, вотребуваним, наповненим міцними знаннями й практичними навичками правником, який готовий на практиці працювати суддею, адвокатом, прокурором, консультантом. На юридичний факультет ідуть амбітні молоді люди, які хочуть проявити себе, мають бажання й насагу побудувати успішну кар'єру [7, с. 13]. Завдання викладача – насамперед через свої лекції цілеспрямовано впливати на формування у студентів загальних і спеціальних компетентностей із метою якнайкраще підготувати їх до професійної діяльності. З огляду на зазначене лекції повинні бути різними, і це залежить передусім від типу лекції [7, с. 18].

У цьому контексті варто зазначити, що проведення бінарної лекції якраз є одним із чинників, що сприяє підвищенню мотивації до навчання у здобувачів вищої юридичної освіти, та є однією з інноваційних форм проведення лекційних занять при підготовці правників.

Сучасний тлумачний словник української мови містить таке тлумачення терміну «бінарний»: бінарний (лат. *binarius*) – який складається з двох частин, елементів; подвійний [8, с. 58].

Н. І. Мачинська, С. С. Стельмах зазначають, що практикується бінарна лекція (лекція-дует), яку читають два лектори одночасно. Тут моделюються реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома фахівцями. Наприклад, представниками двох різних наукових шкіл, теоретиком і практиком, прихильником і противником тієї чи іншої концепції тощо. ... Окрім того, цей різновид лекції є продовженням і розвитком проблемного викладу матеріалу в діалозі двох викладачів. Для цього необхідно, щоб: діалог викладачів демонстрував культуру дискусії, спільного вирішення проблеми; втягував в обговорення студентів, спонукав їх задавати питання, висловлювати свою точку зору. Переваги такої лекції: актуалізація наявних у студентів знань, необхідних для розуміння діалогу та участі в ньому; створюється проблемна ситуація, розгортаються системи доказів тощо; наявність двох джерел змушує порівнювати різні точки зору, робити вибір, приєднуватися до тієї чи іншої з них, формувати свою; виробляється наочне уявлення про культуру дискусії, способи ведення діалогу спільного пошуку і прийняття рішень; виявляється професіоналізм педагога, розкриваючи яскравіше і глибше його особу. Підготовка до лекції такого типу передбачає попереднє обговорення теоретичних питань плану лекції ведучими, до яких висувуються певні вимоги: наявність інтелектуальної та особистісної сумісності; володіння розвинутими комунікативними вміннями; наявність швидкої реакції і здатності до імпровізації [1, с. 28–29].

Бінарне заняття має на меті здійснення узагальнення і систематизації наявних знань, забезпечення цілісного сприйняття навчального матеріалу. При цьому інтеграція представляє собою об'єднання для одержання якісно нових результатів, які відрізняються від результатів окремого застосування способів, методів і прийомів. В освітньому процесі інтеграція передбачає органічне сполучення матеріалів окремих дисциплін, зусиль і знань декіль-

кох спеціалістів різного профілю в межах одного заняття [2, с. 331].

Підготовка правників має свої особливості, обумовлені тим, що здобувачі вищої юридичної освіти вивчають як галузеві дисципліни (конституційне право, цивільне право, трудове право, кримінальне право тощо), так й загальні теоретичні дисципліни (філософія права, теорія права і держави тощо), що має враховуватися при проведенні бінарної лекції, зокрема, при визначенні фахівців, які читатимуть бінарну лекцію, при обранні теми бінарної лекції. Так, при проведенні бінарного заняття з теорії права та держави становитиме інтерес читання лекції двома викладачами -представниками різних наукових шкіл або викладачем теорії права та викладачем галузевої дисципліни цього ж закладу освіти, наприклад, питання дії законодавства у часі доцільно розглянути з конкретними прикладами, наприклад, з сімейного права, враховуючи, що законодавець змінював підходи у правовому регулюванні сімейних відносин, зокрема щодо визначення права власності на житло, набуте одним із подружжя під час шлюбу внаслідок приватизації державного житлового фонду, тощо. Перехід від теоретичних положень «дії закону у часі» до конкретних прикладів, особливо, якщо другий викладач продовжує думку першого, показує, як в правозастосовній діяльності застосовувати відповідні норми права до конкретної життєвої ситуації.

Отже, можна визначити, що бінарна лекція (лекція-дует) в освітньому процесі при підготовці правників – це лекція, яка одночасно проводиться двома фахівцями, зокрема викладачами двох різних галузевих дисциплін одного закладу вищої освіти, викладачами однієї навчальної дисципліни різних закладів вищої освіти, науково-педагогічним працівником і науковим співробітником, представниками двох різних наукових шкіл, науково-педагогічним працівником і практиком, який застосовує правові норми в своїй професійній діяльності, прихильником і противником тієї чи іншої концепції тощо.

При проведенні бінарного заняття важливим є започаткування нестандартних підходів до проведення заняття, підтримка дискусії серед здобувачів вищої юридичної

освіти, залучення до процесу обговорення якнайбільшої кількості здобувачів вищої юридичної освіти. При цьому бінарне заняття не може бути майданчиком для нав'язування певного погляду на вирішення проблемної ситуації, тільки толерантність та співіснування різноманітних поглядів і думок сприятимуть досягненню мети заняття [9, с. 42]. Важливо обрати таку тему заняття, яка має не тільки теоретичне значення, а й практичну спрямованість, тоді участь практичного працівника у проведенні заняття буде ефективною. Особливу зацікавленість у здобувачів вищої юридичної освіти викликають проблемні питання, щодо вирішення яких відсутня усталена судова практика. Тому розгляд на бінарному занятті цих питань з аналізом обґрунтованих позицій двох викладачів сприятиме формуванню власного аргументованого погляду на певну проблему [9, с. 41–42].

Так, О. С. Олійник зазначає, що курсантам завжди цікаво дізнатись під час викладання такої дисципліни як «Кримінальне право. Особлива частина» яким чином повинна бути доведена вина встановленої особи у вчиненні того чи іншого кримінального правопорушення (злочину), які сліди і де само необхідно шукати на місці вчинення злочину, кого необхідно опитати в першу чергу, яка процедура затримання особи, яка підозрюється в окремому виду злочинів тощо. Виникнення таких питань є закономірним та передбачуваним, але відповіді на такі питання викладач з «Кримінального права» не в змозі, бо вказані питання виходять за межі його галузевих знань. Мета ж бінарного заняття – створити умови мотиваційного практичного застосування знань, навичок та вмінь і надати можливість студентам побачити результативність своєї роботи, наприклад при вирішенні практичних завдань [10, с. 59–60].

Дійсно, бінарна лекція, проведена викладачем та юристом-практиком дозволить студентові актуалізувати свої знання, вміння та навички в сфері права, критично оцінити надану інформацію шляхом її співставлення, визначити власні аргументи щодо формування правової позиції, визначити дискусійні питання, проаналізувати структуру лекції, особливості викладення

певних поглядів та положень нормативно-правових актів лекторами, що сприятиме набуттю і удосконаленню навичок ораторського мистецтва, розширенню та переоцінці вже існуючих знань і професійної практики.

Читання бінарних лекцій з галузевих правових дисциплін також є доцільним, якщо лекцію читає викладач дисципліни, предмет якої складає матеріальне право, та викладач дисципліни, предмет якої складає процесуальне право. Наприклад, під час вивчення теми з проблемних питань договірного права з навчальної дисципліни «Проблеми цивільного права» для здобувачів вищої освіти становитиме інтерес визначення одночасно питання щодо юрисдикції спорів, які виникають щодо укладення, зміни, розірвання, виконання договору або визнання його недійсним, визначення ефективного способу захисту порушених прав, розрахунку судового збору тощо. Все це сприятиме практичній спрямованості освітнього процесу підготовки правників, підвищенню мотивації здобувачів освіти до навчання, формуванню практичних навичок та вмінь.

Висновки. Таким чином, бінарна лекція (лекція-дует) в освітньому процесі при підготовці правників – це лекція, яка одночасно проводиться двома фахівцями, зокрема викладачами двох різних галузевих дисциплін одного закладу вищої освіти, викладачами однієї навчальної дисципліни різних закладів вищої освіти, науково-педагогічним працівником і науковим співробітником, представниками двох різних наукових шкіл, науково-педагогічним працівником і практиком, який застосовує правові норми в своїй професійній діяльності, прихильником і противником тієї чи іншої концепції тощо.

Вбачається за доцільне поширювати практику проведення бінарних лекцій в освітньому процесі правників, що сприятиме підвищенню мотивації до навчання у здобувачів вищої юридичної освіти; актуалізації наявних у студентів знань, вмінь та навичок; формуванню критичного мислення шляхом співставлення інформації з двох джерел; розвитку критичного мислення, що базується на здатності вільно оперувати понятійними категоріями

в сфері права; виокремленню аргументів для формування власної правової позиції; набуттю навичок вести дискусію; набуттю навичок ораторського мистецтва; оцінці і синтезу нових та комплексних ідей, розв'язанню актуальних проблем; розширенню та переоцінці вже існуючих знань і професійної практики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мачинська Н. І., Стельмах С. С. Сучасні форми організації навчального процесу у вищій школі: навчально-методичний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 180 с.
2. Тюріна В., Данченко І. Бінарні заняття як інноваційна форма організації навчання у закладах вищої освіти України. *Scientific Collection «InterConf», (96): with the Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference «Scientific Community: Interdisciplinary Research»* (January 26-28, 2022). Hamburg, Germany: Busse Verlag GmbH, 2022. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/18191> (дата звернення: 10.04.2023).
3. Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та інші. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 248 с.
4. Забезпечення практикоорієнтованості навчання юристів як невід'ємна складова реформи юридичної освіти: матеріали Круглого столу (м. Одеса, 20 травня 2021 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. 88 с.
5. Підвищення якості викладання галузевих юридичних дисциплін: збірник матеріалів круглого столу, (м. Київ, 7 жовтня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 92 с.
6. Проект Концепції розвитку юридичної освіти. URL: <http://kno.rada.gov.ua/fsview/75465.html> (дата звернення: 10.04.2023).
7. Кузнецова Н. С., Хоменко М. М. Особливості підготовки та проведення лекційних занять. *Удосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін : науково-практичний посібник / Н. С. Кузнецова, М. М. Хоменко, А. Б. Гриняк та інші. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 9–25.*
8. Сучасний тлумачний словник української мови: 60 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Х. : ВД «ШКОЛА», 2008. 832 с.
9. Красицька Л. В. Бінарне заняття як інноваційний метод викладання в умовах дистанційного навчання. *Забезпечення практикоорієнтованості навчання юристів як невід'ємна складова реформи юридичної освіти: матеріали Круглого столу (м. Одеса, 20 травня 2021 р.). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. С. 39–42.*
10. Олійник О. С. Особливості методів та способів викладання юридичних дисциплін в сучасних умовах. *Підвищення якості викладання галузевих юридичних дисциплін: збірник матеріалів круглого столу, (м. Київ, 7 жовтня 2021 р.). Київ : Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. С. 59–60.*

УДК 347.65/.68:378.147.091.33-027.22](477)
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.16>

ОСНОВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «СПАДКОВЕ ПРАВО»

Кухарев Олександр Євгенович,

доктор юридичних наук, професор,
в.о. провідного наукового співробітника
відділу приватноправових досліджень

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України

Стаття присвячена удосконаленню викладання навчальної дисципліни «Спадкове право». У роботі окреслено та проаналізовано два напрями удосконалення викладання цієї дисципліни.

Методологічний напрям зумовлений особливостями спадкового права як елемента системи приватного права та визначає засади, на яких має ґрунтуватися викладання відповідної навчальної дисципліни: а) спадкове право за своїм призначенням у системі цивільно-правових норм, а також за обсягом правового матеріалу виходить за межі звичайних уявлень про правовий інститут і фактично є підгалуззю цивільного права; б) пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом: воля особи тут первинна, а роль заповіту зводиться до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон; в) спадковий договір не регулює спадкових правовідносин, є договором на випадок смерті, а не договором про спадкування. Норми глави 90 Цивільного кодексу України складають інститут зобов'язального, а не спадкового права. Через це спадковий договір недоцільно вивчати в межах курсу «Спадкове право».

Практичний напрям пов'язаний з освітнім процесом з огляду на його практичну спрямованість. Проблему істотного розриву між юридичною освітою і правозастосовною діяльністю пропонується розв'язувати шляхом застосування таких засобів забезпечення практикоорієнтованості викладання навчальної дисципліни «Спадкове право»: а) впровадження кейс-методу навчання; б) створення на базі закладів вищої освіти юридичних клінік та активне залучення здобувачів вищої освіти до їх роботи; в) долучення до навчального процесу представників правничих спільнот у формі проведення бінарних занять.

Ключові слова: спадкове право, спадкові правовідносини, навчальна дисципліна, реформування юридичної освіти, практикоорієнтованість освітнього процесу, юридична клініка.

Kukhariev Olexandr. Main areas for improving teaching of "Inheritance Law" academic subject

The article is focused on improving the teaching of "Inheritance Law" academic subject. The author of the paper has outlined and analyzed two areas for improving the teaching of this subject.

The methodological area is conditioned by the peculiarities of inheritance law as an element of the system of private law and determines the principles, which are the basis for the teaching of the relevant academic subject: a) inheritance law goes beyond ordinary ideas about the legal institute according to its intended purpose within the system of civil norms, as well as according to the volume of legal material and actually is the sub-branch of civil law; b) the priority of inheritance under a will over intestacy: the will of a person is primary, and the role of the will is to regulate civil legal relations, which essentially replaces the law; c) inheritance agreement does not regulate hereditary legal relations, it is an agreement in case of a death, but not an agreement for estate of decedent. The norms of Chapter 90 of the Civil Code of Ukraine make up the institution of obligatory law, but not inheritance law. That is the reason why it is inappropriate to study the inheritance agreement within the "Inheritance Law" academic course.

The practical area is related to the educational process in view of its practical orientation. The problem of a significant gap between legal education and law-enforcement activities is offered to be solved by applying such means of ensuring the practical orientation of teaching "Inheritance Law" academic subject: a) introduction of a case method of training; b) creation of legal clinics in higher educational institutions and active involvement of higher education seekers to work in such clinics; c) involvement of representatives of legal communities into the educational process in the form of binary study session.

Key words: inheritance law, hereditary legal relations, academic subject, legal education reforming, practical orientation of educational process, legal clinic.

Освіта належить до найважливіших напрямів державної політики. Висока якість юридичної освіти – одна з невід’ємних ознак успішного демократичного суспільства. Питання реформування вищої юридичної освіти традиційно перебувають у полі зору наукової спільноти. При цьому останнім часом освітній процес зазнає суттєвого впливу таких чинників, як повномасштабна військова агресія, запровадження дистанційної форми навчання в умовах пандемії COVID-19, євроінтеграційні процеси України. Крім того, на сучасному етапі розвитку суспільства здійснюється динамічне переформатування парадигми людської життєдіяльності, що змінює структуру юридичної професії, замінюючи імператив потреб у сталих правничих професіях, юристах-правоохоронцях і юристах-управлінцях на юристів-радників, юристів-новаторів і юристів-реформаторів [1, с. 23.]

Наведені обставини вимагають постійного вдосконалення викладання галузевих юридичних дисциплін.

Забезпечення якісної підготовки юристів було предметом дослідження провідних українських учених, зокрема, Н.С. Кузнецової, О.О. Кота, А.С. Довгерта, В.М. Коссака, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Р.А. Майданика, Р.А. Стефанчука, І.Р. Калаура, С.О. Погрібного, В.В. Комарова, А.Б. Гриняка, Л.В. Красицької, М.М. Хоменка, В.В. Носіка, О.Є. Костюченко, Н.В. Міловської та інших. Наукові доробки названих авторів мають важливе значення для удосконалення правничої освіти та стосуються питань, пов’язаних, зокрема, із: осучасненням організації та викладання цивілістичних дисциплін; особливостями підготовки та проведення лекційних і практичних занять; правовим забезпеченням дотримання академічної доброчесності учасниками освітнього процесу; викладанням окремих галузевих юридичних дисциплін.

Одним із важливих елементів системи приватного права є спадкове право, а тому відповідний навчальний курс запроваджений у багатьох закладах вищої освіти, що здійснюють підготовку здобувачів за спеціальністю 081 «Право».

Сфера спадкових правовідносин належить до однієї з найбільш розроблених у правовій доктрині. Так, ціла низка наукових праць присвячена сутності спадкових правовідносин, об’єктам спадкування, здійсненню спадкоємцями прав на прийняття спадщину та відмову від її прийняття, окремим видам заповідальних розпоряджень тощо. Водночас особливості викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» у контексті підвищення якості підготовки професійних правників не виступали предметом спеціальних наукових досліджень, залишаються terra incognita та потребують окремої уваги.

Метою даної статті є виявлення та аналіз основних напрямів удосконалення викладання навчальної дисципліни «Спадкове право».

Слід зважати, що підготовка професійного правника не повинна зводитися до вивчення текстів законів та інших нормативних актів. У сучасному світі університети втратили монополію на знання, інформацію (нормативно-правові акти, судову практику, підручники, посібники, коментарі, аналітику) можна легко отримати з всесвітньої мережі Інтернет. Через це визначальну роль у підготовці майбутнього юриста має відігравати не інформаційний, а методологічний підхід до навчання, за яким звернення до законодавства набуває допоміжного, а не пріоритетного значення. Як зазначає І.В. Спасибо-Фатєєва, необхідність роботи із законодавством та його застосування не треба ні перебільшувати, ні применшувати. Перше може призвести до перекосу суто в бік коментування законодавства,

друге ж вихолощує практичне значення цивілістичних категорій і принципів, які через це можуть сприйматися студентами лише умоглядно, відірвано від реальності й тому майже непотрібними [2, с. 264].

На мою думку, удосконалення викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» слід здійснювати у двох напрямках – методологічному та прикладному.

Методологічний напрям зумовлений особливостями спадкового права, яке за своєю юридичною природою і функціональним призначенням спрямоване на регулювання суспільних відносин, що виникають внаслідок переходу прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Одним з питань, що потребує вирішення в межах цього напрямку, є місце спадкового права в системі приватного права, що залишається дискусійним у правовій доктрині та зводиться до трьох основних позицій: спадкове право є підгалуззю цивільного права [3, с. 9], його інститутом [4, с. 4], [5, с. 5], або одночасно й інститутом, і підгалуззю цивільного права [6, с. 29, 30].

Аналіз книги 6 Цивільного кодексу України (далі за текстом – ЦК) дає підстави стверджувати, що спадкове право є підгалуззю цивільного права. Підгалузь права визначається як певна сукупність (об'єднання) правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права. Як цілісне утворення підгалузь права регулює специфічне коло відносин у межах сфери правового регулювання відповідної галузі права, яка характеризується правовою уособленістю [7, с. 250].

Спадкове право за своїм призначенням у системі цивільно-правових норм, а також за обсягом правового матеріалу виходить за межі звичайних уявлень про правовий інститут і фактично є структурованою підсистемою, підгалуззю цивільного права. Особливість такої підгалузі зумовлюється специфікою спадкових правовідносин, виникнення яких зумовлене смертю фізичної особи або оголошенням її померлою. Утім спадкове право не обмежується регулюванням виключно спадкових відносин, хоча останні й становлять його ядро. В межах книги 6 ЦК визначаються й інші

відносини, що не належать до спадкових, оскільки передують факту відкриття спадщини (зокрема, відносини зі складення та посвідчення заповіту).

Спадкове право встановлює багато юридичних категорій, невластивих іншим елементам системи цивільного права (спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, заповідальний відказ, спадкова трансмісія та ін.).

Нарешті, слід вказати, що спадкове право має й власні підгалузеві принципи, значення яких полягає в тому, що вони на доповнення до галузевих принципів цивільного права виражають особливості підгалузі. Основними принципами спадкового права є: принцип універсального правонаступництва; принцип свободи заповіту; принцип соціальної справедливості [8, с. 163–167].

Таким чином, спадкове право є підгалуззю цивільного права, що має враховуватися при складанні тем, а також робочих програм відповідного курсу.

Важливою методологічною засадою спадкового права є співвідношення свободи особи стосовно розпорядження своїм майном на випадок смерті та приписів закону про спадкування. Аналіз новітньої правової доктрини та цивільного законодавства свідчить про пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом. Воля особи тут первинна, а норми інституту спадкування за законом застосовуються за відсутності заповіту або неохоплення ним усієї спадщини, тобто мають додаткове значення.

Причина цього криється не лише у технічному розміщенні норм, що регулюють спадкування за заповітом, перед інститутом спадкування за законом, на чому, до речі, часто наголошується в юридичній літературі, коли йдеться про пріоритет спадкування за заповітом. Принципове значення має збільшення законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене розширенням переліку видів заповітів і розпоряджень, що становлять його зміст, наданням можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, деталізацією відносин з виконання заповіту. Оскільки динаміка спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за

життя у передбаченому законом порядку, роль заповіту зводиться до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон.

При викладанні навчальної дисципліни «Спадкове право» в межах окремої теми вивчається спадковий договір. Водночас інститут спадкового договору, незважаючи на структурне розміщення у книзі 6 ЦК, не регулює спадкових правовідносин. Цей договір сконструйований за принципами договору довічного утримання (догляду). При переході права власності на майно, визначене таким договором, не застосовуються норми спадкового права, а відповідне майно не набуває статусу спадкового. Очевидно, що спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування, а його назву можна пояснити двома аспектами. По-перше, виникнення у набувача права власності на майно, що є предметом цього договору, пов'язане з моментом смерті відчужувача. По-друге, на набувача може бути покладений обов'язок виконання певних дій і після смерті відчужувача.

На думку Ю.О. Заїки доцільно змінити легальну назву цього договору і розмістити його після договорів довічного утримання (догляду) і ренти, розглядаючи як самостійний договір у системі цивільного права, оскільки, на відміну від наведених договорів, мета відчужувача полягає не в набутті від набувача утримання за життя, а у вчиненні набувачем певних дій майнового чи немайнового характеру за плату у вигляді певного майна [3, с. 144].

Отже, спадковий договір є інститутом зобов'язального, а не спадкового права, а тому вивчення відповідної теми в межах навчальної дисципліни «Спадкове право» видається спірним.

Прикладний напрям удосконалення викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» пов'язаний із практичною спрямованістю освітнього процесу. Важливо врахувати, що спадкові правовідносини вивчаються в межах спеціальної частини курсу «Цивільне право України», а тому здобувачі вищої освіти мають загальне уявлення про сферу спадкування. Ось чому, розкриваючи теми дисципліни «Спадкове право», акцент слід зробити на практичній складовій. Україн-

ські автори неодноразово наголошували на відірваності сучасної правничої освіти від реальних потреб суспільної практики, надмірної теоретизації та догматизації цієї освіти, зведення її переважно до нагромадження студентами недостатньо системних знань про позитивне право та одночасна з цим недооцінка практичної підготовки майбутніх правників [9, с. 47]. Більш того, О.О. Кот виокремлює проблему, яка полягає в тому, що навчання в юридичних вишах по суті не передбачає надання студентам практичних навичок на рівні, достатньому для використання своїх знань після отримання диплома про вищу освіту [10, с. 132].

У цьому аспекті слід погодитися з позицією Н.С. Кузнецової про те, що форми набуття практичних навичок дотепер не стали популярним явищем і працюють фактично в розріз з навчальним процесом [11, с.71].

Відповідно до Проекту концепції розвитку юридичної освіти, проблемою, яка потребує розв'язання, є невідповідність змісту юридичної освіти і якості підготовки в правничих школах сучасним вимогам ринку праці та викликам, що стоять перед сучасним демократичним суспільством. Причинами цієї проблеми визначені, серед іншого: неготовність багатьох науково-педагогічних колективів правничих шкіл до впровадження сучасних технологій навчання та вимог до оцінювання результатів навчання здобувачів освіти; відсутність або недостатність практичної складової у більшості освітніх програм підготовки правників і складнощами системного залучення правників-практиків до викладання права [12].

Проблема істотного розриву між юридичною освітою і правозастосовною діяльністю під час викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» може бути розв'язана шляхом застосування засобів забезпечення практикоорієнтованості.

1. Впровадження кейс-методу навчання. В основу кейс-методу покладений принцип прецеденту, де здобувачам вищої освіти подається ситуація, максимально наближена до реальної. Цей метод відрізняється від інших методів навчання тим, що кейсові завдання містять описи реальних практичних ситуацій, що вимагають

вирішення. Часто здобувачам вищої освіти пропонуються альтернативні способи вирішення практичної проблеми, і для спеціалістів юридичного профілю такий підхід є максимально наближеним до юридичної практики, де в процесі виникнення спору між сторонами кожна з них має свій варіант вирішення проблеми, але віднайти потрібно той, що відповідає законодавству [13, с. 36]. У кейсі може описуватися ситуація, яка ілюструє правову проблему, зумовлену недосконалістю законодавчої техніки, прогалинами у правовому регулюванні того чи іншого виду цивільних правовідносин або неоднозначністю судової практики. Як правило, за такої технології проблема чітко визначена й відповідна інформація подається студентам. Головне завдання, виходячи з окресленої проблеми й наданої інформації – розробити і прийняти правильне рішення [14, с. 344]

Використання кейс-методу під час викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» дає змогу застосувати набуті теоретичні знання у розв'язанні практичних завдань, сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти аналітичних умінь, розвитку аргументації, удосконаленню застосування правових норм під час роботи над конкретною фабулою, стимулює слухачів до комунікації між собою. Фабула може охоплювати конкретні ситуації, пов'язані з визнанням заповіту недійсним, визначенням спадкоємцю додаткового строку для прийняття спадщини, зміною черговості одержання права на спадкування за законом. Основним джерелом формування кейсів є матеріали судової практики. Йдеться як про конкретні судові рішення, розміщені в Єдиному державному реєстрі судових рішень, так і про проведені тематичні узагальнення судової практики. Зокрема, доцільно використовувати Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду цивільних справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин (за період із 2018 р. по лютий 2023 р.) [15].

2. Створення на базі закладів вищої освіти юридичних клінік та активне залучення здобувачів вищої освіти до їх роботи. Головним завданням діяльності юридичної клініки є надання студентами безоплатної правничої допомоги особам, що нале-

жать до вразливих категорій населення та не мають фінансової можливості найняти професійного адвоката. Невипадково в Проєкті концепції юридичної освіти для забезпечення якості підготовки правників визначено поєднання навчання здобувачів вищої юридичної освіти з діяльністю у юридичних клініках [13], а в правовій доктрині висловлюється позиція, що участь у роботі юридичних клінік має стати не тільки допустимим елементом навчання студентів-юристів, а й обов'язковим курсом, необхідним для опанування основних галузей права: цивільного, кримінального, адміністративного [16, с. 149].

Існування юридичних клінік є важливим елементом практичного орієнтованого навчання, яке не тільки розвиває теоретичні навички здобувача вищої освіти, а й допомагає усвідомити основоположні цінності юридичної професії: компетентне представництво клієнта, розвиток почуття справедливості, моральності, дисциплінованості та пунктуальності. Крім того, залучення студентів до роботи юридичних клінік зумовлює формування відповідного рівня правової культури. Це переносить юридичні знання з абстрактно-теоретичного рівня на рівень конкретних життєвих ситуацій та реальних проблем конкретних людей. Така форма навчання вже довела свою ефективність, оскільки на відміну від класичної виробничої практики дає змогу студентам безпосередньо спілкуватися з людьми, які потребують правової допомоги. Причому практичні ситуації, пов'язані з відкриттям спадщини, її прийняттям, поділом, перерозподілом між спадкоємцями є одними з найпоширеніших у практиці юридичних клінік та вимагають від студентів не лише глибоких теоретичних знань, а й практичних навичок у складанні різноманітних процесуальних документів.

3. Долучення до навчального процесу представників правничих спільнот у формі проведення бінарних занять. Бінарне заняття проводиться в закладі вищої освіти двома викладачами: науково-педагогічним працівником цього закладу та практичним працівником (суддею, адвокатом, нотаріусом тощо). Є всі підстави погодитися з Л.В. Красицькою, що запровадження такої форми заняття сприяє

вмотивованості здобувачів вищої освіти, забезпечує набуття ними високого рівня прикладних навичок та вмінь [17, с. 41]. Привабливість бінарних занять полягає також у можливості їх проведення з використанням платформ ZOOM, Google meet.

Важливо врахувати, що долучення до навчального процесу представників правничих спільнот має здійснюватися з урахуванням теми заняття, і не повинно зводитися до спогадів судді, адвоката або нотаріуса про його навчання, роботу тощо. Мета бінарного заняття полягає в тому, щоб максимально наблизити питання теми до практики їх застосування. Лише в такому разі проведення цього заняття ґрунтуватиметься на ефективному поєднанні глибоких теоретичних знань із практичним досвідом. Зокрема, доцільно залучати нотаріусів за темами, пов'язаними зі здійсненням права на спадкування, де юрист-практик може докладно розповісти про механізм заведення спадкової справи, особливості вжиття заходів щодо охорони спадкового майна та управління спадщиною. Питання, присвячені захисту прав спадкоємців, варто висвітлювати із залученням судді, здатного професійно розкрити практику застосування певних способів захисту прав та інтересів спадкоємців, специфіку розгляду відповідної категорії цивільних справ.

Висновки. Удосконалення викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» має здійснюватися у двох напрямках.

Методологічний напрям зумовлений особливостями спадкового права та визначає засади, на яких має ґрунтуватися викладання відповідної навчальної дисципліни: а) спадкове право за своїм призначенням у системі цивільно-правових норм, а також за обсягом правового матеріалу виходить за межі звичайних уявлень про правовий інститут і фактично є підгалуззю цивільного права; б) пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом: воля особи тут первинна, а роль заповіту зводиться до рангу регулятора цивільних правовідносин, який по суті замінює закон; в) спадковий договір не регулює спадкових правовідносин, є договором на випадок смерті, а не договором про спадкування. Норми глави 90 ЦК складають інститут зобов'язального, а не спадкового права. Через це спадковий договір недоцільно вивчати в межах курсу «Спадкове право».

Практичний напрям пов'язаний з освітнім процесом з огляду на його практичну спрямованість. Проблема істотного розриву між юридичною освітою і правозастосовною діяльністю може бути розв'язана під час викладання навчальної дисципліни «Спадкове право» шляхом застосування таких засобів забезпечення практикоорієнтованості: а) впровадження кейс-методу навчання; б) створення на базі закладів вищої освіти юридичних клінік та активне залучення здобувачів вищої освіти до їх роботи; в) долучення до навчального процесу представників правничих спільнот у формі проведення бінарних занять.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Комаров В. В. Вища юридична освіта України: нові виміри. *Право України*. 2017. № 10. С. 20–37.
2. Спасибо-Фатеева І. В. Про концептуальні засади реформування викладання цивільного права. *Реформування юридичної освіти: виклики часу. Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової* / відп. ред. О. О. Кохановська та О. О. Кот. Київ : Юридична практика, 2019. С. 261–278.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-е вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
4. Дроников В. К. Наследственное право Украинской ССР. Киев : Вища школа, 1974. 159 с.
5. Спадкове право: Нотаріат. *Адвокатура. Суд* : наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. 1216 с.
6. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / за заг. ред. В. М. Марченка. Харків : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с.

7. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
8. Кухарев О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. 163–167.
9. Пацурківський П., Гаврилук Р. Ціннісні виклики українській юридичній (правничій) освіті. *Право України*. 2017. № 10. С. 38–55.
10. Кот О. О. Вища юридична освіта в Україні: практичні проблеми та шляхи подолання. *Реформування юридичної освіти: виклики часу. Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової* / відп. ред. О. О. Кохановська та О. О. Кот. Київ : Юридична практика, 2019. С. 127–140.
11. Кузнєцова Н. С. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів – невід’ємна складова реформування юридичної освіти. *Право України*. 2017. № 10. С. 66–72.
12. Проект концепції розвитку юридичної освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konserciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення: 10.04.2023).
13. Костюченко О. Є. Використання кейс-методу під час викладання юридичних дисциплін. *Забезпечення практикоорієнтованості навчання юристів як невід’ємна складова реформи юридичної освіти* : матеріали Круглого столу (м. Одеса, 20 травня 2021 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. С. 34–39.
14. Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. В. Case-метод як форма організації вивчення дисципліни «Цивільне право». *Реформування юридичної освіти: виклики часу : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової*. Київ : Юридична практика, 2019. С. 333–345.
15. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду цивільних справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин (за період із 2018 р. по лютий 2023 р.). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_spadkovi_pravovidnos_14_03_2023.pdf (дата звернення: 10.04.2023).
16. Погрібний С. О. Юридична освіта в Україні: проблеми і перспективи. *Реформування юридичної освіти: виклики часу : збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнєцової*. Київ : Юридична практика, 2019. С. 141–151.
17. Красицька Л. В. Бінарне заняття як інноваційний метод викладання в умовах дистанційного навчання. *Забезпечення практикоорієнтованості навчання юристів як невід’ємна складова реформи юридичної освіти* : матеріали Круглого столу (м. Одеса, 20 травня 2021 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2021. С. 39–42.

ОСОБЛИВОСТІ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Максимюк Олександр Дмитрович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Грекул-Ковалик Тетяна Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена одній з актуальних проблем сьогодення – організації дистанційного навчання в умовах, що загрожують життю та здоров'ю людей. Сьогодні ми спостерігаємо інформатизацію всіх сфер життєдіяльності людини, а цифровий простір і його постійний розвиток зумовлюють кардинальні зміни у самому суспільстві.

В останні роки у закладах вищої освіти різних країн для вивчення студентам пропонують дисципліни, які спрямовані на формування загальних знань про інформаційно-комунікаційні технології та вміння користуватися і створювати контент із використанням різних цифрових інструментів. Це відповідь на потреби суспільства епохи інформаційно-комунікаційних технологій. Перехід на дистанційну форму надав можливість спробувати інноваційні підходи та методи в навчанні, однак, як з'ясувалося, що в значній кількості учасників освітнього процесу низький рівень цифрової грамотності. Загалом, це технологія, що базується на принципах відкритого навчання, використовує комп'ютерні навчальні програми, створює за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних технологій освітнє середовище для постачання навчального матеріалу здобувачам освіти, здійснює спілкування між учасниками освітнього процесу.

Цифровізація сфери освіти може відкрити нові можливості та побудувати безперервний освітній процес, тому актуальною проблемою в українських закладах вищої освіти є впровадження цифрової освіти з її інтеграцією в різні навчальні програми й курси. Цифрова компетентність викладача набуває стратегічного значення і є важливою характеристикою сучасної людини, необхідною для повноцінного й ефективного здійснення фахової діяльності та професійного вдосконалення. Відповідно, опанування навичок користування сучасними діджитал-інструментами при викладанні навчальних дисциплін набуває особливого значення для розширення педагогічного досвіду формування цифрової компетентності, а також впровадження новітніх форм навчання: офлайн, онлайн чи змішаного.

Проведене нами дослідження сучасних діджитал-інструментів для підвищення якості юридичної освіти не вичерпує всіх її аспектів. Подальші дослідження слід спрямовувати на такі питання, як розбудова цифрового навчального середовища, використання засобів інформаційно-комунікативних технологій для здійснення дистанційного та змішаного навчання студентів, підвищення фахового рівня викладачів з питань використання цифрових інструментів тощо.

Певна увага у статті приділена диференціації понять «дистанційне» й «онлайн» навчання, «синхронний» і «асинхронний» режим дистанційного навчання.

Ключові слова: дистанційне навчання, цифрова компетентність, діджитал-інструменти, юридична освіта.

Maksymiuk Olesandr, Hrekul-Kovalyk Tetiana. Peculiarities of digitalization of legal education

The article is devoted to one of the urgent problems of today – the organization of distance learning in conditions that threaten people's lives and health. Today, we are witnessing the informatization of all spheres of human activity, and the digital space and its constant development are causing radical changes in society itself.

In recent years, higher education institutions of various countries have offered students to study disciplines that are aimed at forming general knowledge about information and communication technologies and the ability to use and create content using various digital tools. This is a response to the needs of society in the era of information and communication technologies. The transition to the remote form provided an opportunity to try innovative approaches and methods in education, however, as it turned out, a significant number of participants in the educational process have a low level of digital literacy. In general, this technology is based on the principles of open learning, uses computer training programs, creates an educational environment with the help of modern information and communication technologies for the supply of educational material to students, and communicates between participants in the educational process.

Digitalization of the education sphere can open up new opportunities and build a continuous educational process, therefore, the implementation of digital education with its integration into various educational programs and courses is an urgent problem in Ukrainian institutions of higher education. The digital competence of the lecturer acquires strategic significance and is an important characteristic of a modern person, necessary for the full and effective implementation of professional activities and professional improvement. Therefore, mastering the skills of using modern digital tools in the teaching of academic disciplines obtains particular importance for expanding the pedagogical experience of forming digital competence, as well as the introduction of the latest forms of learning: offline, online or mixed.

The conducted study of modern digital tools for improving the quality of legal education does not cover all its aspects. Further research is aimed at issues such as the development of a digital learning environment, the use of information and communication technologies for distance and blended learning of students, increase of professional level of teachers on questions of use of digital tools, etc.

The article pays particular attention to the differentiation of the concepts of «distance» and «online» learning, «synchronous» and «asynchronous» mode of distance learning.

Key words: distance learning, digital competence, digital tools, legal education.

Постановка проблеми. Україна впевнено прямує у напрямку модернізації, цифровізації та інформатизації освіти загалом і вищої, зокрема. Від сучасного науково-педагогічного працівника вимагаються не тільки теоретичні знання, але й уміння користуватися ними впродовж усього життя, при чому, в постійно змінюваних і, навіть, нестандартних чи проблемних ситуаціях. Необхідною умовою результативного й ефективного використання цифрових технологій в освітньому процесі є володіння комп'ютерною грамотністю, яка нерозривно пов'язана з однією з ключових компетентностей як студентів, так і викладачів – цифровою.

Цифровізація сфери освіти може відкрити нові можливості та побудувати безперервний освітній процес, тому актуальною проблемою в українських закладах вищої освіти є впровадження цифрової освіти з її інтеграцією в різні навчальні

програми й курси. Відповідно, опанування навичок користування сучасними діджитал-інструментами при викладанні навчальних дисциплін набуває особливого значення для розширення педагогічного досвіду формування цифрової компетентності, а також впровадження новітніх форм навчання: офлайн, онлайн чи змішаного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дистанційного навчання та вибору необхідного онлайн-інструментарію для його забезпечення, не нова, а серед науковців, які проводили дослідження у цій галузі, слід відзначити Т. Бейтса, В. Кухаренко, О. Рибалко, П. Стефаненко й інших. Проблемою впровадження дистанційного навчання в освітню сферу займалися І. Герасименко, Н. Жевакіна, П. Федорук. Водночас, А. Коваленко, Л. Конопляник, Т. Тарнавська, Т. Полонська свою дослідницьку

увагу зосередили на навчанні, що зумовлене карантинними обмеженнями. Однак, більш детального вивчення потребує специфіка дистанційного навчання на юридичних факультетах в екстремальних умовах, а також підбір ефективних діджитал-інструментів, дослідження можливості їх використання з метою підвищення ефективності навчання студентів у вищих навчальних закладах з урахуванням принципів інтенсифікації, індивідуалізації та диференціації навчання.

Мета статті – дослідити особливості дистанційного навчання на юридичних факультетах закладів вищої освіти, а також проаналізувати вибір цифрових інструментів для різних видів діяльності студентів-правників з метою активізації навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. Інфекційні захворювання (COVID-19) та вторгнення росії в Україну становлять, безумовно, щоденну загрозу для суспільства. Із запровадженням соціального дистанціювання людей у березні 2020 р. внаслідок пандемії, а з лютого 2022 р. через російську військову агресію кардинальних змін зазнали не тільки економічні, а й соціальні сфери, зокрема, майже на всій території нашої держави зупинився освітній процес у звичному для всіх форматі: відбувся перехід від особистого спілкування до «цифрового».

Для України «цифрове» спілкування виявилось зовсім новим, адже раніше необхідності повністю переходити на дистанційну форму навчання не виникало. З огляду на це, Г.П. Клімова вказує, що «нині університети існують в умовах стрімко мінливих реалій сучасного світу, які складають сукупність історично безпрецедентних глобальних викликів, перед лицем яких університети втрачають стандартні моделі самообґрунтування, тому модернізація класичних університетів неминуча» [2, с. 55]. Тому, дистанційна освіта з використанням сучасних електронних засобів та Інтернету швидко поширюється, адже вона надає можливість навчатися без відриву від виробництва та відкриває додаткові освітні ресурси для людей з обмеженими можливостями. Саме тому, вищі навчальні заклади поступово схилиються до раціонального поєднання

дистанційної та традиційної (стаціонарної) форм навчання, причому одна з них повинна доповнювати іншу [7, с. 110].

Варто звернути увагу на визначення Р. Шарана. Р. Шаран розглядає дистанційну освіту як самостійну освітню технологію, засновану на самостійній роботі студентів, керовану, педагогічно підтримувану і контрольовану сучасними засобами комунікації для навчання (персональними комп'ютерами, телекомунікаційними мережами) [8, с. 37]. Водночас, також можна погодитися з думкою Л. Конопляник, що дистанційне навчання – це особлива форма освіти, яка використовує специфічні засоби навчання та, як й інші освітні системи, має кілька компонентів: цілі, зміст, навчальні програми конкретних типів закладів, методи, форми організації та інструменти навчання [3, с. 122].

Загалом, перехід українських закладів на дистанційну освіту є необхідним кроком, але університети сьогодні набагато краще підготовлені до цієї радикальної перебудови навчального процесу, ніж це було навесні 2020 року.

За останні роки значно покращився рівень інформаційної інфраструктури, забезпеченість електронними освітніми ресурсами навчальних дисциплін і готовність викладачів до використання цифрових платформ і сервісів в освітньому процесі. З іншого боку, залишається низка відкритих проблем у підвищенні якості вимушеної дистанційної освіти в екстремальних умовах [3, с. 122]. До них, у першу чергу, можна віднести залежність якості освіти не лише від можливостей освітніх закладів, а й від компетенцій і технічних можливостей усіх учасників навчального процесу, а також підвищене навантаження як на студентів, так і на викладачів. Тож дистанційне навчання все ще залишається серйозним освітнянським випробуванням, а правильний вибір цифрових інструментів для різних видів діяльності студентів-правників з метою інтенсифікації навчального процесу, має неабияке методико-дидактичне значення.

Дистанційне навчання відбувається насамперед через опосередковану взаємодію учасників навчального процесу на відстані. Дистанційне навчання може відбуватися в синхронному та асинхронному

режимах. При синхронному дистанційному навчанні спілкування між викладачем і студентом відбувається в режимі реального часу, наприклад, в онлайн-класах на платформах Google Meet або Zoom. До такого типу онлайн-навчання були змушені звернутися всі виші під час карантину та більшість з них після російського вторгнення на територію України. Однак, для ефективності таких занять викладачам слід відходити від традиційності, а планувати менше пояснень і більше інтерактиву.

Проте не слід забувати, що онлайн-навчання може бути також і в іншому форматі, тобто індивідуальним. Під час індивідуального навчання студенти самостійно працюють з використанням певної інтернет-платформи: вивчають завчасно підготовлені навчальні матеріали, проходять тести для перевірки розуміння вивченого тощо. Проте такий формат онлайн-навчання не часто застосовується студентами, здебільшого, вони проходять такі онлайн-курси лише для саморозвитку або ж для отримання додаткових балів.

В асинхронному дистанційному навчанні студенти мають певний план дій, список завдань та навчальні матеріали на певній платформі, над якими вони можуть працювати у зручний для них час, але повинні здати їх до певного терміну. Іншими словами, це дистанційне навчання за допомогою презентацій та записаних відеолекцій, без особистого спілкування між викладачем та студентом.

Під час дистанційного навчання більшість викладачів навчальних закладів, зокрема викладачів-правознавців, використовують елементи синхронного й асинхронного дистанційного навчання. Важливим аспектом організації дистанційної освіти було створення віртуального навчального середовища. Наприклад, у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича було вибрано досить просту та зручну платформу Google Meet для організації навчання студентів-юристів. Онлайн-заняття проходили також на платформах Google Classroom, Zoom і Moodle. Наприклад, Google Classroom та Moodle дозволяють студентам отримувати доступ до навчальних матеріалів у будь-який час, самостійно вивчати та тестувати, персоналізувати навчальний про-

цес, підвищувати пізнавальну активність і мотивацію, а також розвивати навички саморефлексії.

Однак, практика використання діджитал-інструментів в освітньому процесі вказує на значні труднощі освоєння онлайн-навчання для чималої кількості викладачів. Зокрема, на платформі Moodle найскладнішим є забезпечення різних форм взаємодії (слухач-викладач, слухач-слухач). Досить складно запустити роботу форумів, ініціацію зворотного зв'язку щодо роботи, практично неможливо реалізувати групову підготовку проєктів. Можливо, більш м'яким варіантом входження української системи освіти для студентів-юристів, у перу чергу для першокурсників, до віртуального освітнього простору стане змішане навчання, яке зможе об'єднати в різних поєднаннях елементи очного аудиторного, дистанційного й електронного навчання [4, с. 158].

Відмітимо також, що дистанційна освіта на юридичних факультетах базується на принципах інтенсифікації, індивідуалізації та диференціації. Принцип інтенсифікації – це наявність різноманітних засобів для мотивації та залучення студентів, таких як презентація матеріалу, його структурування та використання цифрових інструментів і мобільних додатків

Принцип індивідуалізації передбачає можливість персонального навчання студентів, враховуючи рівень їхніх знань, здібностей, умінь і навичок, а принцип диференціації дозволяє добирати навчальний матеріал, завдання певної складності та кількості, а також варіанти, необхідні для виконання завдань, у порядку, що відповідає рівню пізнавальних можливостей здобувачів освіти, їхніх знань і вмінь [5, с. 71].

Під час вивчення юриспруденції в закладах вищої освіти встановлюється двосторонній зв'язок між успішністю оволодіння правничими знаннями студентом і його прагненням здобути додаткові фахові навички. Тому, продумані методи і прийоми навчання, вибір ефективних засобів у навчальному процесі позитивно впливають на розвиток здібностей студентів у пізнанні основ юридичної науки та підвищують їх мотивацію.

До найбільш ефективних діджитал-інструментів, за допомогою яких значно підвищується рівень знань в умовах

дистанційного навчання для майбутніх юристів, можна віднести цілий ряд онлайн-сервісів і програм.

Зокрема, сервіс і мобільний додаток Quizlet можна використовувати як онлайн-генератор карток, що дозволяє викладачам створювати власні навчальні модулі та курси або редагувати існуючі модулі відповідно до власних цілей. Модулі включають термінологію з будь-якої спеціалізованої теми з текстовою, аудіо-та візуальною підтримкою. Quizlet дуже зручний, до прикладу, для термінологічного диктанту.

Одним із найкращих діджитал-інструментів, який покращить процес вирішення правничих казусів і кейсів, можна вважати безкоштовний сервіс і мобільний додаток Edpuzzle. Програма призначена для створення відеороликів із вбудованим текстовим або аудіокоментарем та різними типами завдань, такими як вибір правильної відповіді, завдання з відкритою відповіддю для друку, запис аудіо-відповідей тощо. За допомогою цього сервісу будь-який відеоролик з Youtube або Vimeo можна перетворити на інтерактивний відеоурок з вправами, додатковими запитаннями та вікторинами. Edpuzzle також може інтегрувати завдання в Google Classroom, що корисно для відстеження роботи учнів та аналізу результатів.

Онлайн-інструменти, такі як Quizizz, Kahoot та Wizer.me, дозволяють створювати ігрові завдання для ваших учнів або використовувати готові завдання. Доступні різноманітні запитання, зокрема вікторини, з вільною відповіддю, множинним вибором, на відповідність та заповнення пропусків. Перевага цих інструментів полягає в тому, що вони заощаджують вчителям багато часу, автоматично оцінюючи учнів.

Серед різноманітних цифрових інструментів сервіс Learning Apps, який включає як готові навчальні матеріали, так і конструктори, що використовують шаблони для створення нових інтерактивних навчальних матеріалів, також вирізняється тим, що сприяє активності, самостійності, ефективності, зв'язку теорії з практикою та поєднанню групових та індивідуальних форм навчання [1, с. 39]. Перевагами навчання за допомогою цього інструменту є: участь усіх членів групи,

розвиток навичок роботи в команді, формування доброзичливого ставлення до інших, вміння висловлювати свою думку, засвоєння значного обсягу матеріалу за короткий час, розвиток навичок толерантного спілкування, обґрунтування власної думки та пошуку альтернативних варіантів вирішення проблем [6, с. 31].

Практично корисним для студентів-юристів може бути Equity maps – інструмент, який використовують для проведення дискусій і залучення студентів до активних обговорень. Усі дані автоматично перетворюються на статистику та фіксуються додатком у вигляді графіків та діаграм.

Також, варто звернути увагу й на сервіс Canva, який, незалежно від того, чи це викладач, чи студент, надає змогу без зайвих зусиль створювати нове (презентації, резюме, брошури тощо), співпрацювати та використовувати візуальну комунікацію в роботі зі студентами і не тільки.

Можна виділити ще кілька значущих для юридичної освіти цифрових технологій. Так, наприклад, «штучний інтелект» повинен забезпечити проектування індивідуальних освітніх маршрутів та організацію навчання за індивідуальним навчальним планом. Адаптивні системи навчання можуть автоматично налаштовуватися на індивідуальні навчальні стратегії та інші особливості конкретного студента.

Прогресивним і необхідним діджитал-інструментом можуть стати також електронні консультанти, що суттєво розвантажать кожного викладача у позаробочий час. Використання, у свою чергу, технологій цифрового двійника, цифрового сліду і Big Data дозволить створити систему персоналізації моніторингу успішності навчання та динаміки розвитку студента, що, безумовно, полегшить педагогічну діяльність викладача.

Чат-бот технології все ширше використовуються для забезпечення оперативного змістовного зворотного зв'язку з тими, хто дистанційно навчається, а технології електронної ідентифікації та аутентифікації (розпізнавання особи, голосу) допомагають верифікувати тих, хто навчається, наприклад, при віддаленому складанні іспиту. І наостанок, технологія блокчейну може бути затребувана для побудови єди-

ного інформаційного освітнього середовища в освітніх мережах, що забезпечить ефективну реалізацію мережевих освітніх юридичних програм і проєктів.

Висновки. Проблеми сучасності диктують свої правила в усіх сферах діяльності, і тому, дистанційна освіта в умовах поширення не тільки вірусу Covid-19, військової агресії, але й інших загроз для життя та здоров'я людини стає реалією вищої школи.

Досвід показує, що вимушене переведення навчання студентів на дистанційну форму надало можливість відкрити для викладачів і студентів нові діджитал-знання, підвищити свою цифрову компетентність, отримати позитивний досвід роботи з цифровими інструментами та мобільними додатками, а також зробити внесок у розробку нових інструментів навчання в цифровому суспільстві.

Загалом, цифрові засоби навчання є потужним мотиватором для студентів-

правників, оскільки цифрові навчальні матеріали можна постійно додавати та оновлювати, підвищуючи актуальність та новизну навчального контенту. Крім того, інформаційно-комунікативні технології відповідають інтелектуальним інтересам сучасних студентів, які люблять виконувати завдання на смартфонах і персональних комп'ютерах. Використання діджитал-інструментів сприяє подальшому розвитку цифрових навичок викладачів юридичних факультетів і студентів-правників, що дуже важливо в епоху глобальної інформатизації суспільства. Це і вміння працювати з різноманітними онлайн-платформами та цифровими інструментами, знання правил поведінки та вміння ввічливо спілкуватись онлайн (нетикет), і критичне ставлення до матеріалів, пошук необхідної інформації в мережі Інтернет, і розміщення інформації на вебсайті з урахуванням конфіденційності, авторського права й академічної доброчесності тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

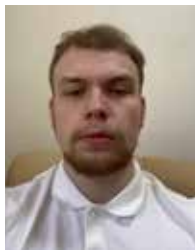
1. Гладун М., Сабліна М. Сучасні онлайн інструменти інтерактивного навчання як технологія співробітництва. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2018. Вип. 4. С. 33–43.
2. Клімова Г. П. Формування інноваційного клімату у ВНЗ. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 54–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apir_2013_4_7 (дата звернення: 06.11.2022 р.)
3. Конопляник Л. М. Роль цифрових інструментів під час організації дистанційного навчання фахової іноземної мови в умовах пандемії. *Інноваційна педагогіка : наук. журнал*. Вип. 41, т. 2. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 121–127.
4. Мартиненко І. Е., Розгон О. В. Роль цифрових технологій для побудови освітнього процесу у умовах пандемічної кризи *Education during a pandemic crisis : problems and prospects*. Monograph. Eds. Tetyana Nestorenko & Tadeusz Pokusa. Opole : The Academy of Management and Administration in Opole, 2020. С. 157–163.
5. Пришупа Ю. Білінгвальне навчання як фактор успішної професійної адаптивності. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. Київ, 2019. Вип. 2 (15). С. 69–74.
6. Редько В. В. Інтерактивні технології навчання іноземної мови. *Рідна школа*. 2011. № 8–9. С. 28–36.
7. Тарнавська Т. В. Цифрові технології у навчальній, дослідницькій та інноваційній діяльності закладів вищої освіти. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер.: Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 2. С. 110–117.
8. Шаран Р. В. Професійна підготовка магістрів інформаційних технологій в системі дистанційної освіти США : дис... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2010. 249 с.

АЛЬТЕРНАТИВНІ СПОСОБИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.18>

ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ЖІНОК ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Прус Ігор Миколайович,

аспірант кафедри публічного та приватного права
Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

У статті проаналізовано різновиди прав жінок, що зазнали порушень під час воєнного стану. Особливу увагу приділено питанню порушення гендерної рівності між жінками та чоловіками. З'ясовано, що для реалізації конституційних принципів щодо питання захисту прав жінок важливу роль відведено наявності належного дієвого механізму. Визначено, що механізм правового захисту людини включає в собі систему суб'єктів, зокрема державних органів, організацій, органів місцевого самоврядування тощо, які безпосередньо займаються відновленням порушених прав. Досліджено, що повноваження органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування не вичерпуються лише наданням тимчасово притулку внутрішньо переселеним особам, зокрема жінкам, в тому числі жінкам з дітьми. Сюди можна віднести і забезпечення права на працю жінок для отримання засобів прожиття, право участі в політичному житті громади, громадських організаціях тощо. Також акцентовано увагу на вагомому значенні у забезпеченні правоохоронних функцій волонтерами, благодійниками, окремими громадянами. Зокрема йдеться про проведення ними інформаційної кампанії щодо протидії стосовно утисків, реагування на випадки домашнього насильства, підтримання обізнаності жінок у питаннях торгівлі, соціальну-психологічну підтримку, юридичну допомогу. Встановлено, що важливим елементом у механізмі захисту прав жінок є вольове бажання припинити протиправні дії, які посягають на їхні права, та різними способами сприяти відповідним державним інституціям у здійсненні правосуддя, притягненні до юридичної відповідальності винних осіб. Зроблено висновки про те, що тільки завдяки гармонійній кооперації всіх складових, зокрема правової свідомості особи, належної організації суб'єктів захисту, об'єктивного аналізу порушених прав та відповідального застосування норм міжнародного й національного законодавств, можна утворити ефективний та дієвий механізм правового захисту жінок під час російсько-української війни.

Ключові слова: механізм, порушені права, суб'єкти правового захисту, національне законодавство, гендерна рівність, російсько-українська війна.

Prus Igor. Women's legal protection mechanism during the russian-ukrainian war

The article analyzes the types of women's rights that were violated during martial law. Special attention is paid to the issue of violation of gender equality between women and men. It was found that for the implementation of constitutional principles regarding the protection of women's rights, an important role is assigned to the presence of an appropriate and effective mechanism. It was determined that the mechanism of legal protection of a person includes a system of subjects, in particular state bodies, organizations, local self-government bodies, etc., which are directly engaged in the restoration of violated rights. It has been investigated that the powers of local state authorities and local self-government bodies are not limited to providing temporary shelter to internally displaced persons, in particular women, including women with

children. This includes ensuring women's right to work in order to obtain means of living, the right to participate in the political life of the community, public organizations, etc. Attention is also focused on the importance of volunteers, benefactors, and individual citizens in providing law enforcement functions. In particular, it is about their conducting an information campaign on countermeasures against oppression, responding to cases of domestic violence, maintaining women's awareness of trade issues, social and psychological support, and legal assistance. It has been established that an important element in the mechanism of protection of women's rights is a willful desire to stop illegal actions that encroach on their rights, and in various ways to assist relevant state institutions in the administration of justice and the bringing to justice of guilty persons. Conclusions were made that only thanks to the harmonious cooperation of all components, in particular the legal awareness of the person, the proper organization of subjects of protection, the objective analysis of violated rights and the responsible application of the norms of international and national legislation, it is possible to create an effective and efficient mechanism for the legal protection of women under during the russian-ukrainian war.

Key words: mechanism, violated rights, subjects of legal protection, national legislation, gender equality, russian-ukrainian war.

Постановка проблеми. Ціннісні орієнтації українського суспільства, спрямовані на самовираження людини, передбачають повагу до її прав незалежно від особистих якостей, характеристик, належності до груп, а тому цей підхід має бути відображений у національному законодавстві [6, с. 7]. У будь-якій правовій демократичній державі світу основним юридичним документом, найвищим нормативно-правовим актом є Конституція. Саме в її змісті закріплено першочергову пріоритетність захисту та забезпечення прав людини. Щодо України, то права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Права людини, гарантовані Конституцією та міжнародними угодами нашої країни, мають бути реалізовані [7]. Також, поряд із закріпленням конституційних прав і свобод, Основний Закон [7] визначає гарантії їх здійснення, забезпечення, охорони та захисту.

Особливо актуальним дане питання назріло і продовжує визрівати під час розв'язаної агресором російсько-української війни. При цьому найбільш гострим кутом проглядається правовий захист жінок в умовах воєнного стану. Саме тому, задля реалізації конституційних принципів у питанні захисту прав жінок, важливу роль має бути відведено наявності дієвого правового механізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики

захисту жінок загалом займалась низка науковців і дослідників, зокрема: Балагур Л. О., Коломієць Ю. М., Левченко К. Б., Легенька М. М., Сергєєва С. М., Сидоренко Н. М., Скорик М. Л. та інші вчені. Разом з тим, питання механізму правового захисту жінок у воєнний час потребує більш детального вивчення.

Метою статті є дослідження особливостей механізму правового захисту жінок під час російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збройний напад росії на Україну суттєво вплинув на порушення прав людей по всій країні. Насамперед, йдеться про сексуальне насильство, катування, завдання тяжких тілесних ушкоджень, жорстоке поводження. Агресор під час бойових дій задіював і надалі продовжує залучати військові формування, що складаються з чоловіків і часто осіб, які відбували (на час призову) кримінальні покарання за вчинення різного роду злочинів, в тому числі тяжких і особливо тяжких, проти життя та здоров'я, честі та гідності, статевої свободи та недоторканості особи. А тому об'єктами їх злочинних дій часто стають українські жінки.

Сексуальне насильство – інструмент війни, яким російські окупанти намагаються завдати шкоди українському населенню, придушити спротив та демотивувати армію. Одні історії про зґвалтування стали відомі після деокупації населених пунктів, інші нам ще доведеться почути після звільнення східних регіонів України. Важливо розуміти, що сексуальне насильство – це не тільки зґвалтування.

Це будь-які дії сексуального характеру, вчинені без згоди однієї зі сторін. Сюди належать примусові оголення, примус дивитися на сексуальну наругу, сексуальне рабство, проституція, каліцтво статевих органів тощо [13].

Жертви, які проживають на території, що контролюється озброєними групами, не мають доступу до правосуддя. Особи, які пережили насильство не готові повідомляти про випадки насильства через побоювання щодо помсти. Організації, які надають послуги таким людям на території, що контролюється українським Урядом, підтверджують, що жертви сексуального насильства з території, яка перебуває під контролем озброєних груп, рідко розкривають деталі того, що сталося з ними, оскільки не вірять, що злочинців коли-небудь притягнуть до відповідальності [4].

Однак українським законодавством, зокрема Кримінальним кодексом України [8], чітко визначена кримінальна відповідальність за сексуальне насильство. В даному питанні законодавець передбачив відповідальність особи незалежно від приналежності до громадянства, а тому кожен злочинець, який воює на стороні росії та вчинив вищезгадані правопорушення, обов'язково зазнає покарання.

Під час воєнного стану також особливо актуальним постало питання щодо порушення гендерної рівності між жінками та чоловіками в процесі реалізації ними конституційного права захищати Батьківщину. З початком збройної агресії 2014 року в силу певних обставин та загальної соціально-політичної ситуації у країні цій проблемі приділялося мало уваги. Однак після 24 лютого 2022 року дискусія щодо вступу жінок до Збройних Сил України чи добровольчих об'єднань на рівних умовах з чоловіками була знята. Більше того, як виявилось близько п'ятої частини усього військового контингенту держави складають саме жінки.

Наукові висновки вчених ґрунтуються на переконанні про те, що у понятті «рівних прав» не існує фундаментальної різниці між чоловіками та жінками [14, с. 47]. Зауважимо, що ґендерний дисбаланс у секторі безпеки та оборони зумовлений також наявністю ґендерно-корпоративних стереотипів. Їх суть полягає у тому, що

військові формування залишаються консервативними суспільними інституціями щодо перебування та кар'єрного зростання жінок на військовій службі [2, с. 21].

Законодавством України передбачена охорона праці жінок, а також встановлені додаткові гарантії їхніх трудових прав. Але відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [11] на період дії воєнного стану деякі трудові права можуть бути обмежені. 24 березня 2022 року набрав чинності Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [12]. У ст. 9 цього Закону [12] йдеться про те, що «у період дії воєнного стану дозволяється застосування праці жінок (крім вагітних жінок і жінок, які мають дитину віком до одного року) за їхньою згодою на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах». Разом з тим ст. 17 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [9] безпосередньо закріплено забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у питанні працевлаштування, просування по роботі, підвищення кваліфікації та перепідготовці.

Таким чином, на підставі проаналізованого законодавства можна зробити висновки про те, що трудові права жінок можуть зазнавати деяких обмежень, але виключно в частині організації трудових відносин під час війни. Це пов'язано, передусім, з фізіологічними особливостями жіночого організму, безпекою їх життя та здоров'я, збереженням репродуктивної функції та доглядом за дітьми.

Вагому роль у юридичних та фактичних можливостях щодо повноцінного захисту прав людини відіграє наявність відповідного правового механізму. Одним із складових елементів цього механізму визначена система суб'єктів, зокрема державних органів, організацій, органів місцевого самоврядування тощо, які безпосередньо займаються відновленням порушених прав. В умовах війни вагоме значення у забезпеченні таких функцій виконують і волонтери, благодійники (організації), окремі громадяни.

Важливою державною інституцією, яка покликана захищати права людини,

є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. До цього органу, як і до інших державних установ і організацій, можна звертатися зі скаргами, пропозиціями, заявами та інформаційними запитами. Розгляд звернень стосовно прав людини є одним з першочергових завдань Уповноваженого, проте, він може лише сприяти або разом з людиною вимагати відновлення прав [15, с. 48]. З початком російської агресії на території України омбудсмен відіграє чи не найважливішу роль у відновленні прав жінок, які були незаконно примусово вивезені за межі території держави, або змушені були виїхати для розшуку незаконно вивезених своїх дітей, військовослужбовців та цивільних, які потрапили в полон тощо. Про кількість таких жінок, які постраждали від численних правопорушень, на цей час досить складно говорити, оскільки таке число можна буде назвати лише, провівши ретельний аналіз після закінчення війни.

У цьому питанні важливо зазначити про те, що найдієвішою гарантією забезпечення прав жінок є судовий захист. Згідно з Конституцією [7], судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

В Україні здійснення захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина Конституційним Судом України прямо не передбачено законом. Однак це не означає, що даний орган взагалі не захищає права і свободи громадян. Забезпечення захисту прав і свобод людини впливає із завдання Конституційного Суду України: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави. Норми про права і свободи людини і громадянина також включені до Основного Закону. Таким чином, забезпечуючи верховенство Конституції України, Конституційний Суд України забезпечує пріоритет її норм щодо прав і свобод над іншими нормативно-правовими актами [1].

Найефективнішим способом, але не завжди дієвим у воєнний час, є звернення жінок у суди загальної юрисдикції щодо захисту своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції. Однак, як вже було нами зазначено, у випадках, коли порушник знаходиться в межах держави-загарбниці чи на непід-

контрольній Україні тимчасово окупованій території, у повній мірі на реалізацію щодо забезпечення та захисту своїх прав жінки розраховувати не можуть (навіть у випадку, коли суд виносить обвинувальний вирок). Звісно воєнні правопорушення не мають строків давності, та як свідчить практика на поновлення таких прав доводиться чекати досить довгий час після завершення війни.

Серед суб'єктів правового захисту людини варто зазначити органи виконавчої влади, місцеві органи державної влади, органи місцевого самоврядування. Ці органи надають допомогу і сприяють відновленню порушених прав жінок у надскладних ситуаціях, наприклад, забезпечення юридичного супроводу, надання відповідних соціальних послуг, фінансової підтримки тощо. При цьому ключові відповідальні суб'єкти повинні оцінювати потреби тих, хто вижив, у світлі всіх відповідних воєнних і післявоєнних обставин, щоб прийняти правильні рішення. Підхід має ґрунтуватися на забезпеченні запобігання повторному насильству, захисті постраждалих від вторинної віктимізації, переслідуванні кримінальних правопорушень та репараціях [5].

Повноваження органів державної влади на місцях та органів місцевого самоврядування не вичерпуються лише наданням тимчасово притулку внутрішньо переселеним особам, зокрема жінкам, в тому числі жінкам з дітьми. Сюди можна віднести і забезпечення права на працю жінок для отримання засобів прожиття, право участі в політичному житті громади, громадських організаціях тощо.

Життєво важливу підтримку жінкам під час війни надають також громадські організації. Зокрема йдеться про проведення інформаційної кампанії щодо протидії стосовно утисків, реагування на випадки домашнього насильства, підтримання обізнаності жінок у питаннях торгівлі, соціально-психологічну підтримку, юридичну допомогу.

Притягнення до відповідальності винних у воєнних злочинах проти жінок покладаються на правоохоронні органи Офіс Генерального прокурора, Національну поліцію, Державне бюро розслідувань України. Основними їх завданнями на даному етапі

є забезпечення оперативного реагування на всі випадки протиправних дій зі сторони воєних злочинців, вчасне документування таких фактів, повне і всебічне розслідування злочинів, а також супровід судового розгляду кримінальних проваджень.

Під час міжнародної конференції United for Justice «Об'єднані заради справедливості» в березні 2023 року у Львові спеціальний представник ООН з питань сексуального насильства в умовах конфлікту Праміла Паттен зазначила, що «з перших днів російської агресії, що розпочалася 24 лютого минулого року, критично зросла кількість повідомлень про випадки сексуального насильства. Комісія з прав людини задокументувала тисячі таких злочинів проти чоловіків, жінок та навіть дітей, включаючи роздягання, зґвалтування, побиття, примус до сексуальних дій та інші... Ми маємо поєднати зусилля, щоб притягнути винних у цих злочинах до відповідальності, і зробити це швидко. Без цього важко уявити справжнє правосуддя над злочинцями та справедливість для їх жертв, це є нашим моральним обов'язком». Спікерка зауважила, що для виконання такого завдання необхідні зусилля українських законодавців, зокрема, у вдосконаленні Кримінального кодексу, особливо у сфері захисту свідків та потерпілих. У правоохоронних органах України, на думку спеціальної представниці ООН, варто збільшити кількість співробітників-жінок, у тому числі, для надання психологічної допомоги жертвам сексуального насильства, більшість із яких становлять саме жінки [3].

Слід відмітити позитивний момент щодо створення в Офісі Генерального прокурора спеціального відділу з розслідування згаданих злочинів, а також не можна перео-

цінити роль Генерального прокурора щодо його прагнення забезпечити захист прав жінок на міжнародній арені.

Важливим елементом у механізмі захисту прав жінок є вольове бажання припинити протиправні дії, які посягають на їхні права, та різними способами сприяти відповідним державним інституціям у здійсненні правосуддя, притягненні до юридичної відповідальності винних осіб. Першочерговим етапом у цьому є звернення за правовою допомогою до компетентних органів. Стаття 1 Закону України «Про звернення громадян» передбачає можливість звернутися громадянам України до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, медіа, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [10]. На основі норм цього Закону [10] розпочинається процес реалізації прав жінок на захист, які потребують негайної юридичної допомоги у зв'язку з надскладною ситуацією, а з іншої сторони – суб'єкти правового захисту зобов'язуються таку допомогу надати.

Висновки. Таким чином, тільки гармонійна кооперація всіх складових, зокрема правової свідомості особи, належної організації суб'єктів захисту, об'єктивний аналіз порушених прав та відповідальне застосування норм міжнародного й національного законодавств, утворює ефективний та дієвий механізм правового захисту жінок під час російсько-української війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакірова І. О. Офіційне тлумачення Конституції та Законів України як одна із форм забезпечення судового захисту прав людини і громадянина Конституційним судом України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_17870
2. Балагур Л. О., Ганаба В. В. Особливості реалізації гендерної рівності у секторі безпеки та оборони. Теоретичний аспект: збірник тез наукових доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми впливу збройного конфлікту на Сході України на появу й поширення гендерно обумовленого насильства та забезпечення доступу до правосуддя (Київ, 18 вересня 2020 р.). Київ, 2020. С. 20–24.

3. Винні у сексуальному насильстві під час війни в Україні постануть перед судом – представниця ООН. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3678247-vinni-u-seksualnomu-nasilstvi-pid-cas-vijni-v-ukraini-postanut-pered-sudom-predstavnica-oon.html>
4. Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини «Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні 14 березня 2014 р. – 31 січня 2017 р.». URL: https://jfp.org.ua/system/reports/files/98/uk/UA_16_February_2017_Ukraine_OHCHR_Report_on_CRSV.pdf
5. Запобігання та реагування на ґендернозумовлене насильство під час війни та в післявоєнних умовах (Досвід та рекомендації жіночих громадських організацій). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/7/532505.pdf>.
6. Ковальчук Л. Г. та ін. Жінки. Мир. Безпека: Інформаційно-навчальний посібник з гендерних аспектів для фахівців сектору безпеки та оборони. Київ, 2017. 264 с.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
9. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.
10. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
11. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.
12. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
13. Сексуальне насильство під час війни: що ми знаємо і як можемо протидіяти? URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/sexualne-nasylstvo-pid-chas-viyny.html>
14. Сидоренко Н. М. та інші. Гендерні ресурси українських мас-медіа: Ціна та якість: практичний посібник для журналістів та працівників ЗМІ. Київ: К.І.С., 2004. 76 с.
15. Які механізми захисту прав людини існують. URL: https://citizen.in.ua/photos/topic/f/20190206_151809_rozdil-2-7.pdf. С. 44–50.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.19>

ПРОБЛЕМАТИКА РЕГАЛМЕНТАЦІЇ СТРОКІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТУ ПРОКУРОРУ

Говорун Євгенія Олексіївна,

доктор філософії,

начальник відділу міжнародно-правового співробітництва

Харківської обласної прокуратури

Стаття присвячена дослідженню строків досудового розслідування у кримінальному провадженні після повернення обвинувального акту прокурору. Проведення слідчих (розшукових) дії поза межами строків досудового розслідування тягне визнання таких доказів недопустимими. Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 28 КПК України під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Неоднозначність регламентації та обчислення строків досудового розслідування після повернення обвинувального акту прокурору в умовах формування військового стану є, на сьогодні, найбільш актуальними для наукового дослідження. Проблематика регламентації строків досудового розслідування у кримінальному провадженні після повернення обвинувального акту прокурору, знаходиться у площині цілого ряду законодавчо невизначених питань, щодо яких також немає єдності думок серед науковців. Однозначно, обвинувальний акт, який підписується і затверджується прокурором, повинен відповідати вимогам ст. 291 КПК України, зокрема із повними даними щодо особи обвинуваченого. Тому, що відсутність в обвинувальному акті таких відомостей унеможлиблює якісно і в повній мірі здійснювати розгляд кримінального провадження судом та є підставою для повернення обвинувального акта. Та вже відомо, що проведення будь-яких процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, не допускається. Крім того, на підставі аналізу судової практики, яка регулює порядок обчислення строків досудового розслідування констатовано, що вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство у розрізі теми дослідження потребує докорінної модернізації. Зокрема, запропоновано внести зміни до п. 3 ч. 3 ст. 314 та ст. 219 КПК України доповнивши законодавство конкретними строками для усунення недоліків, виявлених судами в обвинувальних актах та зрозумілим порядком обчислень строків досудового розслідування в цілому.

Ключові слова: строки, обчислення строків, досудове розслідування, підозрюваний, зупинення досудового розслідування, обвинувальний акт, учасники кримінального провадження.

Hovorun Yevgeniya. The problem of regulating the terms of pre-trial investigation in criminal proceedings after the return of the indictment to the prosecutor

The article is devoted to the study of the terms of the pre-trial investigation in criminal proceedings after the return of the indictment to the prosecutor. Conducting investigative (search) actions outside the limits of the pre-trial investigation leads to recognition of such

evidence as inadmissible. At the same time, in accordance with part 1 of Art. 28 of the Criminal Procedure Code of Ukraine during criminal proceedings, each procedural action or procedural decision must be performed or made within a reasonable time. Ambiguity of regulation and calculation of pre-trial investigation terms after the return of the indictment to the prosecutor in the conditions of the formation of martial law are, today, the most relevant for scientific research. The issue of regulating the terms of pre-trial investigation in criminal proceedings after the return of the indictment to the prosecutor is in the plane of a number of legally undefined issues, regarding which there is also no unity of opinion among scientists. Undoubtedly, the indictment, which is signed and approved by the prosecutor, must meet the requirements of Art. 291 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, in particular with full data on the identity of the accused. Because the absence of such information in the indictment makes it impossible to carry out a qualitative and complete review of the criminal proceedings by the court and is the basis for the return of the indictment. However, it is already known that any procedural actions other than those specified in the decision on the return of the indictment, the request for the application of coercive measures of a medical or educational nature, are not allowed. In addition, on the basis of the analysis of judicial practice, which regulates the procedure for calculating the terms of pre-trial investigation, it was established that domestic criminal procedural legislation in terms of the topic of the study needs radical modernization. In particular, it is proposed to make changes to Clause 3, Part 3 of Art. 314 and Art. 219 of the Criminal Procedure Code of Ukraine by supplementing the legislation with specific terms to eliminate the shortcomings identified by the courts in the indictments and a clear procedure for calculating the terms of the pre-trial investigation as a whole.

Key words: terms, calculation of terms, pre-trial investigation, suspect, suspension of pre-trial investigation, indictment, participants in criminal proceedings.

Протягом останніх років, з моменту набуття чинності КПК України, значною мірою змінився процес досудового розслідування та судового розгляду вчинених кримінальних правопорушень.

Кожне кримінальне провадження індивідуальне та неповторне, що потребує проведення різного кола слідчих (розшукових) дій та як наслідок затрат часу на їх проведення. Одне і те ж діяння визнане кримінальним правопорушенням, яке підпадає під одну і ту ж статтю Закону України про кримінальну відповідальність (далі, КК України), може розслідуватись впродовж різного періоду часу, залежно від показань свідків, позиції підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, тривалості проведення експертизи, тощо.

Радикальні та часті зміни, які вносилися до чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі, КПК України) торкнулися також строків досудового розслідування, що зумовило негайне пристосування до них правоохоронних органів та сторони захисту у кримінальному провадженні. Враховуючи, що строк досудового розслідування у кримінальному провадженні є «лакмусовим папірцем» для додержання конституційних прав осіб, а найбільше – для підозрюваного, обвинуваченого, виникає гостра

потреба у дослідженні строків досудового розслідування з метою досягнення завдань кримінального провадження. Чинним КПК України окреслено загальні строки досудового розслідування, визначено їх межі. Однак, у практичному сенсі виникає низка запитань щодо визначення строків досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні та зумовлює необхідність виявлення недоліків правового регулювання, а також надання пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України.

Слід зазначити, що проведення слідчих (розшукових) дії поза межами строків досудового розслідування тягне визнання таких доказів недопустимими та, як наслідок, потенційна можливість винній особі уникнути кримінальної відповідальності та зведення всього розслідування нанівець.

Питаннями строків досудового розслідування досліджували: С. Є. Абламський, Ю. П. Аленін, О. М. Бандурка, В. Б. Басай, Г. І. Глобенко, І. В. Гловюк, С. О. Заїка, О. В. Капліна, Є. Г. Коваленко, О. П. Кучинська, А. М. Ларін, О. А. Лейба, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. В. Назаров, І. Г. Оборотов, Д. О. Олейников, О. Ю. Татаров, В. М. Тертишник, С. Б. Фомін, Т. Г. Фоміна, О. О. Юхно, Ю. П. Янович, та ін.

В той же час, незважаючи на суттєві наукові доробки, здебільшого науковці звертались до загальних понять процесуальних строків у кримінальному провадженні. Але, наукових праць, пов'язаних саме із строками досудового розслідування після повернення обвинувального акту, дослідженням їх меж, достатньо мало, що зумовлює необхідність більш глибокого вивчення вказаного питання. Тому, станом на сьогодні, чимало проблем як теоретичного, так і суто прикладного характеру залишаються дискусійними або взагалі не вирішеними, про що, зокрема, свідчать результати проведеного дослідження судової практики.

Як наголошує суддя, секретар Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Наталія Антонюк, що з величезної кількості питань, які стосуються строків досудового розслідування вже сформульовані правові позиції Касаційного кримінального суду. Вона доводить, що досудове розслідування, наслідком якого є звернення до суду з обвинувальним актом або з клопотанням про застосування примусових заходів, має три ключові віхи: початок – визначається внесенням відомостей до ЄРДР; завершення – пов'язується з фактом відкриття матеріалів досудового розслідування підозрюваному, його захиснику, законному представнику, захиснику особи та іншим особам відповідно до положень ст. 290 КПК України; закінчення – фіксується направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Тобто кінцевим моментом строку досудового розслідування є його закінчення, як це передбачено у ст. 219 КПК України, та не має точок дотику із завершенням досудового розслідування. До цього слід додати, що законодавчі обмеження на проведення слідчих (розшукових) дій «прив'язані» саме до закінчення, а не до завершення досудового розслідування [1].

Дійсно, встановивши винну особу, повідомивши їй про підозру, одним із видів завершення досудового розслідування прокурором є направлення обвинувального акта до суду (ст. ст. 283, 290–291 КПК України). У положеннях п. 3 ч. 3 ст. 314

КПК України зазначено, що в підготовчому судовому засіданні суд може прийняти рішення про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам чинного кримінального процесуального законодавства України [2].

Так, Є. О. Мирошниченко визначає, що при поверненні матеріалів кримінального провадження прокурору суд постановляє відповідну ухвалу. Такою ухвалою суд зобов'язує прокурора усунути виявлені недоліки протягом визначеного ним розумного строку, який має бути достатнім для виправлення допущених недоліків, та така позиція є досить виправданою [3, с. 12].

Так, дослідженням, розміщених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, ухвал судів, якими повернуто обвинувальні акти встановлено, що найбільш причинами повернення обвинувальних актів є: невідповідність обвинувального акта вимогам ч. 1 ст. 291 КПК; з невідповідність обвинувального акта вимогам ч. 2 ст. 291 КПК; невідповідність обвинувального акта вимогам ч. 3 ст. 291 КПК; недотриманням вимог ч. 4 ст. 291 КПК; недотриманням вимог ст. 293 КПК; іншими причинами.

До інших причин повернення обвинувальних актів прокурорам слугувало, як правило, порушення права на захист (обвинувальний акт не переведений на рідну мову обвинуваченого, неналежний переклад обвинувального акта та відсутність належним чином підтверджуючої кваліфікації перекладача, обвинувальний акт фактично не вручений обвинуваченому, не надано документів щодо підтвердження особи обвинуваченого).

Однозначно, обвинувальний акт, який підписується і затверджується прокурором, повинен відповідати вимогам ст. 291 КПК України, зокрема із повними даними щодо особи обвинуваченого. Тому, що відсутність в обвинувальному акті таких відомостей унеможлиблює якісно і в повній мірі здійснювати розгляд кримінального провадження судом та є підставою для повернення обвинувального акта.

Водночас, орієнтиром маємо брати нове узагальнення суду, яке стосується саме

строків після повернення обвинувального акту.

Так, постановою колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 18.10.2022 по справі № 753/6486/21 зазначено, що повернення обвинувального акту не передбачає поновлення завершеного досудового розслідування. Діючий КПК чітко відмовився від інституту додаткового розслідування, який існував за КПК 1960 року. Відсутність можливості проведення додаткового розслідування після звернення до суду з обвинувальним актом очевидна з тексту Кодексу. Крім того, в Пояснювальній записці до проекту Кодексу зазначалося, що «одним з основних напрямів реформування ... стала ліквідація можливості відправлення справи на додаткове розслідування», «підвищенню гарантій прав підозрюваних та обвинувачених сприятиме також ... скасування інституту повернення справи на додаткове розслідування» [4].

Проте, виходячи із цієї постанови та розуміючи відсутність можливості проведення досудового розслідування після повернення обвинувального акту, необхідно все таки розібратися, що ж відбувається із строками досудового розслідування у такому випадку.

Варто вказати на те, що в період дії КПК України 1960 р. існував інститут додаткового розслідування, застосування якого піддавалось критиці як з боку теоретиків, так і з боку практичних працівників. На відміну від повернення обвинувального акту, інститут додаткового розслідування передбачав проведення додаткових слідчих дій для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб або для кваліфікації дій обвинуваченого за іншою статтею, а в окремих випадках як можливість уникнення винесення судом виправдувального вироку.

Натомість чинний КПК України обмежив суддів у прийнятті рішень відповідно до п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України, лише якщо обвинувальний акт, клопотання не відповідають вимогам ст. 291 КПК України. Обвинувальний акт, який підписується і затверджується прокурором, повинен відповідати вимогам ст. 291 КПК України, зокрема з викладенням як об'єктивної,

так і суб'єктивної сторони вчиненого кримінального правопорушення, а також повними даними щодо особи обвинуваченого. Відсутність в обвинувальному акті таких відомостей унеможливорює якісно і в повній мірі здійснювати розгляд кримінального провадження судом та є підставою для повернення обвинувального акту.

При цьому, з огляду на лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 03.10.2012 р. № 223-1430/0/4-12, прокурор позбавлений можливості проведення будь-яких слідчих або інших процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі про повернення обвинувального акту [5]. Такої ж точки зору притримується і М. Г. Моторигіна, та визначає, що проведення будь-яких процесуальних дій, крім тих, що зазначені в ухвалі про повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, не допускається [6, с. 185].

Схожу думку мають і В. В. Колодчин, А. Р. Туманянц, які вважають, якщо допустити, що повернення підсумкового документу прокурору із стадії підготовчого провадження надає можливість проводити слідчі (розшукові) дії, то це по суті означатиме відродження згаданого інституту додаткового розслідування [7, с. 96].

Але, разом з тим, наразі існує проблема повернення обвинувальних актів судами через призму ч. 2 ст. 291 КПК України у випадках, коли обвинувачений не з'являється у судове засідання, а суд мотивує рішення про повернення обвинувальних актів відсутністю в обвинувальному акті повних анкетних даних обвинувачених (фактичної адреси проживання), які в свою чергу не отримують повістки про виклик до суду.

Як відомо, при встановленні місця проживання підозрюваного прокурор чи слідчий спирається на ті дані, які встановлені під час досудового розслідування, а саме на дані реєстраційного штампа в паспорті такої особи або відомості з Єдиного державного демографічного реєстру, у разі відсутності паспорта, а також з показань

самого підозрюваного. Водночас слід зауважити, що наразі порядок отримання інших відомостей щодо місця проживання осіб чинним кримінальним процесуальним законодавством України не передбачено.

Слід зазначити, що таке лаконічне законодавче формулювання п. 2 ч. 2 ст. ст. 291 КПК України на практиці викликає низку проблем, пов'язаних із практичною реалізацією зазначеної норми, та досить часто призводить до необґрунтованого розширювального її тлумачення. Такі рішення судів є не досить обґрунтованими, проте закріпилися практикою суду апеляційної інстанції. Також негативною є тенденція у таких кримінальних провадженнях відмовляти прокурорам у оголошенні осіб у розшук.

У положеннях ст.ст. 219, 294–295-1 КПК України визначено строки досудового розслідування, порядок їх обчислення та продовження. Але нажаль, вказані статті чи будь-які інші норми КПК України не визначають, що відбувається із строками після того, як досудове розслідування завершено та у провадженні прийнято рішення про направлення обвинувального акту, клопотання до суду, проте з тих чи інших підстав воно повернуто прокурору. У зв'язку з цим, слід виходити із загальних положень КПК України, які регулюють досудове розслідування.

З прийняттям КПК України у 2012 р. у національне кримінальне процесуальне законодавство введено нове для нашої країни поняття «розумності строків». Відповідно до ч. 1 ст. 28 КПК України під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК України строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Ключовим у вказаній нормі є посилення на неможливість перевищення закріплених строків. У чинному КПК України закріплено загальні строки досудового розслідування, у зв'язку з чим, керуючись положеннями ч. 1 ст. 28 КПК України,

навіть після повернення обвинувального акту прокурору строк досудового розслідування у такому провадженні не може перевищувати строки, закріплені ст. 219 КПК України. У протилежному випадку, може бути обмежено права та гарантії, передбачені чинним кримінальним процесуальним законодавством України, які регулюють статус обвинуваченого, що у свою чергу потягне за собою звернення такої особи до суду з позовом про визнання дій протизаконними та стягнення спричиненої шкоди.

Тому, слід зазначити, що строки необхідно розраховувати таким чином, щоб у сукупності строк досудового розслідування з моменту повідомлення особі про підозру до направлення до суду обвинувального акту та з часу фактичного отримання матеріалів кримінального провадження (повернутих судом) до моменту зупинення досудового розслідування або повторного направлення виправленого обвинувального акту до суду не перевищував двох місяців, відповідно до положень ст. 219 КПК України.

Підсумовуючи викладене вище, вважаємо, що після повернення обвинувального акту, клопотання прокурору строк досудового розслідування відновлюється та продовжує обчислюється з того моменту, коли такий обвинувальний акт був направлений до суду та підлягає неухильному дотриманню з боку учасників кримінального провадження. Водночас після такого повернення проведення слідчих чи процесуальних дій заборонено.

Але, відмітимо, що в положеннях п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України слід передбачити конкретні строки усунення прокурором виявлених судом недоліків. Тобто, суд вивчаючи обвинувальний акт із додатками вбачаючи порушення повертає його прокурору із вказівками, які саме недоліки необхідно виправити та у який конкретний строк.

Таким чином, пропонуємо у п. 3 ч. 3 ст. 314 «Підготовче судово засідання» КПК України внести відповідні зміни та викласти у наступній редакції: «3. У підготовчому судовому засіданні суд має право прийняти такі рішення: ... 3) повернути обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного

або виховного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПК встановивши строк для усунення таких недоліків».

Крім того, з урахуванням, що на теперішній час немає норми яка б регулювала порядок обчислення строку розслідування після повернення обвинувального акту, клопотання прокурору, вважаємо за необхідне також внести зміни до КПК України. Зокрема, пропонуємо доповнити ст. 219 «Строки досудового розсліду-

вання» КПК України частиною 8, у якій викласти порядок обчислення строків після повернення прокурору повернення обвинувального акту, клопотання для усунення недоліків у наступній редакції: «Строк, наданий судом прокурору, в порядку пункту 3 частини 3 статті 314 КПК, обчислюється з моменту надходження прокурору такого обвинувального акту, клопотання та включається до загального строку досудового розслідування, передбаченого ст. 219 КПК».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк Н. Строки досудового розслідування: актуальна судова практика ВС. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1377236/ (дата звернення: 24.04.2023).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI // Законодавство України / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 05.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 24.04.2023).
3. Мирошниченко Є. О. Застосування нового процесуального кодексу України в суді. Тлумачення до тексту. Зразки процесуальних документів. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків : Харків юридичний, 2013. 116 с.
4. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 753/6486/21 від 18.10.2022 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106940481> (дата звернення: 24.04.2023).
5. Про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.10.2012 р. № 223-1430/0/4-12 // Законодавство України / Верхов. Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1430740-12> (дата звернення: 24.04.2023).
6. Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : Оберіг, 2018. 306 с.
7. Колодчин В.В., Туманянц А.Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції : монографія. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 228 с.

БОЙОВИЙ ІМУНІТЕТ: ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Кузнецов Віталій Володимирович,

orcid.org/0000-0003-1727-4019

доктор юридичних наук, професор,

в.о. провідного наукового співробітника

Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії правових наук України

У статті розглянуто особливості нормативного закріплення інституту бойового імунітету. Встановлено, що вперше на нормативному рівні цей правовий інститут запроваджено Законом України від 15.03.2022 № 2124-IX, яким бойовий імунітет передбачено як новий вид звільнення від кримінальної відповідальності (абзац 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України»). При проведенні догматичного дослідження бойового імунітету пріоритет було віддано використанню порівняльного методу (порівняння зі ст. 2.9.11 проекту Кримінального кодексу України (КК)).

Встановлено, що умови реалізації бойового імунітету в чинному Законі України «Про оборону України» та в проекті КК мають певні відмінності. Визначено, що в проекті КК сформульовані такі умови реалізації бойового імунітету: 1) особливий суб'єкт; 2) зміст діяння; 3) період (обстановка) реалізації; 4) мета; 5) наслідки вчинення діяння.

Проведене дослідження правової регламентації бойового імунітету засвідчило про наявність певних недоліків у визначенні його правової природи та окремих ознак. Автором висловлені певні пропозиції щодо їх усунення. Зокрема, запропоновано передбачити бойовий імунітет як нову обставину, що виключає протиправність діяння; визначити суб'єктів «бойового імунітету» як військовослужбовців, членів добровольчого формування територіальної громади, працівників правоохоронного органу (альтернативний варіант – військовослужбовці та прирівняні законом до них осіб, працівники правоохоронного органу). Висловлена пропозиція щодо уточнення змісту Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства, через закріплення особливостей проходження військової служби осіб без громадянства. Запропонована авторська редакція пункту 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р.: «член добровольчого формування територіальної громади – громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні на законних підставах та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування територіальної громади».

Ключові слова: бойовий імунітет, воєнна операція, воєнний стан, збройна агресія, збройний конфлікт, Збройні Сили України, звільнення від кримінальної відповідальності, Кримінальний кодекс України, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, порушення законів та звичаїв війни, суб'єкт.

Kuznetsov Vitalii. Combat immunity: problems of regulatory consolidation and implementation

The article examines the peculiarities of the normative consolidation of the institute of combat immunity. It was established that for the first time at the regulatory level, this legal institution was introduced by the Law of Ukraine dated 15.03.2022 № 2124-IX, which provides combat immunity as a new type of exemption from criminal liability (paragraph 3 of Article 1 of the Law of Ukraine «On the Defense of Ukraine»). When conducting a dogmatic study of combat immunity, priority was given to the use of a comparative method (comparing with Article 2.9.11 of the draft Criminal Code of Ukraine).

It has been established that there are certain differences in the conditions for implementing combat immunity in the current Law of Ukraine «On Defense» and in the draft Criminal Code of Ukraine. It was determined that the following conditions for the implementation of combat immunity were formulated in the draft Criminal Code of Ukraine: 1) a special subject; 2) content of the act; 3) period (environment) of implementation; 4) purpose; 5) consequences of committing an act.

The conducted study of the legal regulation of combat immunity testified to the presence of certain shortcomings in determining its legal nature and particular features. The author made certain suggestions for their elimination. In particular, it is proposed to provide combat immunity as a new circumstance that excludes the illegality of an act; define the subjects of «combat immunity» as military personnel, members of the voluntary formation of the territorial community, employees of the law enforcement agency (alternative option – military personnel and persons equated to them by law, officers of the law enforcement agency). A proposal was made to clarify the content of the Regulation on Military Service in the Armed Forces of Ukraine by foreigners and stateless persons, by establishing the specifics of military service by stateless persons. The author's proposed version of item 1, part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine «On the Basics of National Resistance»: «a member of a voluntary formation of a territorial community is a citizen of Ukraine or a foreigner or a stateless person who is in Ukraine on legal grounds and on a voluntary basis enrolled for service as part of a voluntary formation of a territorial community».

Key words: *combat immunity, military operation, martial law, armed aggression, armed conflict, the Armed Forces of Ukraine, exemption from criminal liability, the Criminal Code of Ukraine, circumstances excluding the criminal illegality of an act, violation of laws and customs of war, subject.*

Актуалізація цієї проблематики пов'язана, насамперед з військовою агресією російської федерації (рф) проти України. Як відомо, питання бойового імунітету почало широко обговорюватися серед науковців після засудження (справа загибелі 49 українських військовослужбовців у літаку Іл-76, який було збито 14 червня 2014 р. неподалік Луганська) 17 грудня 2015 р. Павлоградським міськрайонним судом генерал-майора Віктора Назарова за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 425 КК (недбале ставлення військової службової особи до служби, вчинене в бойовій обстановці, що призвело до тяжких наслідків). Таке судове рішення викликало негативну оцінку з боку авторитетних американських дипломатів і військових експертів: «Ані США, ні інші крани Заходу, які надають Україні військову підтримку, не дали б поводитися зі своїми командувачами так, як з генералом Назаровим. У час коли Росія продовжує війну на Донбасі, Україна має заохочувати бойовий дух та ініціативу військових. Судове переслідування генерала Назарова має зворотній ефект» [9]. 21 травня 2021 року Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду виправдав В. Назарова, а справа проти нього була закрита в зв'язку з відсутністю в його діях складу кримінального

правопорушення [2]. Слід зауважити, що це судове рішення стало певним поштовхом для майбутнього наукового дослідження та запровадження в законодавстві правового інституту «бойовий імунітет».

Серед наукових заходів, які передували законодавчій реалізації цього правового інституту, слід відмітити проведений 14 грудня 2021 року круглий стіл на тему «Особливості відповідальності командирів. Бойовий імунітет, як одна із гарантій захисту прав військовослужбовців» [10]. На цьому круглому столі експерти Центру оборонних стратегій за сприяння Національного фонду на підтримку демократії презентували відповідні законодавчі ініціативи. Зокрема, у законопроекті запропоновано надати визначення поняття «бойовий імунітет» у ст. 1 Закону «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.; запровадити принцип надання командуванню та військовослужбовцям імунітету від кримінальної відповідальності за наслідки застосування сили під час бойових дій, проведення бойових операцій тощо, понесених втрат особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, яких неможливо було передбачити при плануванні та уникнути при виконанні таких завдань, у разі, якщо такі дії не були умисними злочинними діяннями,

що мають характер воєнного злочину або злочину проти людяності, передбачивши відповідні приписи у ст. 425 КК та інших нормативних актах [11]. Серед позитивних моментів цих пропозицій є те, що: запропоновано поняття «бойовий імунітет», визначені умови його застосування, запропонована його правова регламентація в КК. Серед недоліків, на нашу думку, слід виділити такі: бойовий імунітет визначено як принцип; у змінах до Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. та КК визначається різний правовий статус бойового імунітету як вид звільнення від кримінальної відповідальності та, як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння; бойовий імунітет в законопроекті реалізований в ст. 425 КК, а не в Розділі VIII Загальної частини КК; не визначена чітко основна умова (зміст діяння), яка дозволяє не притягувати до відповідальності за шкоду при бойовому імунітеті. Даний законопроект підготовлений експертами, хоча і не знайшов реалізацію в парламенті України, але вплинув на подальше нормативне закріплення бойового імунітету.

Лише широкомасштабна військова агресія РФ проти України змусила Верховну Раду України нарешті почати втілювати в життя вказані наукові розробки. Спочатку народні депутати України зареєстрували законопроект «Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо кримінальної відповідальності осіб під час особливого періоду та в умовах надзвичайного стану)» від 13 березня 2022 р. № 7156 [13]. Цим законопроектом пропонувалося, зокрема, передбачити в КК додаткові обставини, що виключають кримінальну відповідальність особи за шкоду, заподіяну при захисті України від збройної агресії (ст. 36-1 «Захист України від іноземної агресії» та ст. 36-2 «Бойовий імунітет» («Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність військової службової особи при плануванні, санкціонуванні (дозволі) або здійсненні воєнної операції (бойових дій), якщо ця особа ухвалила рішення або здійснила воєнну операцію (бойові дії), необхідні для відсічі збройної агресії проти України, в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці

чи під час участі у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом, що спричинило загибель, поранення чи травмування військовослужбовця або іншої особи, втрату бойової техніки чи знищення або пошкодження іншого майна») [13]. Однак цей законопроект не був реалізований, оскільки Закон України від 15 березня 2022 р. № 2124-IX вже передбачив необхідні, на думку парламентарів, зміни до КК та інших нормативних актів: у Розділі VIII КК – ст. 43-1 «Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України»; без внесення змін в КК – новий вид звільнення від кримінальної відповідальності – бойовий імунітет (абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.) та обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння (ч. 3 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р.) [12].

Раніше проведене дослідження, дозволило зробити висновок, що принципова різниця між «бойовим імунітетом», «виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України» та «вчинення діяння в умовах воєнного стану особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» полягає в наступному: перший визнає, що вчинено кримінальне правопорушення, а інші – ні [7, с. 16–17]. Очевидно, це технічна помилка законодавця, оскільки всі ці обставини мають одну мету (відсіч збройної агресії проти України або ліквідація збройного конфлікту), умови реалізації (воєнний стан) та з'явилися завдяки одному нормативно-правовому акту. Вважаємо, що всі вони є обставинами, що виключають кримінальну протиправність діяння [1, с. 19; 7, с. 16–17]. Тому пропонуємо передбачити бойовий імунітет як нову обставину, що виключає протиправність діяння (через доповнення Розділу VIII КК новою ст. 43-2 «Бойовий імунітет»). Відповідно до цього слід змінити редакцію абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. і вказати, що при бойовому імунітеті особа не притягається до відповідальності.

На думку Ю.В. Бауліна, слід виділити наступні обставини, які спонукали впро-

вадити бойовий імунітет у систему права України: 1) багаточисельні факти спричинення шкоди правоохоронувальним інтересам при застосуванні збройної чи іншої сили; 2) побоювання військових та інших осіб щодо кримінальної та іншої юридичної відповідальності за певну шкоду; 3) складність планування бойових дій в умовах обмеженої інформації та стислих строків для прийняття рішення, а також нерідко наявність необхідності в умовах бойової обстановки військовослужбовцю проявляти ініціативу і ухвалювати невідкладні рішення для виконання бойового завдання; 4) дії військовослужбовця у стані бойового імунітету межують з низкою військових злочинів [1, с. 17].

Розгляд та удосконалення правової регламентації бойового імунітету неможливе без урахування положень проекту КК. Ми підтримуємо запровадження в проекті КК такої обставини, що виключає протиправність діяння, як бойовий імунітет (ст. 2.9.11.). Слід відмітити, що умови реалізації бойового імунітету в Законі України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. та в проекті КК мають певні відмінності. Наприклад, спочатку в ст. 2.9.11. проекту КК станом на 30 грудня 2022 р. визначалися такі суб'єкти бойового імунітету: військова службова особа чи інший військовослужбовець, доброволець Сил територіальної оборони Збройних Сил (ЗС) України, працівник правоохоронного органу [6]. Сучасна редакція проекту КК станом на 30 січня 2023 р. передбачає більш вузьке коло суб'єктів бойового імунітету: військовослужбовець чи працівник правоохоронного органу (ст. 2.9.11.) [5]. Спробуємо порівняти такі умови реалізації бойового імунітету за чинним законодавством та проектом КК у різних редакціях.

У попередніх дослідженнях ми вже визначали наступні умови реалізації бойового імунітету: 1) особливий суб'єкт; 2) виконання певного обов'язку для громадян України (ст. 65 Конституції України) та іноземців щодо участі в обороні України чи реалізація права цивільних осіб (громадян України, іноземців та осіб без громадянства) щодо відсічі та стримування збройної агресії РФ та/або інших держав; 3) зміст (характер) дій; 4) період реаліза-

ції; 5) наслідки вчинення дій [7, с. 30–31]. Ці умови дозволяють звільнити особу від юридичної (у тому числі кримінальної) відповідальності.

Ю.В. Баулін виділяє наступні підставу та ознаки діяння військовослужбовця та інших осіб в умовах бойового імунітету: «1) Підстава – збройна агресія проти України або збройний конфлікт на території України. 2) Ознаки діяння: суб'єкт ... . Об'єкт – життя та здоров'я особового складу ... . Об'єктивна сторона – планування або виконання дій (завдань) ... . Наслідки – втрата особового складу ... . Суб'єктивний контроль: 1) неможливість передбачення зазначених наслідків з урахуванням розумної обачливості при плануванні чи виконанні дій (завдань) або 2) спричинені наслідки охоплюються виправданим ризиком, тобто а) поставлену мету не можна було досягти в даній обстановці діянням, не поєднаним з ризиком, і б) особа обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронувальним інтересам» [1, с. 19–20]. Така класифікація підстав та ознак є теоретично важливою та потребує додаткового наукового дослідження.

Однак, виходячи з логіки нашого попереднього наукового пошуку, у проекті КК, на нашу думку, сформульовані такі умови реалізації бойового імунітету: 1) особливий суб'єкт (військовослужбовець чи працівник правоохоронного органу); 2) зміст діяння (рішення приймається про здійснення воєнної чи антитерористичної операції (бойових дій) або здійснення такої операції (бойових дій) відповідно до повноважень суб'єкта та на підставі наявної інформації); 3) період (обстановка) реалізації (в умовах воєнного стану, збройної агресії, ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту чи під час участі у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом; при плануванні, санкціонуванні або здійсненні воєнної чи антитерористичної операції (бойових дій)); 4) мета (для відсічі збройної агресії проти України, ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту чи припинення терористичного акту); 5) наслідки вчинення діяння (спричинення будь-якої шкоди, за винятком шкоди, яка завдана під час умисного вчинення злочину проти людяності, злочину

геноциду чи воєнного злочину). Ці умови, оскільки вони передбачені у Розділі 2.9. «Обставини, що виключають протиправність діяння» проекту КК, визначають бойовий імунітет як правомірне діяння, отже кримінальна відповідальність взагалі виключається.

Розгляд вказаних умов розпочнемо з дослідження суб'єктів бойового імунітету (інші умови будуть розглянуті в наступній науковій статті). Згідно абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. визначені такі категорії суб'єктів бойового імунітету:

– *військове командування*. Згідно абз. 16 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. до нього відносяться Головнокомандувач ЗС України, Командувач об'єднаних сил ЗС України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) ЗС України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин ЗС України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань. У проекті КК безпосередньо не згадується така категорія суб'єкта бойового імунітету. На нашу думку, це є логічним кроком авторів проекту КК, оскільки інша категорія «військовослужбовці» цілком охоплює категорію «військове командування» [8, с. 30];

– *військовослужбовці*. До такої категорії суб'єктів відносяться військовослужбовці Служби зовнішньої розвідки України, Служби безпеки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Управління державної охорони України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, органів спеціального призначення з правоохоронними функціями (ч. 4 Вступу до Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24 березня 1999 р.). Одним з елементів правового статусу такого військовослужбовця є громадянство. Насамперед, це громадяни України для яких військовий обов'язок є конституційним обов'язком. Також військовослужбовцями можуть бути іноземці й особи без громадянства (згідно

частин 1, 2 ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р.; згідно ч. 5 ст. 9 Закону України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 р.; згідно ч. 5 ст. 5 Закону України «Про Державну спеціальну службу транспорту» від 5 лютого 2004 р). Згідно частини 19 ст. 4 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. «іноземці та особи без громадянства, які в установленому порядку уклали контракт про проходження військової служби у ЗС України, Державній спеціальній службі транспорту, Національній гвардії України, вважаються такими, які на законних підставах тимчасово проживають на території України на період дії контракту про проходження військової служби у ЗС України, Державній спеціальній службі транспорту, Національній гвардії України»;

– *поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України*. Така категорія суб'єктів з'явилася в понятті бойового імунітету після внесення змін Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану» від 21 березня 2023 р. до абз. 3 ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. Така пропозиція викликала певну дискусію серед фахівців, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р.: «Національна поліція України (поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку» [4]. Отже, поліція є правоохоронним органом і бойовий імунітет вже поширюється на поліцейських, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України [3] (така категорія передбачена в понятті бойового імунітету й буде розглянута далі). Тому вважаємо вищевказані зміни є недоцільними і слід виключити таку категорію суб'єкта з нормативного поняття «бойовий імунітет»;

– добровольці Сил територіальної оборони ЗС України. Згідно п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. добровольцем Сил територіальної оборони ЗС України є «громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні на законних підставах впродовж останніх п'яти років та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування Сил територіальної оборони Збройних Сил України». Таке формулювання видається доволі дискусійним.

По-перше, встановлення для осіб без громадянства особливої умови (особа повинна перебувати в Україні на законних підставах впродовж останніх п'яти років) не відповідає Положенню про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства, яке затверджено Указом Президента України від 10 червня 2016 р. № 248/2016. Цікаво, що в згаданому нормативно-правовому акті визначені особливості проходження військової служби саме іноземців, а про осіб без громадянства згадується, фактично, лише в назві документа [8, с. 31]. На нашу думку, це потребує відповідних змін у нормативному акті.

По-друге, потребує уточнення назва підрозділу в якому служить доброволець. Так, згідно ч. 1 ст. 4 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. територіальна оборона складається з військової, цивільної та військово-цивільної складових. До військової складової територіальної оборони відносяться, зокрема, військові частини Сил територіальної оборони ЗС України (ч. 2 ст. 4 вказаного Закону України). До Сил територіальної оборони ЗС України належать: 1) Командування Сил територіальної оборони ЗС України; 2) регіональні органи військового управління Сил територіальної оборони ЗС України; 3) бригади Сил територіальної оборони ЗС України; 4) батальйони зі складу бригад Сил територіальної оборони ЗС України. До військово-цивільної складової територіальної оборони відносяться, зокрема, добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до територіаль-

ної оборони (ч. 4 ст. 4 вказаного Закону України). Отже, коли законодавець згадує добровольця саме Сил територіальної оборони ЗС України, то він має на увазі, що це представник військової складової територіальної оборони. Однак, визначаючи це поняття, законодавець вказує на добровольче формування Сил територіальної оборони ЗС України (вже в цьому виникає неточність, оскільки коректно називати це добровольчим формуванням територіальних громад), тобто відносить таких добровольців до представників військово-цивільної складової територіальної оборони. Тому пропонуємо пункт 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. викласти у такій редакції: «член добровольчого формування територіальної громади – громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні на законних підставах та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування територіальної громади».

На нашу думку, виділення такої категорії суб'єктів бойового імунітету є дискусійним. Наприклад, автори проекту КК в останній редакції взагалі відмовляються від такої категорії. Це обумовлено, очевидно, тим, що такі особи не є військово-вслужбовцями. Ми підтримуємо ідею, що суб'єктами бойового імунітету не повинні бути особи, які не мають професійних обов'язків щодо захисту України. З одного боку – це логічна гіпотеза. З іншого – є обов'язок таких осіб захищати Україну, оскільки згідно абз. 2 ч. 3 ст. 9 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. під час участі у підготовці та виконанні завдань територіальної оборони на них поширюється дія статутів ЗС України. Отже, такі особи мають, на нашу думку, нечітко визначений правовий статус, обумовлений відсутністю відповідних змін, зокрема до Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» від 24 березня 1999 р. Пригадаймо суспільно резонансний юридичний факт, що обумовлений змінами від 3 травня 2022 р. до Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р., а саме частину другу ст. 8 було доповнено новими

абзацами: «У разі введення в Україні або в окремих її місцевостях воєнного стану всі добровольчі формування територіальних громад переходять в оперативне підпорядкування командирів відповідних військових частин Сил територіальної оборони ЗС України»; «На час дії воєнного стану за рішенням Головнокомандувача ЗС України добровольчі формування територіальних громад повністю або частково можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами визначеної зони територіальної оборони, а також направлятися до районів ведення воєнних (бойових) дій». Після цих нормативних змін стало цілком зрозуміло, що добровольчі формування територіальних громад стають фактично підрозділами ЗС України. До чіткого визначення їх правового статусу може бути два варіанти щодо нормативного закріплення таких осіб як суб'єктів бойового імунітету: 1) залишення таких осіб як суб'єктів бойового імунітету, але з уточненням їх статусу – член добровольчого формування територіальної громади; 2) виключення такої категорії осіб, але уточнення категорії «військовослужбовець» наступною редакцією – «військовослужбовець та прирівняна законом до неї особа» [8, с. 33];

– працівники правоохоронних органів, які відповідно до своїх повноважень беруть участь в обороні України. Як відомо, до працівників правоохоронних органів слід відносити представників: органів прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку в ЗС України, Національного антикорупційного бюро України, органів охорони державного кордону, органів доходів і зборів, органів й установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, органів державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інших органів, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції (ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р.). Вказівка законодавця на участь працівника в обороні України є зайвою, оскільки в понятті бойового імунітету згадується період та мета за якої реалізується імунітет, що дозволяють визначити ці повноваження;

– цивільні особи визначені Законом України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 р. До них слід віднести громадян України, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України – ст. 1 Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 3 березня 2022 р.).

На підставі викладеного, пропонуємо наступні **ВИСНОВКИ**:

1) слід передбачити бойовий імунітет як нову обставину, що виключає протиправність діяння (через доповнення Розділу VIII КК новою ст. 43-2 «Бойовий імунітет»);

2) «бойовий імунітет» повинен мати як одну з умов наступних суб'єктів (запропоновано два варіанти, які залежать від майбутнього нормативного врегулювання правового статусу члена добровольчого формування територіальної громади) у проєкті КК або в чинному КК (через доповнення Розділу VIII КК новою ст. 43-2 «Бойовий імунітет»): перший варіант – військовослужбовці, члени добровольчого формування територіальної громади, працівники правоохоронного органу; другий варіант – військовослужбовці та прирівняні законом до них осіб, працівники правоохоронного органу;

3) вважаємо доцільним внести зміни у статтю 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р.: в абзаці третьому виключити слова «поліцейських поліції особливого призначення Національної поліції України».

4) потребує уточнення зміст Положення про проходження військової служби у Збройних Силах України іноземцями та особами без громадянства, яке затверджено Указом Президента України від 10 червня 2016 р. № 248/2016, через закріплення особливостей проходження військової служби осіб без громадянства;

5) пункт 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 р. слід викласти у такій редакції: «член добровольчого формування територіальної громади – громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, який перебуває в Україні

на законних підставах та на добровільній основі зарахований до проходження служби у складі добровольчого формування територіальної громади».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баулін Ю. В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність. *Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ : НаУКМА, 2023. С. 17–24.
2. Верховний Суд постановив рішення у справі щодо В. Назарова. *Верховний Суд*. 2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1123699/>
3. Висновок Головного науково-експертного управління Верховної Ради України на проєкт Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану» від 13 березня 2023 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1688777>
4. Про національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
5. Кримінальний кодекс України : проєкт станом на 30.01.2023 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/proyekt-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny-stanom-na-30-01-2023.pdf>
6. Кримінальний кодекс України : проєкт станом на 30.12.2022 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/30/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-30-12-2022.pdf>
7. Кузнецов В. В. Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 43-1 КК). *Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану* : наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін. ; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. С. 13–35.
8. Кузнецов В. В. Визначення суб'єкта бойового імунітету при реформуванні кримінального законодавства України. *Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ : НаУКМА, 2023. С. 28–35.
9. Назарчук Ірина. «Справа генерала Назарова» і реакції експертів НАТО та США. Як реанімувати військову юстицію України? *Радіо Свобода*. 2023. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/sud-nazarov-reaktsiya-nato-viiskova-yustytsiya/31043436.html>
10. Особливості відповідальності командирів. «Бойовий імунітет» як одна із гарантій захисту прав військовослужбовців : Підсумки круглого столу від 14 грудня 2021 р. Київ. 14 с. URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-Osoblyvosti-vidpovidalnosti-komandyriv-ukr.pdf>
11. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо бойового імунітету військовослужбовців». URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-Zapyska-ukr.pdf>
12. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії режиму воєнного стану : Закон України від 15 березня 2022 р. № 2124-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#top>
13. Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України (щодо кримінальної відповідальності осіб під час особливого періоду та в умовах надзвичайного стану) : проєкт Закону України від 13 березня 2022 р. № 7156. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1245248>

АНАЛІЗ ЗЛОЧИННОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Шакун Василь Іванович,

orcid.org/0000-0002-1757-8453

доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Науково-дослідного інституту правотворчості та науково-правових
експертиз Національної академії правових наук України,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ

У статті здійснено науковий огляд основних сучасних наукових підходів до визначення злочинності. Проаналізовано системні та феноменологічні засади дослідження злочинності. Аргументовано думку про фрагментарність загальнотеоретичних кримінологічних знань про злочинність і необхідність синтезу їх окремих елементів на компліментарних методологічних засадах. Запропоновано дефініцію злочинності як невід'ємної складової відносин людей, що супроводжує суспільство на всіх етапах його розвитку й відображає поведінку окремих індивідів, яку інші члени суспільства сприймають як кримінальні правопорушення. Розглянуто специфіку правового підходу до злочинності як збірного поняття – сукупності чи навіть системи кримінальних правопорушень. На підставі цього поняття злочинності визначено як сукупність кримінальних правопорушень одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються в країні чи окремому регіоні протягом певного періоду. Такий підхід є результатом кримінологічного аналізу злочинності. Власне кримінологічний аналіз є підходом, складовою ширшого поняття – «аналіз злочинності». Доведено, що аналіз може бути й криміналістичним, який ґрунтується на нормах кримінального процесуального законодавства та спрямований на вивчення закономірностей злочинної діяльності, її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розслідування, судового розгляду й запобігання кримінальним правопорушенням.

У статті обґрунтовано, що злочинність є глобальною соціальною проблемою, остаточно подолати яку неможливо. Попереджуючи злочинність, можна лише знижувати її показники й обмежувати вплив на розвиток суспільства. Автор стверджує, що злочинність необхідно прогнозувати, передбачати. Масштабність проблем попередження злочинності, динамізм обстановки, різноманіття процесів і явищ, пов'язаних з відтворенням злочинності та її виявами в соціальному житті, зумовлюють актуальність комплексного прогнозування розвитку ситуації.

Ключові слова: злочинність, метод, аналіз, кримінологічний аналіз, криміналістичний аналіз, кримінологія, криміналістика, попередження, запобігання.

Shakun Vasyl. Crime analysis: problems of terminology

The article provides a scientific review of the main modern scientific approaches to the definition of crime. The systematic and phenomenological foundations of crime research are analyzed. The opinion about the fragmentation of general theoretical criminological knowledge about crime and the need to synthesize their individual elements on complementary methodological grounds is argued. The definition of crime is proposed as an integral component of human relations, which accompanies society at all stages of its development and reflects the behavior of individual individuals, which other members of society perceive as criminal offenses. The specifics of the legal approach to crime as a collective concept – a set or even a system of criminal offenses – are considered. On the basis of this concept, crime is defined as a set of criminal offenses of one or more

types, which have a mass character and are regularly repeated in a country or a separate region during a certain period. This approach is the result of criminological analysis of crime. Actually, criminological analysis is an approach, a component of a broader concept – «crime analysis». It is proven that the analysis can be forensic, which is based on the norms of criminal procedural legislation and is aimed at studying the patterns of criminal activity, its reflection in sources of information that serve as the basis for the development of means, techniques and methods of collecting, researching, evaluating and using evidence for the purpose investigation, trial and prevention of criminal offences.

The article substantiates that crime is a global social problem that cannot be completely overcome. By preventing crime, one can only reduce its indicators and limit the impact on the development of society. The author claims that crime must be predicted and anticipated. The magnitude of the problems of crime prevention, the dynamism of the situation, the variety of processes and phenomena associated with the reproduction of crime and its manifestations in social life determine the urgency of complex forecasting of the development of the situation.

Key words: crime, method, analysis, criminological analysis, forensic analysis, criminology, criminology, prevention, prevention.

Постановка проблеми. Вчинення кримінальних правопорушень – динамічне соціальне явище, яке швидко трансформується відповідно до змін, що відбуваються в суспільстві. Нинішній кризовий період у розвитку України як незалежної держави обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних причин, що мають як внутрішню, так і зовнішню спрямованість, а тому ефективність боротьби зі злочинністю залежить від ступеня наукового забезпечення та аналітичного супроводження на всіх рівнях, інтенсивності взаємодії вчених і практиків різних дотичних галузей науки у справі формування узгодженого інтегрованого цілісного наукового продукту. Негативні процеси й тенденції, які відбуваються в Україні, актуалізують необхідність постійного наукового відстеження, глибокого й детального дослідження криміногенної обстановки, внесення відповідних коректив у стратегію і тактику попередження злочинності.

У питаннях боротьби зі злочинністю в державі на сучасному етапі її розвитку важливу роль відіграє процес організації такої діяльності. Нині, коли наявний комплекс внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, організація попередження злочинності, а також ефективність такої діяльності залежать від аналізу злочинності [1, с. 118]. На початку 2014 року Україна постала перед низкою принципово нових викликів і загроз, наслідком яких стали анексія Автономної Республіки Крим і часткова окупація районів Донецької і Луганської областей.

Для успішного попередження кримінальних правопорушень необхідно постійно в режимі моніторингу аналізувати поточні криміногенну та кримінальну ситуації в країні, своєчасно виявляти нові тенденції та розробляти адекватні заходи реагування на них. Одним із дієвих упродовж останніх років є Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям статті послугували праці вітчизняних учених, які досліджували кримінологічні проблеми боротьби зі злочинністю, зокрема: О. М. Бандурки, Ю. В. Бауліна, В. В. Василевича, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, В. М. Дрьоміна, А. П. Закалюка, А. Ф. Зелінського, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, В. М. Куца, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ю. В. Орлова, В. І. Тимошенко, В. Ю. Шепітька та ін. Здобутки цих та інших науковців містять низку системних положень і висновків, які безпосередньо чи опосередковано стосуються кримінологічного моніторингу злочинності та створюють передумови для ефективного його дослідження в сучасних умовах. Однак термінологічні проблеми аналізу злочинності набули особливого кримінологічного значення та потребують поглибленого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Скориставшись суттєвими прорахунками тодішньої влади щодо зміцнення

обороздатності держави й байдужим ставленням міжнародної спільноти, росія під прикриттям проведення «спеціальної військової операції» розпочала відверті воєнні дії на суверенній території України, які набули небаченого масштабу в Європі. Зокрема, нехтуючи загальноприйнятими правилами та звичаями війни, держава-агресор знищує цивільну інфраструктуру, що призводить до численних жертв серед мирного населення, експропріації державної та приватної власності, порушення економічного й митного простору України; її військові грабують, ґвалтують і вбивають мирних жителів.

Пошук нових шляхів і відповідей на виклики й випередження гібридних загроз в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності обумовлює створення механізму відновлення України від наслідків війни. Такий механізм має передбачати протидію загрозам у всіх сферах, зокрема військовополітичній, економічній, правоохоронній, соціальній, інформаційній, етнокультурній, екологічній тощо.

Правовою основою механізму відновлення України від наслідків війни є, зокрема, Указ Президента України від 21 квітня 2022 року № 266/2022 [2], яким створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни, основними завданнями якої є:

- розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема, передбачатиме відновлення та розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої військової інфраструктури й житла, енергетики, зв'язку, військово-промислового комплексу, структурну модернізацію та перезапуск економіки, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах унаслідок війни, відновлення та збереження об'єктів культурної спадщини;

- визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди;

- підготовка стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для

ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

З метою реалізації зазначеного вище Указу Президента України Національна рада розробила План Відновлення України та 4 липня 2022 року представила його на обговорення міжнародної спільноти на конференції в Лугано. Позитивно оцінивши основні положення Плану, учасники конференції висловили низку зауважень і пропозицій, спрямованих на вдосконалення його змісту, термінів, виконання та економічного обґрунтування. Сформували також пропозиції щодо визначення шляхів реформування судової гілки влади, удосконалення структури й повноважень органів кримінальної юстиції як частини сектору безпеки і оборони України.

На реалізацію цього Президент України нещодавно видав Указ № 273/2023 «Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки». Реформа має бути реалізована на платформі європейських цінностей та сприятиме вдосконаленню системи безпеки й оброни країни. Важливо, щоб заходи реформування були науково обґрунтовані та вчасно реалізовані, аби не повторювати помилки, притаманні Плану Відновлення України (2022), у якому його автори оминули увагою весь аспект проблем злочинності та її попередження, зосередившись лише на запобіганні корупції.

Кримінологічна наука використовує для досліджень специфічний міждисциплінарний зріз даних, що надають можливість зрозуміти, описати, пояснити, спрогнозувати й попередити протиправну поведінку, яка нерідко переростає в кримінальне правопорушення. Злочинність позначається майже на всіх аспектах життя суспільства та його сталому розвитку. Як самостійна юридична наука кримінологія узагальнює досягнення інших наук. На наш погляд, План має бути доповнено заходами щодо попередження злочинності та протидії їй окремим видам, на основі досягнень української та зарубіжної кримінологічної науки враховуючи поствоєнний синдром у суспільстві.

Звісно, що такі пропозиції мають ґрунтуватися на всебічному аналізі злочинності в Україні, який, до речі, за часів

незалежності жодного разу не проводили. Не йдеться про фрагментарні дослідження вчених-кримінологів, які аналізували злочинність в Україні на власному ентузіазмі та за обмежених можливостей. Водночас саме на підставі аналізу слід прогнозувати можливі правопорушення, надавати рекомендації законодавцю щодо своєчасного встановлення кримінальної відповідальності за діяння, які в найближчому або віддаленому майбутньому слід визнати кримінальними правопорушеннями. За таких умов суспільство зможе якщо не запобігти негативним змінам, то хоча б пом'якшити їх.

Для цього вчені мають дійти певної консолідації у визначенні окремих термінів у сучасній українській кримінологічній науці. Передусім слід привернути увагу до дефініції поняття «злочинність». На нашу думку, *злочинність* – це невід'ємна складова відносин людей, що супроводжує суспільство на всіх етапах його розвитку й відображає поведінку окремих індивідів, яку інші члени суспільства сприймають як кримінальні правопорушення [3, с. 158].

У кримінологічній науці та практиці також терміном «злочинність» позначають сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються в країні або окремому регіоні протягом певного періоду [4; 5].

Злочинність невіддільна від людського суспільства. Неможливо уявити соціум, розвиток якого не супроводжувався б протиправними діяннями, адже безконфліктне співіснування осіб і соціальних груп майже неможливе.

Термін «злочинність» як наукову, правову й статистичну категорію почали використовувати з другої половини XIX – початку XX ст. Першими його використали відомі соціологи та кримінологи Е. Феррі (1881), Г. Тард (1886), А. Лакасань (1886), Ф. Ліст (1889), П. Лафарг (1890), Д. Дриль (1895), А. Принс (1896), Е. Дюркгейм (1900), Н. Колаянні (1903), М. Гернет (1905–1906), Г. Ашаффенбург (1906), В. Бонгер (1906), Я. Етінгер (1909), Х. Чаріхов (1910).

Зокрема, злочинність розглядали як соціальне явище або соціальний феномен. Таке розуміння злочинності першим

обґрунтував М. М. Гернет. Він керувався тим, що злочинність є рисою суспільства, яке закономірно породжує окремі злочини. Проте в цьому визначенні йдеться не про злочинність, а про її причини, фактори [6, с. 94]. Крім того, явище у філософії – це вияв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється [7]. Феномен (грець. φαίνόμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів) [8]. Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду та є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном ноумен позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна лише в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном феномен – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній вияв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт [9].

Можна також розглядати злочинність як системне утворення, що формує структури, стійкі за своїм призначенням, метою, способами функціонування, специфікою організації. Вона вирізняється закритим, «тіньовим» характером взаємодії, поліваріантністю можливостей і високим ступенем невизначеності саморозвитку криміногенних процесів і тенденцій, багатofакторністю та багаторівневістю механізмів соціальної детермінації зростання показників, активним впливом кримінальних структур на некриміналізований соціальний простір, наявністю криміногенних змін у суспільній та індивідуальній свідомості. Складові цієї системи знаходяться в стійких динамічних відносинах. Такими складовими є конкретні види злочинів [3, с. 158].

До початку 30-х років XX ст. у радянській кримінології сформувалися два підходи до визначення поняття злочинності: соціальний та біологічний. Проте поступово поняття набуло ідеологічного змісту і визначалося як тимчасове соціальне явище, приречене на зникнення, а кримінологічна наука була визнана буржуазною і майже припинила існування [10, с. 37; 11, с. 104].

На початку 60-х років ХХ ст. під впливом рішень конгресів ООН щодо попередження злочинності й поведження з правопорушниками в Україні почала відроджуватися кримінологічна наука, було здійснено перші спроби вивчити злочинність крізь призму міжнародно-правової практики. Злочинність визначали як сукупність злочинів, учинених на певній території за певний проміжок часу. Водночас окремі вчені висловлювали сумніви щодо повноти й об'єктивності статистичного підходу до поняття злочинності [12, с. 52]. Зокрема, у першому радянському підручнику з кримінології А. А. Герцензон визначав злочинність як сукупність злочинів, учинених у певний проміжок часу в цьому суспільстві. У подальших виданнях підручника поняття злочинності зазнало змін, його тлумачили як «збірне», «класово обумовлене, історично перехідне соціальне явище, що виявляється в сукупності діянь, визнаних суспільно небезпечними та кримінально караними в певному суспільстві в певний період часу». Однак і це поняття здебільшого мало ідеологічне навантаження та частково суперечило усталеним поглядам на злочинність, що склалися в міжнародно-правовій практиці. Новизною не вирізнялося і сформульоване Н. Ф. Кузнецовою (1969) поняття злочинності як «відносно масове, історично мінливе соціальне, що має кримінально-правовий характер, явище класового суспільства, яке складається з усієї сукупності злочинів, вчинених у певній державі у певний період часу» [3, с. 159].

Поняття злочинності визначали такі відомі українські кримінологи: В. В. Голіна, І. М. Даньшин, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. М. Костенко, В. М. Куц, І. П. Лановенко та ін. Переважно вони обстоювали думку, що злочинність є соціальним явищем.

На нашу думку, злочинність породжується соціальними явищами та процесами, виявляється в масштабі всього суспільства, найповніше втілюється через злочини. Головною, найсуттєвішою ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо поширеним став якийсь один злочин, наприклад шахрайство, у такому разі не може йтися про злочинність. Це буде лише поширене шахрайство. Натомість

якщо вчинено масове шахрайство, розбої, грабежі, убивства тощо і все це повторюється – це вже злочинність [13, с. 35–39]. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Ґрунтуючись на досягненнях філософської науки, слід усвідомити, що сума явищ не створює нове явище.

Злочинність існувала в усі часи. Завжди були люди, не задоволені своїм становищем, такі, що прагнули його змінити, зокрема й способами, які засуджували їх сучасники, незалежно від наявності писаних законів. «Вічними» злочинами можна вважати: вбивство, завдання шкоди здоров'ю, крадіжку, грабж, розбій, зґвалтування, порушення встановленого порядку управління. Її рівень і характер у різних соціально-економічних умовах і різних країнах корелює з конкретними обставинами життєдіяльності членів суспільства. Унаслідок зміни суспільства змінюється і злочинність. Криміналізація та декриміналізація окремих видів посягань на інтереси і права певних категорій осіб визначаються виникненням нових суспільних відносин, а також потребою суспільства в їх захисті.

Злочинність є глобальною соціальною проблемою, розв'язати яку неможливо, принаймні з огляду на наявні на початок ХХІ ст. наукові знання щодо сутності людини та її місця у Всесвіті. Ефективно попереджувати злочинність і розслідувати її вияви можна лише використовуючи кримінологічний та криміналістичний її аналіз.

Аналіз злочинності є функцією органів кримінальної юстиції, що опосередковує дослідження закономірностей та ймовірностей злочинів. Це широке поняття, що має низку складових.

Передусім слід керуватися тим, що процес пізнання частково охоплює як наочно-чуттєві, емпіричні, так й абстрактні, теоретичні елементи. Кожен акт живого споглядання світу пронизаний думкою, послуговується певними поняттями та категоріями. Точне формулювання теоретичних понять є необхідним під час проведення кримінологічних досліджень, передусім на етапі теоретичної інтерпретації їх результатів.

Розроблення низки положень кримінологічної теорії як упорядкованої сис-

теми знань, що досліджують і пояснюють ту складову соціальної реальності, яка пов'язана з виявленням проблем боротьби зі злочинністю, пошуком ефективних засобів її стримування та розробленням наукових рекомендацій для підвищення ефективності практичної діяльності щодо попередження злочинності, визначається підходом дослідників до виконання цього завдання [14; 15]. Зокрема, специфіка правового підходу полягає в розгляді злочинності як збірного поняття – сукупності чи навіть системи кримінальних правопорушень. Трактуючи злочинність у такий спосіб, дослідники посилаються на окремі злочини. Зрештою маємо поняття злочинності як сукупності кримінальних правопорушень одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються в країні чи окремому регіоні протягом певного періоду. Сформульоване поняття є результатом *кримінологічного аналізу* злочинності. Власне *кримінологічний аналіз є підходом*, складовою ширшого поняття – «аналіз злочинності».

У зв'язку із зазначеним постає запитання: чи можна передбачити кримінальне правопорушення? Відповідь на це запитання шукали представники різних наук. Прикладом кримінологічного прогнозу є аналітичні висновки німецького професора, соціолога, економіста й дослідника геноциду Г. Хайнзона. Ще 2003 року в книзі «Сини і світове панування: роль терору у підйомі і падінні націй». Учений висловив передбачення: однією з головних загроз для Заходу вже в першій чверті XIX століття буде «демографічний пріоритет молоді» на Близькому Сході та в Африці на південь від Сахари, де більше 20% населення становить молодь від 15-ти до 24 років. Це, на противагу пріоритету осіб працездатного віку у Східній Азії та Латинській Америці, пріоритету осіб літнього віку в Японії та Європі. Протягом лише п'яти поколінь (1900–2000) кількість населення в мусульманському світі збільшилася зі 150 до 1200 млн, тобто на понад 800%. Г. Хайнзон пояснює явище, що породжує (на перший погляд) непередбачувану й незрозумілу хвилю тероризму та насильства, що руйнує нині світ, назвавши його «злякисним демографічним пріоритетом молоді». Насильство – передбачува-

ний і неминучий результат у тих випадках, коли молоді люди ситі й живуть у суспільстві, де їх занадто багато і де вони заявляють претензії до суспільства, оскільки розуміють, що в цьому суспільстві вони не спроможні реалізувати свої потреби [16].

Країни Європи не дослухалися до аналітичних досліджень професора Г. Хайнзона. Однак його напрацювання ґрунтовно вивчили в росії та опосередковано запустили процес неконтрольованої міграції з арабо-африканського світу в Європу. Його праці перекладено російською мовою, їх використовують відповідні служби росії з метою дестабілізації ситуації в Європі.

Водночас «молодіжний міхур» повністю надметься в Африці й на Близькому Сході до 2025 року. Глобальна загроза, яку він буде створювати протягом декількох подальших десятиліть, може зробити XXI століття ще кривавішим, ніж XX століття. Професор зауважує: «Надлишок молодих людей майже завжди веде до кровопролиття і створення або руйнування імперій. Тенденція насильства наростає в тих суспільствах, де молодь 15–29 років становить понад 30 % від загального населення. Водночас не суттєво, в ім'я чого чиниться насильство: релігія, націоналізм, марксизм, фашизм... Головне – надлишок молоді. Та сама порохова бочка, до якої достатньо піднести сірник». Молодь охоче сприймає ідеологію, яка пробачає і звільняє її від будь-якої відповідальності. Г. Хайнзон вважає, що перспективи «Старого світу» невтішні. До середини століття Європу поховає хвиля біженців зі Сходу. Уже до 2040 року, за прогнозами демографів, половина населення Землі віком до 25 років буде складатися з африканців. Старий світ без єдиного пострілу здається цій гігантській армії...» [16].

Теорія Г. Хайнзона видається беззастережно обґрунтованою, коли йдеться про молодих людей арабського й африканського світу, які залишаються у своїх країнах, де їх справді багато. Проте якщо вони мігрують до Європи, то потрапляють у країни, де переважна більшість населення – люди літнього віку. Чому ж вони виявляють агресію не лише на своїй батьківщині, а й у Європі, де, здавалося б, вони можуть реалізувати свої інтереси? Мабуть, річ у тім, що їх світогляд сформувався за

умов, описаних Г. Хайнзоном. Отже, світогляд, який формується в дитячому й підлітковому віці, визначає поведінку людини в майбутньому, зміна ж умов її існування, соціальне оточення не можуть суттєво позначитися на такому світогляді [16].

Не випадково останніми роками потік мігрантів до Європи відбувався через Білорусь з метою відвернути увагу від підготовки збройної агресії росії проти України.

Інший приклад – коли поширення COVID-19 залишилося без належної уваги аналітичних служб як в Україні, так і світі загалом, стало наймогутнішим катализатором загострення проблем, що накопичилися, а легкість, з якою він проник майже скрізь, і неготовність знайти адекватну відповідь засвідчили їх глибину. Залишаються відкритими питання: пандемія є кримінальним правопорушенням чи наслідком кліматичних змін, расових мутацій, якихось інших факторів, не залежних від людини, про які людство ще не знає? Якщо пандемія була спровокована навмисно, то немає гарантії, що це не спрямовано на певні категорії населення, вікові групи, або, наприклад, людей, які хворіють на певні хвороби, тощо. Також немає гарантії, що це не повториться. Навпаки, є впевненість, що повториться, можливо, в інших формах.

Аналіз – це не лише метод дослідження, а й прийом мислення, який передбачає роз'єднання цілісного предмета на складові (сторони, ознаки, властивості або відносини) з метою їхнього всебічного вивчення. У кожній галузі знань зміст аналізу різний. Це залежить від об'єкта дослідження науки, поставлених під час такого дослідження завдань, специфіки предмета дослідження. Кожна наука має власний предмет дослідження: чітко визначене коло явищ, закономірностей, що знаходяться в центрі її уваги. Особливості науки виражені також у її методі – сукупності прийомів, засобів, принципів і правил, за допомогою яких досліджують предмет, здобувають нові знання.

Іншою складовою аналізу злочинності є *криміналістичний аналіз*. Це метод, який уперше застосовано в США в 60-х роках ХХ ст., він надає можливість виявити взаємозв'язки між множиною даних, що стосуються злочинності (або окремого зло-

чину), та іншими даними, потенційно значущими для попередження і розслідування кримінальних правопорушень, а також з'ясувати сутність цих взаємозв'язків. Такий метод дає змогу дослідникам створювати зв'язки між елементами (людьми, подіями, відносинами), структурувати й визначати значущість елементів.

Аналіз ґрунтується передусім на нормах кримінального процесуального законодавства та спрямований на вивчення закономірностей злочинної діяльності, її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розслідування, судового розгляду й запобігання кримінальним правопорушенням. Слід зазначити, що ідею криміналістичного аналізу використано в системі МВС України за умовною назвою «Скорпіон». До речі, саме в Національній академії внутрішніх справ вийшла друком монографія Н. С. Карпова, присвячена саме криміналістичному вивченню злочинності [17].

У криміналістиці слід акцентувати на неоціненному значенні аналізу в теорії ідентифікації та загалом у науці. Ідентифікація як процес визначення тотожності передбачає дві основні стадії: аналітичну й синтетичну, а встановлення тотожності починається з усебічного вивчення, аналізу ознак об'єктів криміналістики [18, с. 31].

Криміналістичний аналіз кримінального правопорушення – система пізнавальних процедур, спрямованих на якомога повніше пізнання кримінально протиправного діяння з метою його розслідування та виконання інших завдань кримінального судочинства. Це не лише теоретичні розробки можливостей пізнання кримінального правопорушення, а й практична діяльність слідчого. Такий аналіз ґрунтується на розвідувальній (контррозвідувальній) і загальнодоступній інформації. Вирізняють два його типи: а) стратегічний аналіз; б) оперативний (тактичний) аналіз. Метод криміналістичного аналізу ґрунтується на теорії та класифікації, стратегії, тактиці й методиці, аналітичних інструментах, класифікаторах, прогнозах тощо. За його допомогою здійснюють пізнання сукупності елементів, що формують струк-

туру злочину, вирішують питання щодо визнання наявної інформації такою, що стосується або не стосується конкретного кримінального провадження. Криміналістичний аналіз є необхідною передумовою встановлення зв'язків між об'єктами, фактами і явищами, з якими пов'язане кримінальне правопорушення. Він охоплює також глибоке вивчення суб'єкта й об'єкта, суб'єктивної та об'єктивної сторони, визначення причиново-наслідкового зв'язку між елементами структури кримінального правопорушення.

На завершення слід зауважити, що останніми роками деякі науковці обстоюють ідею кримінального аналізу, який, зрештою, і є аналізом криміналістичним. У складі Національної поліції навіть створено спеціальний Департамент кримінального аналізу. Проте зміст пропозицій щодо запровадження так званого кримінального аналізу є підміною понять, оскільки насправді його завдання, методи та форми ґрунтуються на відповідних методологічних засадах, які притаманні криміналістичному аналізу.

Висновки. Злочинність є глобальною соціальною проблемою, остаточно подолати яку неможливо, принаймні з огляду на наявні на початок ХХІ ст. наукові знання щодо сутності людини та її місця у Всесвіті. Попереджуючи злочинність, можна лише

знижувати її показники й обмежувати вплив на розвиток суспільства.

Злочинність необхідно прогнозувати, передбачати. Масштабність проблем попередження злочинності, динамізм обстановки, різноманіття процесів і явищ, пов'язаних з відтворенням злочинності та її виявами в соціальному житті, зумовлюють актуальність комплексного прогнозування розвитку ситуації. Без цього неможливо досягти точності та своєчасності у визначенні завдань у сфері протидії злочинам, їх співвідношення і пріоритетів; не можна встановити необхідні обсяги й інтенсивність заходів попередження, кримінально-правового, пенітенціарного, а також кримінально-політичного впливу на злочинність. Актуальність прогнозування у сфері попередження злочинності зумовлена ще й тим, що, по-перше, постала чітко виражена соціальна потреба з удосконалення кримінально-правових, пенітенціарних і кримінально-процесуальних засад протидії злочинності; по-друге, стало очевидним, що сучасні масштаби злочинності детермінують створення державної системи комплексного спостереження, аналізу та прогнозу у сфері попередження злочинності, запобіганні окремим видам кримінальних правопорушень і протидії їм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Титаренко О. О. Державне програмування протидії злочинності в Україні : монографія. Харків : Промарт, 2019. 698 с.
2. Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21 квіт. 2022 р. № 266/2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5428.html>
3. Шакун В. І. Злочинність. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 18 : Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В. І. Шакун та ін. Харків : Право, 2019. 544 с.
4. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Злочинність як об'єкт феноменологічного аналізу. *Право і Безпека*. 2015. № 3. С. 6–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2015_3_3
5. Орлов Ю. В. Сутність та поняття злочинності: від фрагментації до інтеграції наукового знання. *Форум права*. 2017. № 5. С. 271–278. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_5_43.pdf
6. Кіндюк К. Б. Правова спадщина М. М. Гернета як розвиток соціологічного підходу у юриспруденції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2017. 192 с.
7. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.

9. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.] ; за заг. ред. В.В. Голіни. 2-ге вид., переробл. та доповн. Харків : Право, 2009. 288 с.
10. Куц В. Поняття злочинності. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 34–39. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/10-2016/02/kuts.pdf>
11. Тимошенко В. І., Шакур В. І. Теоретичні основи кримінології : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 240 с.
12. Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ : Маслаков, 2020. 612 с.
13. Тимошенко В. І. Соціальна основа злочинності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2018. № 2. С. 35–39.
14. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
15. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
16. Гайнзон Г. Сини і світове панування. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/cgi-sys/suspendedpage.cgi>.
17. Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності : монографія. Київ : КНУВС, 2007. 522 с.
18. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. 3-тє вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре, 2004. 464 с.

УДК 343.16+343.37

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.22>

НАГЛЯД ЗА ВИЯВЛЕННЯМ ТА РОЗСЛІДУВАННЯМ НАРКОЗЛОЧИНІВ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ НАПРЯМ ПРОКУРОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Шеліховська Ірина Юріївна,

прокурор

Вінницької окружної прокуратури Вінницької області

У статті визначаються теоретичні підстави та практичне підґрунтя виокремлення нагляду за виявленням та розслідуванням наркозлочинів як специфічного напрямку прокурорської діяльності. Викладено авторський підхід до розуміння поняття наркозлочинів (з урахуванням законодавчого розмежування кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки) як суспільно небезпечних діянь у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та їх аналогів, за вчинення яких передбачене основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу в розмірі більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Розкрито зміст понять «виявлення наркозлочинів» та «розслідування наркозлочинів» як двох послідовних, взаємопов'язаних етапів протидії наркозлочинності працівниками оперативних підрозділів та слідчими органів досудового розслідування. Обґрунтовано, що прокурорському нагляду за зазначеною діяльністю притаманні: особлива актуальність, обумовлена високими ризиками порушення законодавства її суб'єктами (від ігнорування виконання своїх обов'язків до штучного створення показників і долучення до організації незаконного обігу наркотиків); специфічні риси, зумовлені особливостями протиправних діянь у сфері наркообігу та роботи з їх виявлення та розслідування; нормативна невизначеність, обумовлена вадами законодавства та недостатнім урегулюванням на рівні підзаконних нормативно-правових актів; брак науково обґрунтованих методик. Обґрунтовано необхідність проведення подальших наукових досліджень з метою розроблення теоретичних засад прокурорського нагляду за виявленням та розслідуванням наркозлочинів, практичних рекомендацій щодо забезпечення ефективності такого нагляду, а також виявлення проблем, що існують у цій сфері та визначення шляхів їх вирішення.

Ключові слова: прокурорський нагляд, виявлення наркозлочинів, розслідування наркозлочинів, законність, оперативні підрозділи, органи досудового розслідування.

Shelikhovska Iryna. Supervision of the detection and investigation of drug related crimes as a specific directions of the prosecutorial activity

The article reviews backgrounds and basis for distinguishing supervision over the detection and investigation of drug related crimes as a specific area of prosecutorial activities. The author's approach to understanding the concept of drug related crimes (taking into account the legal distinction between criminal offenses into felonies and criminal misdemeanours) as socially dangerous acts in the illegal circulation of drugs, psychotropic substances, precursors and their analogues, for the commission of which the main punishment is imprisonment or a fine in the amount of more than three thousand tax-free minimum incomes of citizens. The concept content of the "detection of drug related crimes" and "investigation of drug related crimes" as two consecutive, interrelated stages of combating drug related crimes by operational units and investigators of pre-trial investigation bodies is opened. It is substantiated that supervision of the specified activity is characterized by: specifically relevant given the emerging risks associated with the violation of legislation by its subjects (from ignoring the performance of their duties to artificially creating indicators and joining the organization of illegal drug trafficking); specific features caused by the peculiarities of illegal acts in the field of drug trafficking and work on their detection and investigation; regulatory uncertainty caused by defects in legislation

and insufficient regulation at the level of supporting legislation; lack of scientifically based methods. Necessity of conducting further scientific research in order to develop the theoretical foundations of supervision over the detection and investigation of drug related crimes, practical recommendations for ensuring the effectiveness of such supervision, as well as identifying the problems that exist in this area and determining ways to solve them is proved.

Key words: *prosecutorial supervision, detection of drug related crimes, investigation of drug related crimes, legality, operational units, pre-trial investigation bodies.*

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії проти України суттєву небезпеку для держави і суспільства становлять внутрішні загрози, в числі яких особливе місце посідає злочинність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та їх аналогів (наркозлочинність). Кримінальні правопорушення у цій сфері спричиняють поширення наркоманії та деградацію частини суспільства, руйнують генофонд нації, сприяють вчиненню наркозалежними особами широкого спектру інших злочинів – від хуліганства та крадіжок до розбоїв та умисних вбивств.

Наркозлочини, здебільшого, вчиняються в умовах неочевидності із застосуванням різноманітних схем та засобів конспірації та за відсутності потерпілих. Це зумовлює їх високу латентність. Тому офіційна статистика неспроможна відбити реальну картину наркозлочинності (звіти правоохоронних органів переважно містять інформацію лише про ті злочини, які були викриті оперативними підрозділами за власною ініціативою). Це надає можливість маніпуляцій з показниками заради виконання вимог, які ставить перед оперативними підрозділами та органами досудового розслідування керівництво відповідних міністерств і відомств. Як наслідок, виникає проблема оцінки ефективності протидії наркозлочинності оперативними підрозділами й органами досудового розслідування та неефективності відомчого контролю.

Вивчення практики засвідчує, що зазначені маніпуляції, у числі іншого можуть здійснюватися і за рахунок штучного створення показників шляхом застосування провокацій вчинення наркозлочинців (замість реальної протії даному виду кримінальних правопорушень). Крім того, ураховуючи надприбутки, які забезпечує наркобізнес, завжди існують високі ризики залучення до нього правоохоронців з метою забезпечення без-

пеки, організації та координації злочинних оборудок.

Ураховуючи наведені вище обставини та ризики, можна стверджувати, що важливим та ефективним інструментом забезпечення добросовісності, ефективності та законності виявлення та розслідування наркозлочинців є прокурорський нагляд за органами які здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове слідство. Проте сьогодні здійснення такого нагляду пов'язане з низкою юридичних та організаційних проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність проблем протидії наркозлочинам зумовлює активність їх досліджень фахівцями у галузі криміналістики, кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності. Зокрема, останнім часом праці присвячені вирішенню цих проблем опублікували С. В. Албул, С. В. Андрусенко, Ю. В. Баулін, Д. В. Головін, О. М. Джужа, М. В. Корнієнко, Д. Й. Никифорчук, І. О. Папуша, Є. В. Поляков, А. А. Саковський, А. М. Черняк, Б. В. Щур, Т. Г. Щурат, О. Ю. Татаров та інші вчені.

Сьогодні не бракує уваги науковців і питанням прокурорської діяльності. Останнім часом цьому напряму досліджень присвятили свої роботи Ю. П. Алєнін, А. М. Бабошин, І. В. Вернидубов, О. В. Капліна, Ю. В. Коробко, Ю. В. Кушнерик, О. П. Кучинська, В. О. Попелюшко, М. А. Погорецький, О. В. Попович, М. В. Руденко, І. В. Рогатюк, В. В. Сухонос, І. О. Сухачова, А. Р. Туманянц, М. В. Черноусько, І. І. Шульган, М. Є. Шумило І. В. Щербина та інші.

Разом з тим, комплексного дослідження прокурорського нагляду за виявленням та розслідуванням наркозлочинів досі не проводилося. Протягом останнього десятиліття наукові розвідки цього напряму представлені поодинокими науковими статтями, де досліджуються лише окремі аспекти даної проблематики [1; 2].

Мета статті – обґрунтувати доцільність теоретичного та практичного виокремлення нагляду за виявленням та розслідуванням наркозлочинів як специфічного напрямку діяльності прокурора.

Складність та відсутність у законодавстві філологічної конструкції «Прокурорський нагляд за виявленням та розслідуванням наркозлочинів» зумовлює те, що для досягнення поставленої мети необхідно: сформулювати розуміння змістовного навантаження кожного із складників цієї конструкції; показати їх взаємозв'язок; довести практичну виправданість саме такого формулювання.

Насамперед, визначимося зі змістом терміну «наркозлочини», оскільки саме на нього нашаровуються решта складників досліджуваної нами діяльності. Зазначений термін, хоча і не вживається законодавцем, широко використовується фахівцями в галузі кримінології, криміналістики та оперативно-розшукової діяльності. Це стосується як наукових праць [3–5] та навчальної літератури [6], так і практичної діяльності правоохоронних органів [7]. Аналіз зазначених джерел дозволяє стверджувати, що термін «наркозлочини» використовується для окреслення усіх кримінально караних діянь, передбачених статтями 305–320 КК України. Ми цілком підтримуємо такий підхід, оскільки він дозволяє значно спростити філологічну конструкцію, одночасно охопивши увесь спектр діянь у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів.

Проте при цьому виникає проблема пов'язана з розмежуванням законодавцем кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки.

Вважаємо, логічно буде під наркозлочинами розуміти саме злочини, тобто суспільно небезпечні діяння у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та їх аналогів, за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян покарання, у вигляді позбавлення волі. Щодо кримінальних проступків у цій сфері, то їх виявлення в процесі оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства

вважаємо корисним побічним (додатковим) ефектом роботи оперативних підрозділів та слідчих, спрямованої на протидію злочинам. Досудове розслідування таких кримінальних проступків здійснюється у формі дізнання, а тому потребує окремого дослідження.

У зв'язку з викладеним зауважимо, що виявлення та розслідування наркозлочинів фактично є взаємопов'язаними етапами єдиного процесу. Адже виявлення злочинів правоохоронними здійснюється саме з метою їх подальшого розслідування та притягнення винних до кримінальної відповідальності. Крім того, не може бути розслідування латентного злочину, який не виявлено.

Зауважимо, що законодавство не містить визначення поняття «виявлення злочинів» або ж «виявлення кримінальних правопорушень». Поняття «розслідування злочинів» також не зустрічається у законодавчих актах. Проте ст. 3 КПК України містить визначення досудового розслідування та досудового слідства (перше охоплює друге). Так п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України встановлює, що досудове розслідування – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності, клопотання про закриття кримінального провадження. При цьому досудове слідство визначено як форму досудового розслідування, в якій здійснюється розслідування злочинів (п. 6 ч. 1 ст. 3 КПК України).

У першій з наведених дефініцій законодавець визначає досудове розслідування через межі у часі, які відповідають моментам його початку та закінчення й прив'язані до конкретних процесуальних дій. У другій дефініції акцентується на формі діяльності. При цьому зміст цієї діяльності законодавець ні у першому, ні у другому випадку не розкриває. Але розуміння сутності будь-якої людської діяльності, у тому числі юридичної, неможливе без розкриття її змісту.

Вважаємо, що як у теоретичному, так і у практичному плані слід погодитися з думкою М. Л. Грібова та А. М. Черняка, які вважають виявлення та розкриття злочинів складниками протидії злочинності та визначають їх наступним чином: «Виявлення злочинів – це діяльність з пошуку та фіксації інформації про: готування до злочину; замах на злочин; вчинення закінченого злочину»; «Розслідування злочинів – це процес пізнання стороною обвинувачення факту та обставин вчинення конкретного діяння (передбаченого КК України) під час досудового слідства, який у втілюється системі процесуальних дій, що застосовуються з метою виконання завдань кримінального провадження загалом» [8].

Зауважимо, що виявлення злочинів вказані науковці розглядали у площині діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів (тобто, як цілеспрямовану роботу уповноважених суб'єктів з виконання завдань оперативно-розшукової діяльності). Саме в цій площині ми досліджуємо і діяльність з виявлення наркозлочинів. Одночасно допускаємо і нецілеспрямоване (випадкове) виявлення кримінальних правопорушень досліджуваної категорії працівниками правоохоронних органів.

Як виявлення (суб'єктами ОРД), так і розслідування (слідчим із залученням працівників оперативних підрозділів) наркозлочинів підлягають прокурорському нагляду, що зумовлено положеннями ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 36 КПК України.

Незважаючи на те, що формулювання «прокурорський нагляд за виявленням та розслідуванням наркозлочинів» прямо не узгоджується з функціями прокуратури, окресленими у ст. 131¹ Конституції України, термін прокурорський нагляд (за певними органами та певною діяльністю або ж законністю цієї діяльності) широко застосовується у юридичній науці [9–11] та практиці [12;13]

Так п. 2 ст. 131¹ Конституції України передбачає, що прокуратура здійснює організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час

кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку.

Чинне законодавство (як і практика його застосування) за суто формальними ознаками не відповідає наведеній конструкції правової норми основного закону. Адже відповідно до цієї норми, предмет прокурорського нагляду обмежений лише окремими діями органів правопорядку. При цьому поняття органів правопорядку у законодавстві не подається. Слідчі та розшукові дії у КПК України не розмежовані та окреслюються єдиним формулюванням «слідчі (розшукові) дії». З скупного аналізу зазначеної норми та чинного законодавства не зрозуміло: які дії крім слідчих та розшукових слід вважати негласними; чи потрапляють до кола прокурорського нагляду оперативно-розшукові заходи та оперативно-розшукова діяльність загалом.

Вважаємо, що у статті 2 Закону України «Про прокуратуру» досліджувана функція вказаного державного органу сформульована більш коректно ніж у основному законі: «нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство». Цим формулюванням охоплено як усю діяльність оперативних підрозділів, так і діяльність правоохоронних органів в межах досудового кримінального провадження.

Аналіз змісту ч. 2 ст. 36 КПК України свідчить, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням фактично співпадає з прокурорським надглядом за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, а саме є формою його втілення. У зазначеній нормі кримінального процесуального закону окреслено не лише форму, а й зміст діяльності прокурора – через визначення вичерпного переліку його повноважень.

Аналіз змісту ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», дозволяє стверджувати, що прокурорський нагляд здійснюється за усім спектром цієї діяльності (починаючи від заведення оперативно-розшукової справи та звершуючи її закриттям), а не лише за певними негласними діями.

Щодо поняття, змісту, предмета, об'єкта, мети, завдань, та співвідношення

нагляду з іншими видами діяльності прокурора у науковій літературі точиться чимало дискусій. За їх результатами висунуто численні пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Конституції та законів України. Проте законодавець не поспішає втілювати їх у життя, залишаючи певну юридичну невизначеність та колізії між нормами зазначених правових актів.

Відмітимо і те, що законодавець акцентує, що нагляд здійснюється саме за дотриманням законів. У Законі України «Про прокуратуру» – це «дотримання законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство». У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» – це «додержання законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності».

Засновуючись на викладеному, окремі дослідники фактично ототожнюють дотримання законів з предметом прокурорського нагляду [14–16].

Вважаємо такий підхід невиправданим, оскільки дотримання законів певними суб'єктами та під час певних видів діяльності, це те, заради чого здійснюється прокурорський нагляд, те, чого прагнуть досягти його застосуванням, тобто, мета. За зазначеного підходу, в ситуації коли суб'єкт нагляду узагалі не дотримується законів, – зникає предмет нагляду. Так, якщо певний відділ поліції у порушення Закону України «Про поліцію» не виконує своїх функцій, передбачених цим нормативно-правовим актом, то відсутній предмет нагляду (дотримання законів).

З нашого погляду, предметом прокурорського нагляду, слід вважати те, що вивчається у його процесі (заради недопущення, виявлення та своєчасного усунення порушень законодавства), тобто певний вид діяльності конкретного підрозділу або органу (оперативно-розшукова, досудове слідство, дізнання).

З цих причин ми усебічно поділяємо підходи дослідників, які у назвах та положеннях своїх праць, як на предмет прокурорського нагляду вказують на конкретний вид або напрям правоохоронної діяльності. Так, С. М. Князев досліджував особливості прокурорського нагляду за здійсненням оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи підрозді-

лами Національної поліції України [17, 130–135]. А. М. Бабошин – питання прокурорського нагляду за документуванням злочинів у сфері банківського кредитування оперативними підрозділами [18]. В. О. Кучер – проблеми прокурорського нагляду за розслідуванням економічних злочинів [19].

Виявлення та досудове розслідування наркозлочинів, з урахуванням криміналістичної характеристики останніх [20; 21], мають чимало особливостей притаманних саме цим видам діяльності, які відзначають науковці [22–24]. Існування таких особливостей свідчить про те, що і нагляд прокурора за виявленням та розслідуванням наркозлочинів має власну специфіку.

Більше того, сьогодні це фактично визнано науковцями, які досліджують окремі аспекти такого нагляду [1; 2] та практиками, які організують тренінги з даної проблематики та видають методичні рекомендації.

Так у 2022 році Тренінговим центром прокурорів України був проведений курс «Участь прокурора у кримінальному провадженні щодо кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів», в межах якого проведено тренінги: «Робота із суб'єктами кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів», «Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів», «Підтримання прокурором публічного обвинувачення у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотичних засобів» [25].

Цього ж року Департаментом нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю Офісу генерального прокурора видано методичні рекомендації щодо здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, у тому числі вчинених із застосуванням новітніх інформаційних технологій [26].

Висновки. Виявлення та розслідування наркозлочинів є двома послідовно розташованими в часі складовими (етапами) єдиного процесу, що має власні особливості, обумовлені специфікою протиправної діяльності. Цей процес об'єктивно потребує зовнішнього моніторингу (з можливістю втручання та корегування) через високі ризики, що його суб'єкти (оперативні підрозділи та органи досудового розслідування) можуть ігнорувати приписи законодавства. Роль такого моніторингу теоретично і практично відіграє лише прокурорський нагляд. Остан-

ній через специфіку наркозлочинів та особливості їх виявлення і розслідування набуває власних характерних рис. Тому прокурорський нагляд за виявленням та розслідуванням наркозлочинів потрібно виокремлювати як специфічний напрям діяльності прокуратури, що підлягає науковому дослідженню з метою розроблення його теоретичних засад, науково обґрунтованих практичних рекомендацій щодо забезпечення його ефективності, а також виявлення проблем, що існують у цій сфері та визначення шляхів їх вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Влад В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій у злочинах у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. 2017. №2. С. 270–273.
2. Папуша І. О. Особливості процесуального керівництва досудовим розслідуванням злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків. Південноукраїнський правничий часопис. 2015. № 1. С. 100–104.
3. Орловська Н. Актуальні питання державної політики щодо наркотиків у контексті запобігання наркозлочинності. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. № 2. с. 149–155.
4. Гладкова Є. О., Щербакова А. К. Феномен наркозлочинності в сучасній Україні. *Право*. 2022. № 1. С. 79–85.
5. Корнієнко М. В., Головін Д. В. Контроль за вчиненням злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: організаційно-правові аспекти: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 188 с.
6. Албул С. В., Бабенко А. М., Гритенко О. А. та ін. Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення: коментар до Розділу XIII Кримінального кодексу України. за заг. ред. д.ю.н. І. П. Катеринчука. Одеса: ОДУВС, 2018. 110 с.
7. Положення про Департамент протидії наркозлочинності Національної поліції України: затв. Наказом Національної поліції України від 17.11.2015 № 95.
8. Грібов М. Л., Черняк А. М. Протидія злочинності оперативними підрозділами правоохоронних органів: поняття та зміст. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 37–51.
9. Карелін В. В. Особливості прокурорського нагляду за додержанням законів під час виконання кримінальних покарань і пробації в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2021 р., № 1 (71) С. 126–130.
10. Погорецький М., Сухачова І. Прокурорський нагляд за законністю використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на досудових стадіях кримінального процесу. *Вісник національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 64–70.
11. Рогатюк І. В. Прокурор за чинним КПК: обвинувач чи наглядач? *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (20) С. 103–111.
12. Наказ Генерального прокурора України від 03.12.2012 № 4/1гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність».
13. Наказ Генерального прокурора від 03.08.2020 № 353 «Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян».

14. Європіна Л. Предмет прокурорського нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 1. С. 118–124.
15. Ковальчук В. С. Прокуратура України як суб'єкт запобігання кримінальним правопорушенням у сфері виконання покарань і пробації України. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 2(20). С. 65–71.
16. Коник М. Ю. Дотримання законності в діяльності оперативних підрозділів з виявлення фактів одержання неправомірної вигоди службовою особою як предмет прокурорського нагляду. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2015. № 2 (55). С. 214–222.
17. Князев С. М. Особливості прокурорського нагляду за здійсненням оперативно-розшукової діяльності та негласної роботи підрозділами Національної поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 42. Том 1. С. 130–135.
18. Бабошин А. М. Прокурорський нагляд за документуванням злочинів у сфері банківського кредитування оперативними підрозділами: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2015. 300 с.
19. Кучер В. О. Прокурорський нагляд за розслідуванням економічних злочинів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 19 с.
20. Головін Д.В. Криміналістична характеристика злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3. С. 103–111.
21. Корнієнко М. В. Деякі аспекти криміналістичної характеристики злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 697–700.
22. Саковський А. А., Климчук М. П. Особливості документування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів та їх аналогів. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 48–59.
23. Поляков Є. В., Щурат Т. Г. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних засобів на залізничному транспорті. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. №1. С. 140–144.
24. Коломієць А. Помилки, що виникають при розслідуванні кримінальних проваджень, пов'язаних з обігом наркотичних засобів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №11. С. 329–332.
25. <https://ptcu.gp.gov.ua/uk/2022/01/uchast-prokurora-u-kryminalnomu-provadhenni-shhodo-kryminalnyh-pravoporushen-u-sferi-nezakonnogo-obigu-narkotychnyh-zasobiv/>
26. Мустеца І. В., Пелепюк О. М., Василенко О. Ю. та ін. Рекомендації щодо здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, у тому числі вчинених із застосуванням новітніх інформаційних технологій: методичні рекомендації. *Офіс генерального прокурора*. 2022. 45 с.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ (ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ)

Юріков Олександр Олександрович,

orcid.org/0000-0002-6900-6887

доктор філософії,

викладач циклу загальних та кримінально-правових дисциплін

Київського центру первинної професійної підготовки «Академія поліції»

Навчально-наукового інституту № 1

Національної академії внутрішніх справ

У статті здійснено дослідження проблемних питань кримінальної відповідальності поліцейських за вчинення кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень). Акцентовано увагу на тому, що за вчинення військових кримінальних правопорушень відповідальність несуть військово-вслужбовці, а також поліцейські поліції особливого призначення, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях. Констатовано, що обов'язок щодо забезпечення виконання встановлених правовим режимом воєнного стану обмежень, здійснення відсічі збройної агресії проти України, деокупації тимчасово окупованих територій покладено також і на правоохоронні органи, зокрема Національну поліцію України. Аргументовано, що безпосередню участь у веденні бойових дій приймають не лише підрозділи поліції особливого призначення, а й інші підрозділи Національної поліції України. Науково доведено, що будь-яка особа, яка залучена до відсічі збройній агресії проти України, зокрема поліцейський, має бойовий імунітет відповідно до положень Закону України «Про оборону України». Вказано на певні колізії Закону України «Про Національну поліцію». Обґрунтовано необхідність внести зміни до Кримінального кодексу України та Закону України «Про Національну поліцію», зокрема щодо встановлення відповідальності усіх категорій поліцейських, яких під час дії воєнного стану залучено до безпосередньої участі в бойових діях, за вчинення окремих військових кримінальних правопорушень. Слід враховувати, що встановлення відповідальності поліцейських за вчинення певних військових кримінальних правопорушень може утворити невиправдану конкуренцію кримінально-правових норм, що лише ускладнить застосування кримінального законодавства.

Ключові слова: поліція, відповідальність, кримінальне правопорушення, військове правопорушення, військова служба, воєнний стан, збройна агресія.

Yurikov Oleksandr. Criminal responsibility of police officers for committing criminal offenses against the established procedure for carrying out military service

The article examines problematic issues of criminal liability of police officers for committing criminal offenses against the established order of military service (military criminal offenses). Attention is focused on the fact that military servicemen, as well as special police officers who are involved in direct participation in hostilities during martial law, are responsible for committing military criminal offenses. It was established that law enforcement agencies, in particular, the National Police of Ukraine, are also responsible for ensuring the implementation of martial law restrictions established by the legal regime, repelling armed aggression against Ukraine, and de-occupying temporarily occupied territories. It is argued that not only special purpose police units, but also other units of the National Police of Ukraine take direct part in the conduct of hostilities. It has been scientifically proven that any person involved in repelling armed aggression against Ukraine, in particular a police officer, has combat immunity in accordance with the provisions of the Law of Ukraine "On the Defense of Ukraine". Certain conflicts of the Law

of Ukraine "On the National Police" are pointed out. The need to make changes to the Criminal Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On the National Police" is substantiated, in particular with regard to establishing the responsibility of all categories of police officers who are involved in direct participation in hostilities during martial law for committing certain military criminal offenses. It should be taken into account that establishing the responsibility of police officers for committing certain military criminal offenses may create an unjustified competition of criminal law norms, which will only complicate the application of criminal legislation.

Key words: *police, responsibility, criminal offense, military offense, military service, martial law, armed aggression.*

24 лютого 2022 року Законом України № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» [4] на всій території України було введено воєнний стан. Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» передбачено можливість обмеження конституційних права і свобод людини та громадянина, передбачених ст. 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також введення тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану [2; 7, с. 139].

З початку повномасштабного воєнного вторгнення росії в Україну було окуповано окремі райони Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. У квітні 2022 року від окупантів повністю звільнено Київську, Чернігівську та Сумську області, окремі райони інших перелічених вище областей залишаються під окупацією військових формувань держави-агресора [9, с. 1310].

Обов'язок щодо забезпечення виконання встановлених правовим режимом воєнного стану обмежень, здійснення відсічі збройної агресії проти України, деокупації тимчасово окупованих територій покладено також і на правоохоронні органи, зокрема Національну поліцію України. Відповідно до ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію», поліцію, відповідно до покладених на неї завдань, наділено повноваженнями брати участь у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремій місцевості; здійснювати у визначеному законом порядку протидію кримінально протиправним посяганням

на об'єкти критичної інфраструктури, які загрожують безпеці громадян і порушують функціонування систем життєзабезпечення; здійснювати у взаємодії зі Збройними Силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту, Службою безпеки України боротьбу з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями [5]. Крім того, у разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальній цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, відповідно до законодавства України беруть участь в обороні України, у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості. Під час дії воєнного стану поліція особливого призначення в ході відсічі збройної агресії проти України за рішенням військового командування, погодженим з керівником поліції або уповноваженою ним особою, може брати участь в обороні України відповідно до Закону України «Про оборону України» шляхом безпосереднього ведення бойових дій (ст. 24 Закону України «Про Національну поліцію») [5].

Слід звернути увагу, що в ч. 4 ст. 24 зазначеного вище закону вказано лише підрозділи поліції особливо призначення. Тоді як безпосередню участь у бойових діях приймають й інші підрозділи Національної поліції – патрульна поліція, кримінальна поліція, поліцейські закладів вищої освіти системи Міністерства внутрішніх справ України тощо. Крім того, відповідно до ч. 9 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію», під час дії воєнного

стану поліцейський має право застосовувати заходи примусу, передбачені ст. 42 стосовно осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без врахування вимог та заборон, передбачених ст. 43, ч. 4 і 5 ст. 45, а також ч. 9 ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» [5]. Тим самим законодавець визначає, що будь-який поліцейський, незалежно від приналежності до певного підрозділу, здійснює відсіч збройній агресії проти України, а отже й бере участь у веденні бойових дій.

Ще одна колізія полягає в тому, що відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію», у разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону, а також з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України» [5]. Зазначене свідчить про те, що на поліцейських поширюється дія Закону України «Про оборону України» у частині звільнення їх від кримінальної відповідальності за втрати особового складу, бойової техніки чи іншого військового майна, наслідки застосування збройної та іншої сили під час відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту, виконання інших завдань з оборони України із застосуванням будь-яких видів зброї (озброєння), настання яких з урахуванням розумної обачності неможливо було передбачити при плануванні та виконанні таких дій (завдань) або які охоплюються виправданим ризиком, крім випадків порушення законів та звичаїв війни або застосування збройної сили, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [6]. Водночас, поліцейські поліції особливого призначення, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях, у разі вчинення військових адміністративних або військових кримінальних правопорушень несуть відповідно адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом [5]. Таким чином, можна дійти висновку, що попри те, що участь у веденні бойових дій приймають різні підрозділи Національної поліції Укра-

їни, відповідальність за вчинення військових кримінальних правопорушень несуть виключно поліцейські підрозділи поліції особливого призначення. З метою вирішення зазначеного питання необхідно внести відповідні зміни до Закону України «Про Національну поліцію».

Нині в структурі Національної поліції України функціонує поліція особливого призначення – підрозділи поліції особливого призначення, підрозділи поліції особливого призначення «Корпус оперативного-раптової дії», а з 13 січня 2023 року – Департамент поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють»». Відповідно до ч. 1 ст. 46-1 Закону України «Про Національну поліцію», поліцейські поліції особливого призначення під час дії воєнного стану в разі залучення до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України, а також при виконанні завдань щодо участі в обороні держави мають право застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку в установлених для з'єднань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України порядку та випадках [5]. Таким чином, законодавець надав право поліцейським поліції особливого призначення застосовувати не лише табельну вогнепальну зброю, а й інші засоби ведення вогню, зокрема стрілецьку зброю, артилерію (ствольну та реактивну), бронеавтомобілі, іншу військову техніку тощо.

У зв'язку з участю підрозділів поліції особливого призначення спільно з іншими воєнізованими структурами Збройних Сил України у веденні бойових дій, Законом України від 21 березня 2023 року № 3000-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану» [3] встановлено відповідальність поліцейських підрозділів поліції особливого призначення за вчинення ними кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби. Так, відповідно до ч. 2 ст. 401 КК України, поліцейські поліції особливого при-

значення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за ст. 402, 403, 414–416, 422, 427, 429, 430, 432–435 КК України [1].

Зазначені зміни сприяють зміцненню дисципліни в підрозділах поліції особливого призначення під час виконання бойових завдань на лінії фронту. Однак, з огляду на те, що участь у бойових діях приймають й інші підрозділи Національної поліції України, доцільним є встановлення кримінальної відповідальності щодо всіх поліцейських, які в умовах воєнного стану приймають безпосередню участь у бойових діях з метою відсічі збройної агресії проти України.

Не цілком зрозумілим залишається позиція законодавця щодо встановлення відповідальності поліцейських поліції особливого призначення за вчинення ними кримінальних правопорушень, передбачених лише ст. 402, 403, 414–416, 422, 427, 429, 430, 432–435 КК України. Чому було обрано саме зазначені норм не зрозуміло. У пояснювальній записці до законопроекту такий вибір законодавець не обґрунтовує.

Слід акцентувати увагу на тому, що встановлення відповідальності поліцейських поліції особливого призначення за вчинення певних військових кримінальних правопорушень може утворити не виправдану конкуренцію кримінально-правових норм, що лише ускладнить застосування кримінального законодавства. Наприклад, ст. 367 та ст. 412, 413 або 414 КК України (за таке діяння настає відповідальність поліцейських). Оскільки будь-який поліцейський є службовою особою у значенні ст. 18 та примітки до ст. 364 КК України, то на нього поширюються норми, передбачені розділом XVII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Належне поведіння зі зброєю входить до службових обов'язків будь-якого поліцейського, а у випадку порушення правил поведіння зі зброєю (втрата, пошкодження, знищення тощо), відповідальність настає за ст. 367 КК України (за наявності в діях поліцейського усіх ознак складу кримінального правопору-

шення). Однак, у зв'язку з внесенням змін до ст. 401 КК України, виникає ситуація, коли за порушення правил поведіння зі зброєю відповідальність поліцейського настає за ст. 367 КК України, а поліцейського поліції особливого призначення – за ст. 414 КК України. Для вирішення цього питання під час правозастосування органами досудового розслідування необхідно визначити: 1) до якого підрозділу належить певний поліцейський; 2) чи залучений такий поліцейський до безпосередньої участі у бойових діях; 3) чи було таке діяння вчинено в умовах воєнного стану.

Збільшення чисельності підрозділів, залучених до відсічі збройної агресії проти України, зокрема шляхом формування нових (Департамент поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють»»), придбання та виготовлення новітньої військової техніки, засобів ведення бою (зброї, боєприпасів до неї), а також удосконалення вже наявного військового майна вимагає ефективного правового механізму функціонування сил оборони. Однією зі складових зазначеного механізму є кримінально-правова охорона військового майна [8, с. 847]. У зв'язку з цим, не зрозумілим є позиція законодавця щодо не встановлення відповідальності поліцейських поліції особливого призначення, яких залучено до безпосередньої участі у бойових діях, за умисне знищення або пошкодження військового майна (ст. 411 КК України). На нашу думку, таку відповідальність необхідно встановити, оскільки поліцейським буде надано саме військове озброєння та військова техніка.

З огляду на зазначене вище, можна дійти висновків, що надання особливих повноважень поліції щодо застосування різного виду озброєння і засобів обумовлено запровадженням воєнного стану та необхідністю здійснення відсічі збройної агресії проти України.

Акцентовано увагу на тому, що безпосередню участь у веденні бойових дій приймають не лише підрозділи поліції особливого призначення, а й інші підрозділи Національної поліції України. Водночас, у чинному законодавстві передбачено особливі повноваження щодо застосування

військового озброєння і техніки лише підрозділами поліції особливого призначення, тоді як фактично їх мають право використовувати й інші підрозділи поліції, які залучені до відсічі збройної агресії проти України і діють спільно зі Збройними Силами України. У зв'язку з цим виникають суперечності щодо застосування законодавства до тих чи інших поліцейських під час порушення ними військових правопорушень.

Обґрунтовано доцільність внести наступні зміни у чинне законодавство України:

1) ч. 4 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» викласти у такій редакції: «4. Поліцейські, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях, у разі вчинення військових адміністративних або військових кримінальних правопорушень несуть відповідно адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом»;

2) ч. 4 ст. 24 Закону України «Про Національну поліцію» викласти у такій редакції: «4. Під час дії воєнного стану поліцейські в ході відсічі збройної агресії проти України за рішенням військового командування, погодженим з керівником поліції або уповноваженою ним особою, можуть брати участь в обороні України відповідно до Закону України «Про оборону України»

шляхом безпосереднього ведення бойових дій»;

3) ст. 46-1 Закону України «Про Національну поліцію» викласти у такій редакції: «Стаття 46-1. Застосування поліцейськими зброї та бойової техніки під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України

1. Поліцейські під час дії воєнного стану в разі залучення до здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України, а також при виконанні завдань щодо участі в обороні держави мають право застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку в установлених для з'єднань, військових частин та підрозділів Збройних Сил України порядку та випадках.

2. Положення цієї статті не поширюється на уповноважених осіб інших правоохоронних органів, які іншими законами України наділені правом застосовувати зброю відповідно до цього Закону»;

4) абз. 2 ч. 2 ст. 401 КК України викласти у такій редакції: «Поліцейські Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі у бойових діях, несуть відповідальність за статтями 402, 403, 411, 414–416, 422, 427, 429, 430, 432–435 цього розділу».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

2. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лют. 2022 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>

3. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законів України щодо врегулювання окремих питань діяльності Національної поліції України під час дії воєнного стану : Закон України від 21 берез. 2023 р. № 3000-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3000-20#n13>

4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України від 24 лют. 2022 р. № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>

5. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

6. Про оборону України : Закон України від 6 груд. 1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

7. Юріков О. О. Український парламент на захисті прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану. *Вітчизняний парламентаризм: сучасні виміри гідності та свободи українського народу* : матеріали Всеукр. кругл. столу до Дня Гідності та Свободи України (Київ, 23 листоп. 2022 р.). Київ, 2022. С. 139–140.

8. Yurikov O. Criminal characteristics of willful destruction or damage of military property. *Military offences and war crimes: background, theory and practice* : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2023. P. 847–863.

9. Yurikov O. Features of the pre-trial investigation in the area of combat. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects* : monograph. Riga : Baltija Publishing, 2022. P. 1310–1315.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

УДК 343.985.7:343.53:343.346

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.24>

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Тимчишин Андрій Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
Івано-Франківської філії Університету «Україна»

В умовах набуття злочинною діяльністю нових та особливо небезпечних форм та реформування органів кримінальної юстиції, адаптації законодавства України до європейського нині актуальним є питання аналізу процесуальних засад використання спеціальних знань під час досудового розслідування. Швидке, повне й неупереджене досудове розслідування кримінальних правопорушень неможливе без комплексного та цільового використання спеціальних знань, що є найбільш поширеним і, водночас, складним у правозастосовній діяльності органів досудового розслідування.

У статті встановлено, що питання щодо форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі та криміналістиці залишається проблемним. Науковці не сформулювали єдиної точки зору з приводу процесуальної регламентації, змісту та класифікації таких форм, зокрема, наводяться їх різні переліки, у тому числі без належної науково обґрунтованої класифікації. Нами підтримано концепцію поділу форм використання спеціальних знань на: процесуальні і непроцесуальні.

Доведено, що практичний аспект проведення огляду місця події за допомогою спеціалістів, як функціональної системи було представлено у двох блоках: 1) теоретичний, що включає: цілі, задачі, суб'єктів, систему науково-технічних засобів; 2) прикладний, що включає організаційний, технологічний (охоплює науково-технічні засоби які використовують спеціальні суб'єкти, що володіють знаннями та навичками їх застосування з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінальних правопорушень) та оціночно-контрольний компоненти.

У статті досліджено участь спеціалістів під час проведення слідчих (розшукових) дій за участі підозрюваного, застосування спеціалістами методів, прийомів, способів застосування засобів виявлення (освітлювальна техніка, оптичні і пошукові прилади, фізико-хімічні речовини), фіксації (фотографічна і відеозаписуюча техніка, матеріали для виготовлення зліпків і копій тощо) та універсальних наборів «польової криміналістики».

Ключові слова: процесуальні засади, спеціальні знання, кримінальне провадження, форми використання та застосування, огляд місця події, виявлення, фіксація, вилучення, дослідження слідів.

Tymchyshyn Andriy. Peculiarities of using special knowledge during the pre-trial investigation

In the conditions of new and particularly dangerous forms of criminal activity and the reformation of criminal justice bodies, the adaptation of Ukrainian legislation to European legislation, the issue of analyzing the procedural principles of the use of special knowledge during pre-trial investigation is now relevant. Fast, complete and impartial pre-trial investigation of criminal offenses is impossible without comprehensive and targeted use of special knowledge, which

is the most common and, at the same time, difficult in law enforcement activities of pre-trial investigation bodies.

The article establishes that the issue of forms of using special knowledge in the criminal process and criminology remains problematic. Scientists have not formulated a single point of view regarding the procedural regulation, content and classification of such forms, in particular, various lists of them are given, including those without proper scientifically based classification. We support the concept of dividing the forms of using special knowledge into: procedural and non-procedural.

It has been proven that the practical aspect of conducting an inspection of the scene with the help of specialists as a functional system was presented in two blocks: 1) theoretical, which includes: goals, tasks, subjects, a system of scientific and technical means; 2) applied, which includes organizational, technological (covers scientific and technical means used by special subjects who have knowledge and skills in their application for the purpose of detecting, recording and removing traces of criminal offenses) and evaluation and control components.

The article examines the participation of specialists during investigative (search) actions with the participation of the suspect, the use by specialists of methods, techniques, ways of using detection means (lighting equipment, optical and search devices, physical and chemical substances), fixation (photographic and video recording equipment, materials for making casts and copies, etc.) and universal "field forensics" kits.

Key words: procedural principles, expertise, criminal proceedings, forms of use and application, inspection of the scene, detection, fixation, extraction, trace research.

Використання спеціальних знань у кримінальному процесі відбувається завдяки різним формам, які розуміють як зовнішній прояв їх суті, обумовлені їх змістом та знаходять свій практичний вираз при розслідуванні кримінальних правопорушень. Еволюція форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі пройшла тривалий шлях пошуків і перетворень. Як з цього приводу слушно зауважив Є.Д. Лук'янчиков, від розгляду однієї широкої форми у вигляді судової експертизи прийшли до диференціації форм на ті, які передбачені, або не передбачені у КПК, результати яких мають, або не мають доказового значення, за суб'єктом їх використання та ін. [1, с. 206].

Відповідно до кримінального процесуального законодавства, сторона обвинувачення застосовує декілька форм використання спеціальних знань, зокрема, процесуальну і не процесуальну, що характеризують процедуру отримання інформації, яка за своїм значенням у доказуванні поділяється на доказову і орієнтуючу (організаційно-тактичну). Доказова інформація включає відомості про обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, тобто обставини, які входять до предмета доказування (ст. 91 КПК України) [2]. Орієнтуюча інформація може бути отримана як процесуальним, так і непроцесуальним способом. Вона використовується для організаційно-тактичних цілей

у процесі розслідування (висування версій, визначення напрямів розслідування, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників розслідування та ін.), а також під час дослідження доказів. Додатково із зазначених вище двох форм можна виокремити інші, зокрема, безпосередню та опосередковану. У першому випадку, відповідні суб'єкти самі (безпосередньо) застосовують науково-технічні засоби. Наприклад, слідчий здійснює фотографування, відеозапис місця події, використовує під час огляду криміналістичну валізу тощо. Усі ці процедури мають бути належним чином оформлені, тобто зафіксовані дані про їх використання. В іншому випадку такі результати втрачають доказове значення. Тобто, дані, одержані унаслідок використання науково-технічних засобів у кримінальному провадженні, це перенесені на технічний засіб фіксації відомості про факти, які відображені на різноманітних матеріальних носіях, характеризуються інформаційною цінністю та змістом, на основі яких у визначеному законом порядку спеціально уповноважені суб'єкти встановлюють наявність або відсутність обставин, що мають значення для кримінального провадження. Наголошуємо, що такі дані є результатом використання не будь-яких, а саме науково-технічних засобів та підлягають обов'язковій фіксації у відповідному процесуальному документі.

Участь інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) в кримінальному провадженні вважається звичайною формою використання науково-технічних засобів. Однак, сьогодні немає можливості забезпечити участь інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) у всіх слідчих ситуаціях. Разом з тим, необхідно зауважити, що за фактами резонансних кримінальних правопорушень таких як умисне вбивство до огляду місця події завжди повинні залучатися не лише спеціалісти секторів техніко-криміналістичного забезпечення роботи районних управлінь поліції, а й пересувні криміналістичні лабораторії спільно із спеціалістами НДЕКЦ МВС України.

На слушну думку вчених, слідчі органів досудового слідства, недостатньо поінформовані про нові засоби і пристосування, які дають змогу не лише відшукувати й фіксувати сліди з місць кримінального правопорушення, а й вилучити їх для подальшого дослідження. Разом із тим, зібрати необхідну інформацію про кримінальне правопорушення і злочинців без ефективного використання різноманітних технічних засобів практично не можливо [3, с. 83]. Такі обставини обумовлюють необхідність не лише більш детального розгляду специфіки використання спеціальних знань в ході досудового розслідування, а й розробки сучасних методичних рекомендацій, що відбивають останні досягнення науки і техніки, з їх застосування.

Відповідно до ст. 71 КПК України [2], законодавець серед ознак спеціаліста, окрім спеціальних знань, визначає також можливість надання консультацій, пояснень, довідок та висновків. У такому разі, на наш погляд, виникає питання, а хто визначає, чи може спеціаліст надавати консультацію чи висновки у конкретній ситуації та як саме це відбувається? Оскільки ця частина статті не містить критеріїв або процедури надання такої можливості, відповідно трактування «може надавати» розуміється досить широко. Широке трактування положень цього визначення стосується також відсутності конкретизації щодо напрямку спеціальних знань. На наше переконання, було б доречніше зазначити, що питання, з яких спеціаліст надає консультації та висновки не пови-

нні виходити за межі її компетенції. Отже, ч. 1 ст. 71 пропонується викласти у такій редакції: «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і *відповідним чином залучена для надання консультації, пояснення, довідки чи висновку під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок та які знаходяться у межах її компетенції*».

Спеціаліст також зобов'язаний під час проведення слідчо-розшукових дій (далі – СРД) своїми знаннями та досвідом сприяти виявленню та фіксації слідів кримінального правопорушення, звертати увагу слідчого, прокурора, суду на обставини, пов'язані з виявленням і закріпленням слідів, та використовувати необхідні для цього науково-технічні засоби. Успіх діяльності спеціалістів, залежить від низки факторів, серед яких, рівень підготовки і стаж роботи, наявність у розпорядженні спеціаліста відповідних науково-технічних засобів, організація роботи, зокрема, у системі експертно-криміналістичних підрозділів.

Отже, сторона обвинувачення (прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий чи дізнавач органу досудового розслідування, працівник оперативного підрозділу), маючи професійні знання у галузі криміналістичної техніки, що лежать в основі їх професійної компетентності, можуть опосередковано *використовувати спеціальні знання* під час залучення спеціалістів до проведення СРД.

Спеціаліст та експерт, будучи носіями спеціальних знань, отриманих унаслідок навчання, маючи відповідні практичні навички, здобуті під час фахової діяльності, *застосовують* науково-технічні засоби шляхом надання допомоги стороні обвинувачення під час проведення СРД у досудовому розслідуванні та проведенні експертиз. При цьому, як слушно зауважила Е.Б. Сімакова-Єфремян, слід пам'ятати, що спеціаліст, як відомо, відрізняється від експерта за змістом своєї діяльності, методами використання спеціальних знань, обсягом й характером процесуальних прав і обов'язків, і відповідно коло суб'єктів, які *використовують* науково-технічні засоби,

є ширшим за коло суб'єктів їх застосування [4, с. 290].

Згідно з п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України слідчий є службовою особою органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, яка уповноважена в межах компетенції, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. Слідчий самостійно може застосовувати будь-які спеціальні знання, за винятком тих випадків, коли він не володіє певними знаннями, або вважає за необхідне залучити іншу особу, яка є більш кваліфікованим спеціалістом, чи з інших міркувань. При цьому, слідчий не має права самостійно використовувати спеціальні знання, як би він досконало ними не володів, у тому випадку, коли законом передбачено залучення конкретних спеціалістів (лікарів, перекладачів, педагогів, товарознавців тощо), а також для проведення будь-яких експертиз.

Однією з форм використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень є судова експертиза (ст. 101, 102, 242–245 КПК України). На наше переконання, аналіз судової експертизи та її проблем часто здійснюється без урахування інших форм використання спеціальних знань. Це підтверджується ставленням до судової експертизи як до єдиного джерела спеціальних знань у кримінальному процесі. Водночас законодавець не відносить призначення та проведення судових експертиз до невідкладних СРД. З цього приводу А.В. Боднар слушно зауважив, що судова експертиза тим і відрізняється від методів роботи фахівців в інших формах, що здійснюється, як правило, поза полем інших конкретних СРД [5, с. 46–47].

Огляд. Використання спеціальних знань мають велике значення для проведення огляду, який відповідно до ст. 237 КПК України є СРД, яка проводиться з метою виявлення слідів кримінального правопорушення та інших речових доказів, з'ясування обстановки кримінального правопорушення, а також інших обставин, що

мають значення для кримінального провадження [2].

Діяльність органів досудового розслідування становить собою єдину, взаємопов'язану систему СРД, направлених на виявлення, фіксацію, вилучення, упакування та дослідження слідів кримінального правопорушення. Але на практиці виникає певна проблематика стосовно обізнаних осіб, залучених до проведення огляду місця події, послідовності виконання ними певних дій тощо. Використання спеціальних знань на початковому етапі досудового розслідування має об'єктивний характер і є найбільш показовим. Для виявлення широкого спектру слідів за фактами вчинення кримінальних правопорушень, характерними є певні закономірності, врахування яких дозволяє проводити цілеспрямований пошук і збирання доказової інформації.

Проведений аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить про відносно низьку якість оглядів, зокрема, місця події, насамперед, за фактами нетяжких, тяжких та особливо тяжких злочинів, що призводить до втрати цінної інформації. Крім цього, недоліки та прорахунки органів досудового розслідування значно ускладнюють висунення оптимальних версій, що перешкоджає встановленню осіб які вчинили кримінальне правопорушення, а у разі встановлення таких осіб – ускладнює доведення їх винуватості.

При дослідженні досвіду закордонних колег відмічено, що при будь-якому огляді, поряд із детективами та правоохоронцями на місці події працює не один спеціаліст, а група фахівців за різними напрямками: фотографія, відеозйомка, пошук та вилучення слідів, реконструкція місця події тощо. При цьому спеціальні захисний одяг й взуття, респіратори, окуляри виключають можливість зіпсування слідів або залишення своїх.

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень підтверджують, що слідчі не завжди використовують можливість залучення кваліфікованих спеціалістів під час проведення огляду місця події. Ми притримуємося слушної думки вчених з приводу того, що проведення огляду без участі спеціаліста – організаційна помилка, яка стала в слідчій діяльності «хронічною»,

хоча працівники правоохоронних органів, які розслідують кримінальні правопорушення, досить чітко уявляють собі негативні наслідки таких упущень. Необхідно додатково вказати ще й на особливу важливість і значення проведення своєчасного, тактично правильно побудованого огляду місця події із застосуванням широкого спектру найсучасніших техніко-криміналістичних засобів.

Отже, серед основних помилок під час огляду місця події можна виділити наступні: 1) не проведення огляду місця події у випадках коли його проведення було необхідним; 2) несвоєчасне проведення огляду місця події; 3) неправильне визначення меж огляду; 4) недоліки фіксації у протоколі специфічних об'єктів, предметів та обстановки; 5) недостатнє застосування науково-технічних та інших спеціальних засобів для виявлення, вилучення, пакування речових доказів; 6) проведення огляду місця події без відповідних спеціалістів (залучення до проведення СРД спеціаліста одного профілю); 7) ігнорування негативних обставин. З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що спільною причиною таких помилок є відсутність у слідчого достатніх спеціальних знань, навиків застосування науково-технічних та інших спеціальних засобів.

Непроцесуальну допомогу спеціалістів слідчий найчастіше використовує шляхом участі спеціалістів у проведенні перевірки виявлених слідів за криміналістичними обліками, виготовленні суб'єктивних портретів, навчанні прийомам та методам роботи зі слідами. Так, істотне значення для встановлення слідчим певних об'єктів і фактів під час здійснення досудового розслідування має інформація, яка може бути отримана із інформаційних систем. Наприклад, відбитки пальців рук підозрюваних можуть бути залишені ними і фіксуватися на автотранспорті, котрий використовувався ними для пересування до місця вчинення кримінального правопорушення.

Отже, незадовільне, помилкове, або взагалі не використання спеціальних знань призводить до неповного виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення і як наслідок – призводить до необхідності у призначенні додаткової експертизи, або не того виду,

або не призначення взагалі. У свою чергу, недоліки в огляді місця події та у складанні відповідних процесуальних документів – серйозна проблема в діяльності правоохоронних органів.

Відповідно до ст. 240 КПК України під час досудового розслідування з метою перевірки та уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (результатів допитів підозрюваного або даних, одержаних під час проведення огляду та інших СРД), слідчий, прокурор має право провести *слідчий експеримент* шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань.

Щодо участі спеціаліста в проведенні слідчого експерименту вдало зазначив В.Ю. Шепітько. На думку вченого, участь спеціаліста у слідчому експерименті має за мету надання техніко-криміналістичної допомоги на різних етапах цієї СРД [6, с. 93]. Докази, зібрані під час слідчого експерименту, найбільш наглядно ілюструють обставини кримінального правопорушення. Саме тому під час досудового розслідування перебіг цієї СРД обов'язково фіксують за допомогою техніко-криміналістичних засобів відеофіксації, а вузлові моменти – за допомогою фотозйомки.

На нашу думку, слідчий і спеціаліст повинні взаємодіяти, наприклад, у разі критичної оцінки показань учасників події, оскільки вони могли забути окремі деталі або свідомо спотворити картину події. Наприклад, під час проведення слідчого експерименту ДТП водії намагаються показати найкоротшу відстань, на якій потерпілий перебігав дорогу чи зненацька з'явився перед автомобілем, і суттєво знижують швидкість. Викрити неправдивість цих показань слідчому допомагають спеціалісти на місці проведення слідчого експерименту, завдяки чому можна скорегувати тактику СРД.

Обшук. Виходячи із особливостей кримінальних правопорушень та предметів відповідних злочинних посягань, при проведенні обшуку, зазвичай, залучають в якості спеціалістів тих самих фахівців, що і при огляді. Дії спеціаліста з виявлення, фіксації, вилучення слідів кримі-

нального правопорушення під час проведення обшуку, у більшості випадків, мають однаковий характер з його діями при огляді.

Як слушно зазначив К.О. Чаплинський, фахівці (спеціалісти) надають керівнику операції та керівникам окремих пошукових груп консультації і рекомендації науково-технічного характеру (наприклад, як краще підготувати процесуальну дію; які прийоми, методи і засоби доцільно використовувати для виявлення, збирання, фіксації та попереднього дослідження доказів) і допомогу щодо застосування криміналістичної техніки та пошукових приладів. Разом з тим, фахівці можуть надавати допомогу у складанні планів, схем та креслень [7, с. 85].

При цьому слід зазначити, що попередня оцінка об'єктів полягає в їх дослідженні без складення письмового акту чи висновку. З цього приводу Б.Б. Теплицький, О.М. Шрамко та В.В. Юсупов слушно зауважили, що під час обшуку допомога обізнаної особи, яка виступає в якості спеціаліста, полягає в наступному: використання наукових та технічних засобів з метою пошуку, фіксації, вилучення криміналістично значущої інформації; обстеженні технічно складних об'єктів; попередній оцінці об'єктів; консультативній допомозі з питань, що вимагають спеціальних знань [8, с. 48]. У свою чергу А.В. Кофанов зазначив, що допомога спеціаліста в ході обшуку слідчому зводиться до виявлення, вилучення шуканих об'єктів та інших речових доказів. Вона здійснюється і полягає у: пошуку об'єктів обшуку; збиранні інформації, що забезпечує подальше доведення приналежності знайдених об'єктів конкретній особі; виявленні, фіксації і вилученні слідів, предметів, речовин, матеріалів, що будуть у подальшому піддаватися експертному дослідженню, а також зразків для порівняльного дослідження; проведенні попередніх досліджень об'єктів у ході обшуку з метою визначення їх приналежності до розслідуваної події і підозрюваної особи; кваліфікованому застосуванні науково-технічних засобів у вищезазначених цілях [9, с. 370].

Ми погоджуємось із думкою науковців й до завдань спеціаліста при участі

в обшуку відносимо: застосування ним науково-технічних засобів, зокрема, пошукових приладів для виявлення прихованих об'єктів і схованок; розпізнання дійсної сутності тих чи інших предметів (наприклад, за допомогою фармацевта розмежовуються ліки наркотичної та ненаркотичної дії); проведення попереднього дослідження виявлених об'єктів; одержання консультацій з питань дотримання правил безпеки (наприклад, при обшуку військових складів, поводженні з вибуховими чи отруйними речовинами), способи та методи виявлення та вилучення знайдених предметів, їхнє упакування і транспортування тощо [10, с. 50].

Результати вивчення кримінальних справ й проваджень показали, що у більшості випадках об'єктами пошуку виступають документи, чернетки, кошти, отримані злочинним шляхом, комп'ютерна техніка, мобільні телефони, будівельні матеріали, продукти харчування, інше.

Основним інструментом для виявлення схованок під час обшуку є пошукове дзеркало. У наш час існують маленькі, портативні рентгенівські прилади, які можна використати для виявлення зброї. Портативні телевізійні системи використовуються для швидкого пошуку вибухових речовин, зброї, наркотиків, огляду транспортних засобів, контейнерів, вагонів. Оптичні прилади та дзеркала доповнюють можливість ендоскопічного і телевізійного обладнання, крім того, мають деяке самостійне застосування. Науковці цілком слушно пропонують для виконання пошукових робіт використовувати собак, які в основному виконують три типи пошуку – людей, наркотиків і вибухових речовин [11, с. 61–62]. Окрему групу техніко-криміналістичних засобів обшуку, яку науковці несправедливо забувають виділяти, становлять засоби одержання примусового доступу до приміщень, сховищ, речей, про які йдеться у абзаці першому ч. 6 ст. 236 КПК України. Такими засобами є лом, кувалда, електрична або бензинова кутова шліфувальна машина, газовий різак, спеціальний засіб «Ключ», електронні пристрої з криптографічним програмним забезпеченням зламу систем логічного захисту. Про факт та результати їх застосування обов'язкового повідомляється

учасників обшуку та зазначається у протоколі обшуку.

Необхідно відмітити, що після затримання особи, також проводять її особистий обшук із дотриманням правил, передбачених ч. 3 ст. 208, ч. 7 ст. 223 та ч. 5 ст. 236 КПК України.

Проводячи обшук особи, слідчий та залучений спеціаліст оглядають певний об'єкт, що був знайдений у обшукуваного (наприклад, грошові кошти або інший предмет), з метою виявлення слідів і ознак, що вказують на його належність конкретній особі. Предмети, які виявляються під час обшуку, спеціаліст піддає обробці для виявлення слідів рук з метою виключення заяв з боку обшукуваного, що дані предмети були йому підкинуті. При огляді одягу, взуття, доцільно шукати сліди ґрунту, фарби, мікрочастинки біологічного походження, текстильних волокон, за якими можна встановити факт контактної взаємодії або зберігання предмету в конкретному місці.

Освідування. Відповідно до ч. 1 ст. 241 КПК України дізнавач, слідчий, прокурор здійснює освідування підозрюваного для виявлення на його тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Якщо метою освідування є виявлення на тілі особи тілесних ушкоджень чи особливих прикмет, то спеціаліст допоможе слідчому виявити, оглянути за зафіксувати їх у протоколі освідування. Такими спеціалістами можуть бути судово-медичний експерт або лікар відповідної спеціальності (хірург, терапевт, рентгенолог).

Спочатку судово-медичний експерт (лікар) проводить загальний огляд тіла особи зверху до низу, при цьому детально оглядаючи тіло людини за виглядом спереду, ззаду та з боків. Під час огляду відкритих частин тіла вищезгадані спеціалісти акцентують увагу на виявленні тілесних ушкоджень (синців, післяопераційних ран, саден), які в подальшому детально характеризують та ретельно вивчають за допомогою науково-технічних та інших спеціальних медичних засобів [12, с. 143–144].

Під час опису тілесних ушкоджень судово-медичний експерт (лікар) допомагає слідчому визначити: вид ушко-

дження (при зазначені ушкоджень спеціалісти застосовують загальномедичну морфологічну назву: садно, синець, забій, рубець, шрам, вивих, перелом, гематома); кількість та локалізацію із застосуванням анатомічних орієнтирів; розмір (довжина, ширина, діагональ); форму (вказують наближено до геометричних фігур: круга, овальна, неправильно прямокутна і т. ін.); колір (центр, на периферії); стан поверхні (волога, суха, наявність забруднень або речовин); властивості навколишніх тканин (забруднення, набряк); кількість тілесних ушкоджень, їх взаємне розташування.

Допит – це СРД, змістом якої є отримання та фіксування у встановленій кримінальним процесуальним законом формі показань підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого, експерта, що містять відомості про відомі їм обставини, які мають значення для кримінального провадження [13]. Криміналістична тактика допиту – це система тактичних прийомів, спрямованих на отримання повних й правдивих показань, що містять вірогідну інформацію [14, с. 25].

Не вдаючись до детального розгляду питань щодо особливостей допиту різних категорій осіб за кримінальними провадженнями (адже це не є предметом нашого дослідження), хочемо звернути увагу на окремі аспекти застосування спеціальних знань під час цієї СРД. Зокрема, на стадії підготовки до допиту спеціалісти можуть допомогти слідчому у вивченні окремих документів. Важливою слід також вважати допомогу слідчому щодо правильності формулювання та послідовності постановки запитань допитуваному, які відносяться до сфери їх спеціальних знань. Так, предметом допиту можуть бути запитання, пов'язані з порядком використання коштів і матеріальних активів, нормативно-правовими актами та іншими документами, на підставі яких виділялись та розподілялись кошти та матеріальні цінності, змістом і результатами проведених перевірок, документальних ревізій тощо.

Досить часто необхідність у залученні спеціалістів виникає під час допитів неповнолітніх, зокрема, педагогів та психологів, які володіють спеціальними знаннями у галузі дитячої, юнацької психології

і педагогіки та мають навички навчання і виховання неповнолітніх того ж віку, що й допитувані [15, с. 290–291].

Допит осіб, які не володіють мовою, якою провадиться судочинство, також вимагає ретельної попередньої підготовки із залучення спеціаліста. Проведене нами дослідження показало, що органам досудового розслідування доводиться витрачати багато часу і зусиль, щоб підшукати відповідного перекладача. Особливість у його доборі полягає у тому, що він не тільки повинен знати граматику двох мов, й мати певні знання у юридичній та технічній термінології, достатній словниковий запас, а також навички спілкування з допитуваним під час проведення слідчої дії. Крім цього, підготовка до допиту глухого або німого передбачає з'ясування слідчим, якими мигами, мімікою та місцевими діалектами володіє ця особа, а також передбачає підбір відповідного перекладача, який розуміє та вільно може спілкуватися з допитуваним. Як перекладачі для глухих, німих, глухонімих підозрюваних та обвинувачених повинні запрошуватись особи, які знайомі не тільки з мімікожестикою, дактильною мовою, а й розуміють знаки, міміку та їх миги [16, с. 142–144].

Як вже було зазначено, відповідно до ч. 5 ст. 224 КПК України, під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо-та/або відеозапис. Щодо вимог до складання протоколу допиту, то у новому КПК України міститься норма (ч. 2 ст. 104), яка передбачає можливість не вносити до протоколу текст показань за умови фіксування цієї СРД за допомогою технічних засобів (за умови, що жоден з учасників процесуальної дії не наполягає на цьому).

Спеціаліст після закінчення допиту (як і будь-якої слідчої дії) має право знайо-

митись із протоколом і робити заяви та зауваження, що підлягають занесенню до нього. У випадках, коли у спеціаліста після вивчення тексту протоколу з'явиться необхідність задати питання допитуваній особі, слідчий має право задовольнити клопотання спеціаліста та провести додатковий допит особи із складанням відповідного протоколу.

Здійснене нами дослідження показало, що більшість науковців до форм використання спеціальних знань відносять: 1) безпосереднє використання слідчим спеціальних знань у науці, техніці, мистецтві чи ремеслі; 2) призначення експертиз; 3) призначення ревізій; 4) консультаційну допомогу спеціаліста без залучення його до безпосередньої участі в СРД; 5) участь спеціаліста в СРД.

Особливістю проведення СРД за участі підозрюваного є рекомендоване залучення відповідного спеціаліста й використання ним, за необхідності, спеціальних техніко-криміналістичних засобів, що загалом обумовлено специфікою виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення (опис у протоколі процесуальної дії, фото-, відеофіксація, копіювання на зовнішній носій інформації), а також у деяких випадках прямим згадуванням на це у КПК України. Залежно від конкретної ситуації, це може бути, як інспектор-криміналіст (технік-криміналіст), так і інші особи, які володіють спеціальними знаннями. За необхідності залучення фахівців недержавних підприємств, установ та організацій таке залучення має бути заздалегідь узгоджено та організовано. У зв'язку із зазначеним, важливу роль у використанні спеціальних знань під час проведення СРД за участі підозрюваного відіграє підготовчий етап.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лук'янчиков Є.Д. Форми використання спеціальних знань за новим КПК України. Київ: КПІ, 2014. С. 206–207. URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads/.pdf>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 05.02.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 01.03.2023).
3. Криміналістика: навч. посіб. / Р.І. Благута, Р.І. Сибірна, В.М. Бараняк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. Київ: Атіка, 2012. 496 с.
4. Сімакова-Єфремян Е.Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків. 2017. 516 с.

5. Боднар А.В. Форми використання спеціальних знань під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Наук. вісн. нац. акад. внутр. справ*. Київ, 2017. № 3(104). С. 46–58.
6. Шепітько В.Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / за ред. акад. В.Я. Тація. Харків: Право, 2001. 560 с.
7. Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій: монографія. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Д.: Ліра ЛТД, 2011. 496 с.
8. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. / Б.Б. Теплицький, О.М. Шрамко, В.В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.
9. Криміналістична техніка: навч. посіб. Київ: КИЙ, 2009. 416 с.
10. Участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій під час розслідування корупційних злочинів: метод. рек. / Б.Б. Теплицький, О.М. Шрамко, В.В. Юсупов. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 71 с.
11. Головка М.Б., Осипенко І.П. Обшук (юридико-психологічні аспекти організації та проведення): навч.-метод. посіб. Чернігів: Чернігівський нац. тех. ун-т, 2015. 126 с.
12. Таранова А.М. Участь спеціаліста в організації та проведенні освідування під час розслідування неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2019. № 4. т. 1. С. 142–145.
13. Карпушин С.Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 210 с.
14. Варфоломеєва Т.В., Гончаренко В.Г., Бояров В.І., Гончаренко С.В., Попелюшко В. О. Криміналістика. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 495 с.
15. Романюк Б.В. Участь педагога у слідчих діях. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України*. 2001. № 4. С. 290–295.
16. Ціркаль В.В. Участь спеціалістів при проведенні слідчих дій: кримінально-процесуальні, організаційні й криміналістичні аспекти: навч.-практ. посіб. Київ: Кантрі Лайф, 2003. 184 с.

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.25>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОТИДІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ УГРУПУВАНЬ НА ШКОДУ ЕКОНОМІЧНИМ ІНТЕРЕСАМ ДЕРЖАВИ

Хороновський Олег Ігорович,
кандидат юридичних наук,
здобувач відділу аспірантури і докторантури
Національної академії Служби безпеки України

В статті розглянуто приклади побудови правоохоронних систем в іноземних державах, окремі принципи їх функціонування та вжиття ними заходів з протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави. Запропоновано використання досвіду США в частині контролю за фінансовими операціями та міжвідомчого використання баз даних. Акцентовано увагу на досвіді Великобританії щодо створення спеціального органу у сфері боротьби з організованою злочинністю та активної нормотворчої діяльності, яка виражається у прийнятті низки загальнодержавних концепцій та програм. Окремо виділено досвід Німеччини у налагодженні системи збору та обміну інформацією між правоохоронними органами, створені потужної мережі спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, яка має чітку координацію та ієрархічну побудову. Зазначено, що система протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави в європейських країнах має дві моделі побудови залежно від розподілу функцій та завдань між державними органами: інтегровані в діяльність поліцейських органів та концентровані в одній правоохоронній структурі, яка спеціалізується на всіх видах економічних злочинів. Зроблено висновок, що зарубіжний досвід дає різноманітні позитивні приклади, такі як: контроль за фінансовими операціями; уніфікація баз даних та забезпечення правоохоронних структур доступом до них; створення спеціальних органів по боротьбі з організованою злочинністю; ефективний міжнародний та міжвідомчий обмін інформацією; горизонтальна інтеграція через спільні слідчі групи, міжвідомчі центри розслідувань, відрядження працівників та спільне розпорядження персоналом. Проте використання такого досвіду в Україні потребує залучення широкого кола спеціалістів, глибокого аналізу норм чинного законодавства та чіткого прогнозування практичної значимості та реалізації нововведень в правоохоронній системі.

Ключові слова: організована злочинність, транснаціональні організовані злочинні угруповання, економічні інтереси держави, правоохоронна система, протидія злочинності, правоохоронні функції.

Khoronovskyi Oleg. Foreign experience in countering the activities of transnational organized criminal groups to the harm of the state economic interests

The article examines examples of the construction of law enforcement systems in foreign countries, individual principles of their functioning, and taking measures to counter the activities of transnational organized criminal groups to the harm of the state economic interests. It is proposed to use the experience of the USA in terms of control over financial transactions and interagency use of databases. Attention is focused on the experience of Great Britain in

the creation of a special body in the field of combating organized crime and active rule-making activity, which is expressed in the adoption of a number of national concepts and programs. Germany's experience in setting up a system of information collection and exchange between law enforcement agencies, a powerful network of special units to combat organized crime, which has a clear coordination and hierarchical structure, is highlighted separately. It is noted that the system of counteracting the activities of transnational organized criminal groups to the harm of the state economic interests in European countries has two construction models depending on the distribution of functions and tasks between state bodies: integrated into the activities of police bodies and concentrated in one law enforcement structure that specializes in all types of economic crimes. It was concluded that foreign experience provides various positive examples, such as: control over financial transactions; unification of databases and providing law enforcement structures with access to them; creation of special bodies to combat organized crime; effective international and interdepartmental exchange of information; horizontal integration through joint investigation teams, interagency investigation centers, secondment of staff and joint staffing. However, the use of such experience in Ukraine requires the involvement of a wide range of specialists, a deep analysis of the norms of the current legislation and a clear forecast of the practical significance and implementation of innovations in the law enforcement system.

Key words: *organized crime, transnational organized criminal groups, economic interests of the state, law enforcement system, crime prevention, law enforcement functions.*

Досвід протистояння держави й транснаціональної організованої злочинності засвідчив, що остання малочутлива до традиційних заходів впливу. У процесі кримінальної еволюції вона набула частковий імунітет до традиційних систем запобігання злочинам, їх розслідування, здійснення правосуддя та виконання покарання. Надзусилля суспільства в протидії транснаціональній організованій злочинності полягають в розробленні таких заходів руйнівного впливу на цей кримінальний феномен, під час реалізації яких удалося б запобігти порушення небезпечного рівня беззаконня. Досягнення таких цілей можливо лише за умови об'єднання зусиль всіх суб'єктів протидії як на національному так і на міжнародному рівнях. Важливим заходом на цьому напрямку є вивчення позитивного досвіду іноземних держав та можливість його використання на національному рівні.

Так, корисним для України може бути вивчення деяких положень законодавства іноземних країн, якими визначені чіткі алгоритми дій та інструкції щодо окремих заходів з протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави, а також особливостей побудови та функціонування різних правоохоронних систем.

Розпочнемо огляд зі США, де запроваджена і функціонує одна із найбільш дієвих законодавчих систем. Із прийняттям закону про контроль над організованою

злочинністю у 1970 р. було прийнято закон «Про банківську таємницю». Він вимагає від фінансових установ ведення певного базового обліку клієнтів впродовж 5 років (сюди входять досє на клієнтів з їх персональними даними, інформація про їх участь у фінансових операціях за певний проміжок часу), а також звітування про певні внутрішні та закордонні трансакції як юридичних, так і фізичних осіб. Згідно з цим законом банки повинні заповнювати звіт про валютну операцію (CTR) при будь-якій трансакції готівки на суму понад 10 тисяч доларів США. Звіт про іноземні банківські та фінансові рахунки (FBAR) заповнюють особи, які мають фінансові капіталовкладення або право підпису на іноземному рахунку, баланс якого хоча б раз за минулий рік перевищив 10 тисяч доларів США. Але найбільш ефективним засобом боротьби з незаконними фінансовими операціями вважається подання банками звіту про підозрілу діяльність (SAR). У ньому повідомляється про порушення або підозрювані порушення федерального законодавства. Це може бути ухилення від вимог закону про банківську таємницю, проведення трансакції, яка не має видимого значення або незвичайна для даного клієнта і щодо якої банк не має прийнятого пояснення. Крім того, такий звіт заповнюється, якщо є потенційний підозрюваний, а загальна сума трансакції 5 тисяч доларів США і більше, або коли є будь-яке порушення і сума трансакції 25 тисяч доларів США і більше, навіть за відсутності потен-

ційного підозрюваного. Звіти про підозрілу діяльність подаються до мережі боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN). Метою останньої є забезпечення координації дій суб'єктів боротьби з економічними злочинами у запобіганні та виявленні руху незаконних грошей. Ця мережа створена як центральне джерело інформації для розслідування «відмивання» грошей та інших фінансових злочинів на федеральному, штатному та місцевих рівнях. Серед її функцій слід назвати також нагляд за виконанням закону «Про банківську таємницю» та міжнародну діяльність. До мережі входять 16 різних федеральних відомств, у тому числі ФБР, державне податкове управління, поштова інспекція США, федеральна корпорація страхування вкладів, митна служба США, національна гвардія та ін. У сфері запобігання фінансовим злочинам особливого значення набуває факт одержання необхідної інформації та взаємообмін нею зацікавлених сторін. Інформація, пов'язана з фінансовими операціями, зберігається численними державними установами федерального, місцевого рівня та штатів. Цими джерелами накопичуються, зберігаються та використовуються дані про фінансові операції [1]. В Україні також застосовуються схожі заходи, проте, на нашу думку, вони являються в якійсь мірі пом'якшеними. Так, звітування фінансовими установами спеціально уповноваженому органу про трансакції відбувається лише у разі, коли розмір операції дорівнює чи перевищує 400 тисяч гривень, та за умов наявності певних критеріїв щодо суб'єкта операції, країни походження та готівкової форми [2]. У цьому випадку доцільно розглянути можливість скасування критеріїв щодо звітування такої інформації, обмежившись лише розміром трансакції на зразок США.

Загалом система правоохоронних органів США є надзвичайно складною та поєднує федеральні та місцеві структури. На федеральному рівні боротьбою з організованою злочинністю, в тому числі транснаціонального характеру займаються більше ніж сімдесят правоохоронних відомств. Але серед них можна виділити декілька основних міністерств, на яких покладено основне завдання – протидія орга-

нізованій злочинності: ФБР, прокуратура, велике журі, яке складається з 23 присяжних і є органом досудового розслідування. Результатом розгляду справи великим журі може бути або її припинення, або направлення до суду з обвинувальним висновком [3, с. 38].

Важливе місце у системі органів США з протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави посідає Національний інформаційний центр боротьби з кримінальною злочинністю (NCIC), який накопичує дані, пов'язані з кримінальними злочинами та злочинцями, що збираються правоохоронними органами на місцях у штатах та на федеральному рівні. Накопичену інформацію можна за декілька секунд одержати через телекомунікаційну мережу. Термінальні пристрої мережі розміщені по всій країні в поліцейських відділеннях, офісах шерифів, поліцейських управліннях штатів і федеральних правоохоронних відомствах. Крім того, центр NCIC за декілька секунд постачає комп'ютерні дані всім відомствам, підключеним до державних централізованих систем. Призначенням центру NCIC є функціонування як національної довідкової служби для п'ятдесяти комп'ютерних систем штатів і густонаселених міських зон [4].

Окрім NCIC також функціонує Національний комп'ютерний центр (IRS), який зберігає інформацію про документацію на всіх відомих платників податків, у тому числі дані про їх податкову заборгованість [5] та центр оперативної інформації (EPIC), який збирає, обробляє та поширює інформацію про осіб, які займались контрабандою, відмиванням «брудних» коштів тощо. Інформація EPIC може включати ім'я особи, опис її відомої діяльності, важливі події, зв'язки або причетність до інших різновидів діяльності, літаки або транспортні засоби, якими користується об'єкт, дані спостереження за внутрішніми та закордонними переміщеннями підозрюваного, імена спільників [6].

Таким чином, правоохоронні органи та інші відомства США, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю загалом, мають доступ до декількох баз даних, що дозволяє їм оперативно одержувати

всю необхідну інформацію. Цей факт має принципове значення, а досвід може бути використаний в Україні.

Окремо заслуговує на увагу досвід Великобританії щодо створення шляхом злиття кількох відомств – Національного агентства по боротьбі зі злочинністю (National Crime Agency, далі – NCA). Спецслужбу називають аналогом американського ФБР та її представництва розміщуються у 40 країнах світу. NCA займається боротьбою з організованою злочинністю, нелегальною міграцією, економічними правопорушеннями та кіберзлочинністю. За всіма напрямками агентство співпрацює із правоохоронними органами 150 країн, щоб виявляти міжнародні зв'язки злочинних груп. NCA опублікувало «Національну стратегічну оцінку організованої злочинності». У звіті використовувались дані правоохоронних органів, уряду, приватного сектора, щоб викласти розуміння Сполученим Королівством загрози, яка походить від організованої злочинності. Агентством чітко визначаються загрози, які для Великобританії створює організована злочинність, серед яких: контрабанда, незаконна транскордонна торгівля, шахрайство в промислових масштабах та відмивання «брудних» коштів [7].

В якості позитивного моменту варто вказати той факт, що Уряд Великобританії і автономні адміністрації в Північній Ірландії і Шотландії несуть відповідальність за політику, включаючи серйозну і організовану злочинність. В Англії та Уельсі Міністерство внутрішніх справ несе загальну відповідальність за політику, стратегію і фінансування. Цікавим моментом є також те, що у Великобританії немає спеціального потоку фінансування для боротьби з серйозною і організованою злочинністю. Робота фінансується через кілька незв'язаних потоків фінансування з джерел, які є предметом щорічних торгів і процесів прийняття рішень [8].

Крім того, варто відмітити своєрідне «ноу-хау» Великобританії у сфері запобігання злочинності шляхом впровадження електронного сервісу під назвою «Карта злочинності». Його суть полягає у можливості для будь-якого користувача мережі Інтернет оцінити рівень криміногенності у будь-якій частині Великобрита-

нії. Зокрема, сервіс дозволяє: визначити рівень та динаміку злочинності; виявити найбільш поширені злочини чи делікти; порівняти показники злочинності теперішнього часу із попередніми періодами тощо [9].

Отже, узагальнюючи досвід Великобританії у сфері протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави варто відзначити, що в зазначеній державі сформувався досить дієвий та ефективний механізм протидії цьому негативному явищу. Його позитивними моментами, які в тому числі можна використати в Україні, слід визнати наступні: по-перше, законодавець цієї країни веде досить активну нормотворчу діяльність у відповідному напрямку, про що свідчить низка загальнодержавних концепцій та програм, які постійно оновлюються та вдосконалюються з метою адаптації їх положень до конкретної ситуації в державі; по-друге, державні інституції у цій країні володіють досить широким колом повноважень; по-третє, особливої уваги заслуговує наявність окремого органу державної влади, метою діяльності якого є протидія організованої злочинності.

Тепер коротко зупинимося на діяльності правоохоронних органів Німеччини як суб'єктів протидії організованої злочинності. У Німеччині в кожній адміністративній одиниці (землі) існує офіс, який збирає розвідувальну інформацію, пов'язану з діяльністю організованої злочинності. Ці індивідуальні офіси об'єднані у рамках штаб-квартири федерального департаменту кримінальних розслідувань. Координує розслідування штаб-квартира федерального відділу кримінальної розвідки, яку інформує слідчий відділ державного прокурора про наявну інформацію щодо виявленої конкретної злочинної діяльності. Відділи боротьби з організованою злочинністю з ідентичними структурами входять до структури федеральних земель. Розвідувальна діяльність та аналіз інформації координуються завдяки обміну даними між відділом боротьби з організованою злочинністю земель, відділом кримінальної поліції цих територій та федеральним відділом кримінальної поліції (на національному рівні). Загалом, розвід-

увальна інформація щодо злочинних організованих угруповань збирається поліцією. Необхідні дані також одержуються від прокуратури і податкових органів. Прокуратура повинна порушити кримінальну справу, якщо є достатні фактичні дані, що свідчать про кримінальний злочин. Ці дані можуть одержуватись через повідомлення агентів чи анонімні повідомлення будь-яких осіб. Отже, порушення кримінальної справи є відповіддю на одержану або зібрану за ініціативою правоохоронного органу інформацію. Але забороняється ініціювати розслідування без попередньої підозри у кримінальній дії. Серед методів збирання розвідувальної інформації слід назвати допит свідків, коротке або довгострокове спостереження, обшук та захоплення, телефонне прослуховування [10].

Можемо констатувати, що в Німеччині добре налагоджена система збору та обміну інформацією між правоохоронними органами, створена потужна мережа спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю, яка має чітку координацію та ієрархічну побудову.

Зазначимо, що в європейських країнах, так само як в Україні, система протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави складається з таких основних елементів:

- поліцейські органи;
- спеціалізовані правоохоронні органи;
- податкові служби;
- митні служби;
- органи фінансової розвідки.

З урахуванням розподілу функцій та завдань між державними органами в європейських країнах існує кілька моделей такої побудови.

Перший варіант розподілу повноважень – суто «поліцейський» підхід, коли ці функції інтегровані в діяльність поліцейських органів як один з напрямків діяльності. В Данії і Норвегії поліція поєднує функції протидії традиційній злочинності щодо порушення майнових прав, а також порушенням податкового, митного законодавства, відмиванню «брудних» грошей. Податкові і митні служби в цих країнах не мають правоохоронних повноважень і здійснюють тільки фіскальне адміністрування. Поза межами

Європи подібну модель має Японія. Словенська модель відрізняється від окресленої тим, що фінансова розвідка віднесена до функцій міністерства фінансів.

Другий варіант інтеграції повноважень – «централізований», який особливо характерний для Італії. Ця країна має потужну вогнізовану правоохоронну структуру, що спеціалізується на всіх видах економічних злочинів. Фінансова гвардія Італії (Guardia di Finanza) адміністративно підпорядкована міністерству економіки і фінансів. Цьому ж міністерству підпорядкований орган фінансової розвідки, але він не входить до структури Фінансової гвардії. Така модель має більш ніж вікову історію. Вона відбиває італійський досвід держаного будівництва і особливості географічного положення країни.

Ознаки італійської моделі мають правоохоронні системи Греції, Туреччини і Ісландії, але зі значно меншою концентрацією повноважень. Так, у Туреччині і Ісландії певні правоохоронні повноваження мають митні служби, а у Греції – ще і податкова служба.

Третій варіант інституційної інтеграції полягає в об'єднанні податкових і митних служб у якості правоохоронних органів у рамках одної адміністративної структури. Таку модель мають Австрія, Великобританія, Ірландія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, а поза межами Європи – Південна Африка. Однак така організація не охоплює всі функції. Злочини, не пов'язані з порушеннями податкового і митного законодавства (або у випадках, коли такі правопорушення не є визначальними) відносяться до компетенції поліції. Крім того в усіх зазначених країнах, окрім Іспанії і Південної Африки, поліція здійснює і функції фінансової розвідки (в Іспанії і Південній Африці – міністерство фінансів).

В Бельгії і Словаччині також діє інтегрована податкова і митна структура. Однак її правоохоронні повноваження обмежені митними справами, податкові правопорушення розслідує поліція.

Решта моделей дає приклади широкого розподілу повноважень. У Люксембурзі, Фінляндії, Франції, Чехії податковими розслідуваннями займається поліція, податкова служба здійснює тільки

адміністрування, а митна служба має власні правоохоронні повноваження. Різниця між цими країнами полягає у тому, що у Люксембурзі і Фінляндії фінансова розвідка віднесена до компетенції поліції, а у Франції і Чехії – міністерства фінансів.

У Німеччині, Швейцарії і Швеції, а поза межами Європи – Нової Зеландії, податкові і митні служби мають власні правоохоронні повноваження, які не перетинаються з функціями поліції, однак поліція здійснює фінансову розвідку. Низка країн поза межами Європи – Австралія, Індія, Канада, Південна Корея, США, Чилі – має схожу модель за винятком того, що фінансова розвідка відноситься до компетенції міністерства фінансів [11].

З наведеного можна зробити висновок, що в Європі існують два варіанти повної інтеграції правоохоронних функцій щодо протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави: в структурі міністерства внутрішніх справ або в структурі міністерства фінансів. Останній варіант, італійський, є унікальним для Європи. Часткова інтеграція функцій, які стосуються бюджетних зборів, можлива в рамках спільних структур, що поєднують податкові та митні служби. Однак і у такому випадку така інтегрована структура зазвичай адміністративно підпорядкована міністерству фінансів.

Проблема інтеграції правоохоронних функцій пов'язана з різноманітністю економічних злочинів, характер яких достатньо динамічно змінюється і доповнюється новими способами здійснення правопорушень. Порухення податкового і митного законодавства становить тільки частину злочинності на шкоду економічним інтересам держави. Такі види, як отримання монопольних надприбутків, порушення правил конкуренції, шахрайство, кіберзлочинність, порушення споживчих норм і стандартів, фальсифікація бухгалтерської звітності однаковою мірою важко віднести як до традиційної компетенції міністерства внутрішніх справ, так і міністерства фінансів або іншої урядової структури. Взагалі, на сьогодні основним критерієм віднесення злочинних дій до економічних є не суб'єкт злочину і не об'єкт зазіхань, а спосіб (метод) здійснення і приховування [12].

Додатковою складністю є те, що частина злочинів скоюється всередині приватних або публічних корпорацій, фінансових установ їхніми власними співробітниками, клієнтами або партнерами. Відповідно до звіту аудиторської компанії «Pricewaterhouse Coopers» [13], викриття більшості таких злочинів здійснюється власними службами безпеки корпорацій і фінансових установ, і тільки після цього інформація передається до правоохоронних органів. А надмірний контроль над бізнесом та нав'язування йому правоохоронного захисту з боку держави може бути контрпродуктивним для розвитку економіки.

З цієї точки зору важливішим за інституційні моделі є європейський досвід створення інтерфейсів взаємодії різних правоохоронних структур і функціональної інтеграції інструментів протидії діяльності транснаціональних організованих злочинних угруповань на шкоду економічним інтересам держави.

Окрім обміну інформацією і створення спільних баз даних, в європейській практиці широко застосовуються такі методи:

- спільні слідчі групи (метод застосовується в Австрії, Данії, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Словенії, Туреччині, Фінляндії);
- міжвідомчі центри розслідувань (метод застосовується у Нідерландах, Фінляндії і Швеції);
- відрядження працівників і спільне розпорядження персоналом (метод застосовується у Бельгії, Великобританії, Ірландії, Іспанії, Італії, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Франції) [14].

Підсумовуючи, зазначимо, що зарубіжний досвід дає різноманітні позитивні приклади: контролю за фінансовими операціями; уніфікації баз даних та забезпечення правоохоронних структур доступом до них; створення спеціальних органів по боротьбі з організованою злочинністю та побудови моделей правоохоронної системи; ефективного міжнародного та міжвідомчого обміну інформацією; горизонтальної інтеграції через спільні слідчі групи, міжвідомчі центри розслідувань, відрядження працівників та спільне розпорядження персоналом тощо. Водночас, використання цього

досвіду в Україні потребує залучення широкого кола спеціалістів, глибокого аналізу норм чинного законодавства та чіткого прогнозування практичної значимості та реалізації нововведень в правоохоронній системі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буткевич С.А. Досвід США щодо запобігання та протидії легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом : учен. зап. Таврій. нац. ун-та ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2008. № 1. С. 68–74.
2. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> (дата звернення 01.02.2023).
3. Кравчук М.В. Правова система США : навч. посіб. Київ : Нора-друк, 2004. 136 с.
4. Reichel P. Comparative criminal justice systems: A Topical Approach. New Jersey : Prentice-Hall, 1994.
5. Офіційний веб-сайт США (IRS). URL: <https://www.irs.gov/ru> (дата звернення 10.02.2023).
6. Шостко О. Ю. Зарубіжний досвід протидії організованій злочинності у сфері економіки. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. Харків, 2002. № 3. С. 177–195.
7. Офіційний веб-сайт Великобританії (National Crime Agency). URL: <https://www.nationalcrimeagency.gov.uk> (дата звернення 10.02.2023).
8. Мельниченко А. М. Досвід Великобританії щодо протидії організованій злочинності та можливості його використання в українських реаліях. *Актуальні проблеми правового забезпечення протидії злочинності* : зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 2020. С. 65–67.
9. Колодяжний М. Г. Сучасний зарубіжний досвід громадського впливу на злочинність : монографія. Харків : Право, 2017. 252 с.
10. Титаренко О. О. Досвід Німеччини в програмуванні протидії злочинності в сучасних умовах. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 267–274.
11. Шостко О. Ю. Аналіз ефективної діяльності системи кримінальної юстиції у сфері протидії організованій злочинності в окремих європейських країнах. *Проблеми законності*. 2009. № 1. С. 176–185.
12. Європейський досвід організації системи протидії економічній злочинності : Аналітична записка Нац. ін-т стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1106> (дата звернення 10.02.2023).
13. Cybercrime: protecting against the growing threat. Global Economic Crime Survey. Pricewaterhouse Coopers. URL: http://www.pwc.com/en_GX/gx/economic-crime-survey/assets (дата звернення 10.02.2023).
14. Олійник Ю. Я., Серета Т. М. Європейський досвід запобігання організованій злочинності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)* : наук. – пр. журн. / Міжвід. наук.-досл. центр з пробл. боротьби з організ. злоч. Київ, 2013. № 1(29). С. 365–370.

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 2

Коректура • Ирина Николаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Оксана Іванівна Молодецька

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 22,32. Замов. № 0723/431. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.